

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Докторске академске студије историје

Никола Бркић

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО ТОПЛИЦЕ И ДУБОЧИЦЕ
ОД XIV ДО XVI ВЕКА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
Проф. др Ема Миљковић Бојанић

Ниш, 2013. године

Садржај

Увод	1
ЗЕМЉА	11
Географски положај Топлице и Дубочице	13
Топлица и Дубочица – историјски преглед	20
Тимарска организација у Топлици и Дубочици у другој половини XV и током XVI века	34
Сеоска привреда	41
Градска привреда	58
Рударство	64
НАСЕЉА	68
Градска насеља у Топлици и Дубочици	69
Тргови	92
Сеоска насеља у Топлици и Дубочици	98
Пуста села	125
Мезре	132
СТАНОВНИШТВО	139
Демографске карактеристике Топлице и Дубочице	140
Здравствене прилике	153
Етничка структура становништва	159
Социјална структура у Топлици и Дубочици у време српске средњовековне државе	163
Социјална структура у Топлици и Дубочици након пада под османску власт	171
Категорије становништва са посебним статусом	180
Конфесионална структура	197
Положај Православне цркве у Топлици и Дубочици од XIV до XVI века	202

Исламизација	222
Закључак	230
Summary	235
Речник	240
Извори и литература	247

Увод

Прошлост Топлице и Дубочице под српском влашћу може се пратити од средине XII века. Жупе Топлица и Реке припале су Стефану Немањи као део његове удеоно кнежевине, док је Дубочицу, која се природно наслањала на његову област добио од византијског цара Манојла I. О значају читавог овог подручја у српској средњовековној држави најбоље говори чињеница да је Топлица, већ крајем XII века, имала статус веће територијалне и управне целине – земље. У њеном саставу налазиле су се у овом периоду и жупе Дубочица и Реке. Средиште земље Топлице померено је у позном средњем веку у Дубочицу. Након оснивања самосталне српске цркве 1219. године, основана је Топличка епископија, која ће касније бити уздигнута на ранг митрополије. Њена духовна власт пружала се на целој територији земље Топлице. Након пропасти Душановог царства Топлица и Дубочица наћи ће се у саставу државе кнеза Лазара, а затим и у саставу српске Деспотовине све до коначног пада под османску власт 1454. године. Већ наредне 1455. године формиран је Крушевачки санџак у чији су састав ушле. Ови догађаји означили су за становништво Топлице и Дубочице почетак живота у измењеним политичким, социјалним, административно-територијалним, верским и културним околностима, али истовремено и почетак борбе за очување националног и духовног идентитета.

Упркос изузетном значају Топлице и Дубочице за српску историју, у домаћој историографији не постоји посебна монографија посвећена прошлости ових области, нити за период српске средњовековне државе, нити након пада под османску власт. У домаћој историографији било је покушаја да се кроз поједине чланке и радове прикаже прошлост средњовековне Топлице и Дубочице.¹ Поједини аспекти њихове прошлости обрађивани су у различитим студијама и чланцима који су се бавили периодом од XIV до XVI века, ипак за територију Топлице и Дубочице није написан рад који се бави проучавањем друштвених односа српског

¹ Г.Томовић, *Топлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000; Д.Спасић, *Средњовековна Дубочица – богата и многољудна земља*, Лесковачки зборник 39 (1999); Д. Трајковић, *Немањина Дубочица, од најстаријег времена до ослобођења од Турака*, Београд 1961.

народа у споменутом периоду, већ су обрађивана само поједина ужа питања. Осврт на литературу који следи у наставку биће изложен у складу са структуром рада. Списак комплетне релевантне литературе чији се мањи или већи делови односе на прошлост Топлице и Дубочице наведени су у списку литературе који се налази на крају овог рада.

Разматрајући питање прошлости насеља на подручју Топлице и Дубочице морамо свакако споменути и општа дела која су били од значаја за израду нашег рада. Овде пре свега мислимо на *Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља*,² који се поред општег уводног дела бави и градским насељима и трговима на подручју које је предмет нашег интересовања. Од великог значаја за ову тему су и радови А. Дерока³, Д. Ковачевић Којић⁴, О. Зиројевић⁵ и Е. Миљковић⁶, који се баве не само општим карактеристикама насеља већ бројна од њих и детаљно обрађују. Рад на овој теми у значајној мери олакшало нам је и коришћење зборника о социјалној структури градских насеља од XII до XVIII века.⁷

Када су у питању радови који се баве насељима на подручју Топлице и Дубочице споменућемо најпре радове о Лесковцу у XV и XVI веку⁸, затим радове који се баве прошлошћу Прокупља⁹, Скобаљић града¹⁰ и Копријана.¹¹ У поглављу о

² *Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља*, Београд 2010, 1-362.

³ А.Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 5-214.

⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњевековне босанске државе*, Сарајево 1978, 1-421; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Београд 2007, 1-491.

⁵ О.Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 105-158; О.Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2009, О.Зиројевић, *Palanka*, *Војно-историјски гласник* 1, Београд 1970, 263-273.

⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560*, Београд 2004, 116-151; Е.Миљковић, А.Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 71-199.

⁷ *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 1-181.

⁸ О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, Лесковачки зборник 9, Лесковац 1969, 165-170; М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, Годишњак друштва историчара БИХ XVII, Сарајево 1969, 41-60; Д.Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, *Историјски часопис* 57, Београд 2008, 137-149.

⁹ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље град светог Прокопија*, Прокупље 2006, 1-134; Ј.Кузмановић-Цветковић, *Средњевековно утврђење у Прокупљу*, Зборник радова Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1999; Н.Бркић, *Градско подручје Прокупља у XV веку*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 151-161.

¹⁰ М.Јоцић, *Резултати истраживања Скобаљић града*, Лесковачки зборник 31, Лесковац 1991; Ђ.Јанковић, *Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку*, Лесковачки зборник 31, Лесковац 1991.

насељима важно место припада и средњовековним трговима, пре свих Белим Црквама о којима смо до важних података доспели на основу радова Б. Храбака и О. Зиројевић.¹² Б. Храбак бавио се и дубровачким насеобинама у Прокупљу и на подручју Дубочице.¹³

Села су представљала најбројнију категорију насеља, што је потпуно логично када се има у виду да је основна привредна грана била пољопривреда. О селима се у нашој историографији доста писало, а свакако да ни наша обрада сеоских насеља не би била потпуна без консултовања студије С. Новаковића¹⁴, као и радова М. Благојевића¹⁵, Р. Михаљчића¹⁶, С. Мишића¹⁷, М. Мацуре¹⁸, Г. Милошевић и М. Поповића¹⁹. Споменућемо и радове који су били од значаја за убикацију појединих села српске средњовековне државе на простору Топлице и Дубочице.²⁰

О значају Православне цркве у средњовековној Топлици и Дубочици већ је било речи, те је стога потпуно разумљиво наше опредељење да један део одељка о становништву посветимо разматрању прилика у српској Православној цркви у периоду од XIV до XVI века. Ово разматрање не би било могуће без коришћења студије о епископијама и митрополијама српске цркве у средњем веку и радова о

¹¹ М.Костић, *Да ли је средњовековни град Копријан данашњи Курвинград*, Лесковачки зборник 7, Лесковац 1967, 154-156, као и, Ј.Јовановић, *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, Лесковачки зборник 9, Лесковац 1969; М.Копривица, *Добрнич поље у средњем веку*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 119-127.

¹² Б.Храбак, *Беле Цркве – Манастирски трг сребра копаоничких рудника у XIII-XV веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000; О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000.

¹³ Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу у феудално доба*, Лесковачки зборник 41 (2001); Б.Храбак, *Дубровачка насеобина у Прокупљу*, Врањски гласник 23, 1990; Б.Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века*, Историјски гласник 1-2, Београд 1951.

¹⁴ С.Новаковић, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002.

¹⁵ М.Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2-3, (1966); М.Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14-15, 1965.

¹⁶ Р.Михаљчић, *Селишта, Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995.

¹⁷ С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.

¹⁸ М.Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд 2001.

¹⁹ М.Поповић, Г.Милошевић, *Живот на селу*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004.

²⁰ Р.Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5, 1955; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве св. Николе у Псачи манастиру Хиландару*, Стари српски архив IV (2005).

Топличкој епископији и митрополији и Православној цркви у српској држави, као и студије о црквама и манастирима на подручју Пећке патријаршије до 1683. године која је била од изузетног значаја за ову тему.²¹ Овим радовима требало би придодати и радове о поповима и протопоповима, као и о улози српске цркве у историји српског народа.²²

Посебан одељак овог рада посвећен је проблему исламизације. Овим проблемом много више су се у прошлости бавили политиколози него историчари. Њихов научни ангажман није имао за циљ прикупљање чињеница о исламизацији, већ историјско утемељење муслиманске нације.²³ У новије време радове о исламизацији објавиле су О. Зиројевић. и Е. Миљковић.²⁴

Од посебног значаја, како за наш рад тако и за целокупну српску медијевистику су радови С. Мишића и Ј. Мргић у којима је изложен преглед најзначајније литературе која се бавила српском средњовековном прошлшћу у последње две деценије.²⁵ Када је у питању период након пада српске државе под османску власт преглед најважније литературе изнела је у свом раду Е. Миљковић.²⁶

²¹ М.Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија у средњем веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000; С.Ђирковић, *Православна црква у српској држави*, Работници, војници, духовници, Београд 1997; Ђ.Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 2002; О.Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

²² Б.Ђурђев, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964; М.Копривица, *Попови и протопови Српске цркве у Средњем веку*, Ниш 2012.

²³ Е.Миљковић, *Муслиманство и бозумилство у историографији*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Историјски институт САНУ, Београд 1995, 286-287.

²⁴ О.Зиројевић, *Конвертити – како су се звали*, Подгорица 2001; О.Зиројевић, *Исламизација на јужнословенском простору, Двоверје*, Београд 2003; Е.Миљковић, *The beginning of islamization in Serbia, Bosnia and Herzegovina*, *Balkanistic Forum* 1, Blagoevgrad 1995, 97-104; Е.Миљковић, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору у првом веку османске владавине: градска насеља као носилац исламске културе и цивилизације (на примеру Смедеревског санџака)*, Црквене студије 6, Ниш 2009, 341-351; Е.Миљковић, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору: ток исламизације у сеоским насељима у првом веку османске владавине*, Црквене студије 7, Ниш 2010.

²⁵ С.Мишић, *Српска историографија о средњем веку на размеђи миленијума (1990-2009)*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010, 61-78; Ј.Мргић, *Проучавање историјске географије српских средњовековних земаља (1990-2009)*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010, 79-88.

²⁶ Е.Миљковић, *Историографија о Србима под турском влашћу*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010, 89-104.

Наведена литература потврђује став о неопходности свеобухватног рада о друштвеним односима и демографским процесима на простору Топлице и Дубочице за време средњовековне српске државе, као и након пада под османску власт. То је један од основних разлога, поред значаја Топлице и Дубочице за српску историју, што смо се определили за рад на теми *Насеља и становништво Топлице и Дубочице од XIV до XVI века*.

Овај рад писан је првенствено на основу објављених српских средњовековних владарских повеља, као и на основу објављених османских дефтера.²⁷ Имајући у виду обиље и разноврсност података које дефтери пружају, писање историје неког подручја, некадашњих административних јединица Османског царства, не би се могло ни замислити без коришћења ове врсте извора. У домаћој историографији на сличан начин обрађено је подручје Смедеревског санџака, као и област Браничева.²⁸

Појам дефтер у турском језику има више значења: регистар, свеска, бележница, рачун и попис – значење у коме ћемо га ми користити у нашем раду. Када су у питању дефтери као историјски извори тешко је о њима утврдити нека стриктна правила имајући у виду да сваки нови дефтер отвара нова питања, мења или допуњује знања о овој врсти извора. Дефтери које смо користили пружају нам могућности да стекнемо увид у поделу земље, бројност насеља и становништва, фискалне обавезе становништва, етничку и верску структуру, а пружају нам и податке за разумевање бројних других питања. У ранијој историографији сматрало се да су пописи спровођени на сваких 30-40 година, новија истраживања показала су међутим, да су неке области пописиване чешће.²⁹ У Крушевачком санџаку имамо пример да је између два пописа прошло свега шест година, а слични примери се јављају и у смедеревском, босанском и херцеговачком санџаку. Пописи

²⁷ С.Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)*, Врањски гласник 4 (1968), 377-416; Н.Њаџибеговић, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Област Бранковића општински катастарски попис из 1455. године*, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево 1972; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски; *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992.

²⁸ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 17-355; Е.Миљковић, А.Крстић, *Браничево у XV веку*, 5-310.

²⁹ Е.Миљковић, *Општински дефтер смедеревског санџака из 1476. године*, ИЧ 38, Београд 1991, 31-32.

су спровођени приликом смене султана без обзира на то колико је година прошло од претходног пописа, а било је случајева да на њихову учесталост утиче и промена броја и распоред тимара.³⁰

Приликом спровођења пописа Порта је образовала пописно тело које су чинили пописник и писар – *емин* и *катиб*. То су најчешће били угледни чиновници блиски Порти који су својим угледом гарантовали поузданост пописа. Од сваке куће коју би пописали узимали су две акче, од којих је једна припадала емину, а једна катибу. Њихов задатак био је да прикупе све податке о области која се пописује, о раји, о одлукама власти које се односе на рају, о приходима са тимара, о броју кућа, о броју становника ослобођеног од пореза као и све детаље о евентуалном непоштовању закона приликом убирања пореза. Уколико неко од тимарника покуша да сакрије нешто од прихода или некога од раје, према султановој наредби емин је био дужан да његов тимар упише као упражњен, како би био додељен другом тимарнику. Попис је спровођен тако што су пред емина и катиба у сваком месту излазили кадија, затим субаша, спахије и раја. Дужност емина била је да забележи затечено стање. Сви тимарници, посадници тврђава, сопственици мулкова и вакуфа били су дужни да емину ставе на увид берате на основу којих остварују своја права. Они који не би поднели тражене исправе губили су права која су до тада остваривали. Документа којима се признају права на тимар издавана су тек када би султану био поднет извештај о попису. На крају и као резултат рада на терену настајао је дефтер који се назива *тапу тахрир*.³¹

Тапу тахрир дефтери деле се на детаљне и сумарне. Детаљни пописи садрже податке о старешинама кућа у насељу, у кућама у којима није било одрасле мушке главе пописиване су удовице, а такође посебно су пописивани самци и уношене одредбе о старима, сакатима, хромима и сл. Затим су уписиване заједничке обавезе

³⁰ Е.Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: Могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме – часопис за друштвене науке, Ниш 2010. 365-366.

³¹ Д.Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974, 97-100; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 32; Е.Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију*, 366-367.

насеља у натури или новцу, као и сва добра која припадају насељу или су део тимара.³²

Приликом пописивања насеља најпре је уписивана одредница о врсти насеља, затим име насеља, евентуални специјални статус или право на држање трга или панађура. Прво су пописивана потпуна па тек онда удовичка домаћинства, док се попис села увек завршавао навођењем пореских обавеза, где је навођена мера или износ у акчама уколико се радило о новчаној обавези.³³

Иако је коришћење османских дефтера једини пут да се макар приближно одреди број становника појединих области, њихава етничка структура и миграциона кретања, све ове процене могуће је правити уз извесна ограничења. Веома је тешко проценити број становника по селима. О величини сеоских домаћинстава у средњем веку у историјској демографији постоје различита мишљења, те се тако процењени број чланова које је једно сеоско домаћинство имало креће у распону од 3,5 до 8, када су у питању потпуна домаћинства, односно 2,5 до 4 када су у питању удовичка домаћинства.³⁴ Сматрамо да је ипак, највероватније да се тај број кретао око 5 чланова за потпуна односно 2,5 за удовичка домаћинства, с тим што морамо напоменути да је број чланова потпуних домаћинстава, а о чему ће више речи бити у поглављу о демографским карактеристикама Топлице и Дубочице, био на овом подручју половином XV века вероватно и нешто мањи од процењених 5. Томе су свакако допринеле прилике које су у нашим крајевима владале у време османских освајања.

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине једне породице, већ и зато што се у дефтерима, чак и у случајевима када су у целости сачувани често не уписује сво становништво. Дефтери настали првенствено из фискалних разлога нису бележили разне повлашћене групе муслиманског, али ни хришћанског становништва. Зато се сви донети приближни бројеви житеља појединих области морају прихватити са великом резервом. Изучавање етничких и демографских кретања додатно је

³² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 32-33.

³³ Исто, 32-33.

³⁴ Е.Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију*, 367.

отежано због немогућности да се тачно процени број муслиманског становништва. Муслимани су били ослобођени највећег дела пореских дажбина, па стога у пописима није обухваћена њихова целокупна популација. У дефтерима се као старешине појединих сеоских домаћинстава јављају муслимани, по правилу конвертити. Упркос свим ограничењима османски дефетри омогућили су да се боље расветле важни аспекти историјске демографије појединих наших крајева након пада под османску власт, као и да се учине помаци у њиховом проучавању.³⁵

Најстарији коришћени дефтер је *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)*, који су објавили О. Зиројевић и И. Ерен. У питању је сумарни дефтер, који је настао у периоду између августа 1444. и јула 1445. године. Из самог дефтера види се да су ове области већ биле једном пописане, али тај старији дефтер није до сада пронађен. Дефтеру недостаје почетак, те стога не садржи попис градова већ само села и мезри. Подаци доступни на основу овог дефтера су број кућа, обичних и удовичких, висина прихода, евентуалне обавезе села, а забележене су и промене у вези са тимарима и селима до којих је долазило током периода од десетак година. Дефтер се чува у Градској библиотеци у Истанбулу (Istanbul Belediye Kütüphanesi) и води се под погрешним насловом: Дефтер вакуфа и тимара. Крушевац. Вакуфи султана Османа, Ертогрула, Мурата I, Фатиха, Сулејман-паше и Халил-беја.³⁶

Важну улогу у нашем раду имао је и попис Области Бранковића, који садржи села која су географски припадала Топлици и Дубочици, о чему ће бити више речи у самом раду. Попис који су објавили А. Ханџић, Х. Шабановић и Е. Ковачевић носи наслов *Дефтер за Вукову област*. То је детаљни попис који је извршен под руководством Алије сина Хаџи Јакуба у периоду између 17-26. јуна 1455. године. Подаци о домаћинствима садрже имена свих домаћина – мушкараца, као и жена удовица које су биле на челу кућа, а евидентирани су и нежењени мушкарци, иако нису имали засебна домаћинства. Поред имена домаћина уписивано је и име његовог оца. Ти подаци, као и подаци о пореклу или о делатности појединих становника представљају изузетан материјал, не само о

³⁵ Исто, 368-369.

³⁶ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

личним именима која су употребљавана средином XV века, него и о структури становништва уопште. Пореске обавезе навођене су у натури, као и у новчаним износима које су становници, на основу законских прописа били дужни да плаћају спахијама. Оригинал дефтера чува се у Архиви Председништва владе у Истанбулу (Başbakanlık Arşivi).³⁷

Од значаја за наш рад био је и попис Нишког кадилука који носи наслов *Дефтер имена раје Ниша у ливи Смедерево, са приходима од хасова мирливе, заима и тимара спахија у споменутом вилајету*. Дефтер је настао између 14-23. априла 1498. године и такође, се чува у Архиви Председништва владе у Истанбулу (Başbakanlık Arşivi). Писао га је Мехмед син Ибрахима, а у својству емина јавља се Пир Мехмед син Мехмеда Хамала. Попут пописа Области Бранковића и овај дефтер садржи села која су припадала Топлици и Дубочици. У питању је осам села за која смо утврдили да су се налазила на простору Дубочице, као и село Гурбетин за које се наводи да је припадало кадилуку Прокупље. Од значаја за наш рад је и канун за Ниш који је објављен у дефтеру и који смо због близине Ниша Топлици и Дубочици могли употребити приликом разматрања градске привреде на овом простору.³⁸

Током XVI века османска администрација је у више наврата пописивала Крушевачки санџак. Сачувани дефтери овог санџака, који су настали 1516, 1530/31, 1536, око 1570. и 1584. године, нису нам нажалост били доступни. Стога су од огромног значаја за наш рад били радови О. Зиројевић³⁹, М. Васића⁴⁰ и Д. Амедоски⁴¹ у којима су објављивани подаци из ових дефтера.

Као важан извор треба споменути и путописе, који веома често дају информације какве историјски извори првог реда не могу да пруже. Иако је

³⁷ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3-378.

³⁸ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 97-148.

³⁹ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23, Лесковац 1983; О. Зиројевић, *Крушевачки санџак у светлости турског пописа из 1530/31 године*, Лесковачки зборник 8, Лесковац 1968;

⁴⁰ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972; М. Васић, *Дербенџијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник X, Лесковац 1970; М. Vasić, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor*, POF 28-29, Sarajevo 1980.

⁴¹ Д. Амедоски, *Лесковачки вакуфи*; Д. Амедоски, *Узгајање пиринча на Топлици*, Белопаланачки зборник 3, (2007).

веродостојност ових докумената, као и истинитост личних белешки релативна, без међусобног прожимања прворазредних извора и путописа нема историјске истине.⁴² Бенедето Рамберти наводи да је Топлица брежуљаста и опасана планинама и да свуда има доброг вина и пуно жита.⁴³ Корнелије Шепер пролазећи кроз Топлицу износи податке о обавезама становништва према османској држави, закључујући да је то тешко и невољно ропство.⁴⁴ Споменућемо на крају и Катарина Зени који пролазећи кроз Топлицу наводи како нигде другде није видео тако лепо и разноврсно цвеће.⁴⁵ Као што се може из наведених примера видети путописи представљају важну допуну прворазредним изворима и њиховим коришћење ствара се потпунија слика о одређеним областима и догађајима.

⁴² Е.Миљковић Бојанић, *Путописи и историјски извор*: Београд у XVI веку, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 45-53.

⁴³ Р.Матковић, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 56, Zagreb 1881, 214, 218.

⁴⁴ Р.Матковић, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, Zagreb 1882, 56-58.

⁴⁵ Р.Матковић, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, 99-100, 122-123.

З Е М Љ А

Термин земља има вишеструко значење. Од најопштијих појмова који означавају Земљу као планету, а затим и као тло на коме се стоји и хода до земље као државне територије. Па се тако у изворима помињу српска, бугарска, грчка, угарска земља. Термин земља означава и етнички простор на коме живи један народ, а користи се и за означавање историјских области које имају тачно одређене границе и одређени степен политичке самосталности. То су старе српске области које су Срби населили после досељавања на Балкан, попут Дукље, Травуније, Захумља. Све ове области састојале су се од већег броја жупа и планина и представљале су тачно утврђену територију. У титулама владара никада није употребљавана реч Србија, већ су они увек означени као владари српске земље. Осим историјских области остале земље које се спомињу у историјским изворима представљају територијално-управне јединице.⁴⁶ Једна од таквих земаља била је и Топлица чије је средиште касније померено у Дубочицу.

У средњовековној српској држави снага феудалне класе састојала се у поседовању земље. Заправо извор властелске економске моћи потицао је од дажбина убираних од зависног сељаштва насељеног на њиховој земљи. Земља без насељеника представљала је мртви капитал. Стога се у средњовековној Србији борба међу властелом није водила само око земље, већ и око насељеника.⁴⁷

За османску државу земља није представљала само територију која је освојена или коју тек треба освојити, већ је земља била основа на којој је почивало читаво државно устројство. Од прихода са земље издржавала се војска која је током XV и XVI века напредовала у свим правцима. Ратови су се водили не само за нове територије већ и за становништво које је требало да насели и оживи опустошену земљу. У државној идеологији и ратној стратегији османске државе један од принципа снажења како на унутрашњем тако и на спољашњем плану био је

⁴⁶ С.Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997), 134-136.

⁴⁷ Р.Михаљчић, *Селишта*, 152.

освајање нових земаља и ширење сопствене територије. Покретачка идеја за ова освајања била је *газа* – свети рат против хришћанских неверника.⁴⁸

⁴⁸ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 39.

Географски положај Топлице и Дубочице

Најмања управна и територијална јединица у средњовековној српској држави била је *жупа*. Њеним одређењем доминирао је географски фактор, мада она поред територије у себи обухвата и значење управног подручја.⁴⁹ Жупе се, да би лакше опстале, удружују у веће територијалне и управне целине које се у изворима називају *земље*. Ове области састоје се од већег броја жупа и планина и представљају тачно утврђену територију. Биле су неједнаке величине и садржале су различити број жупа, старије су имале чвршће географске оквире док млађе земље нису увек биле чврсто географски одређене. Земљама су управљали чланови и рођаци и династије Немањића. Једна земља, или више њих, могле су имати статус *државе*, као што је то био случај са Зетом. Држава се најчешће везивала за земљу и обично је обухватала одређене земље. За разлику од земље која је, као што смо навели, имала чврсте географске оквире и није често мењала своје границе, држава, формирана према личности која је њоме управљала могла је да мења број жупа и земаља које су улазиле у њене оквире.⁵⁰

Жупа Топлица са својом плодном речном долином, благом климом, шумовитим побрђем, топлим изворима, рудним благом и географским положајем на једној од централних балканских комуникација пружала је погодне услове за насељавање. Назив Топлица потиче од реке, коју су Словени назвали по топлим изворима у њеном горњем току. Река извире на источној страни Копаоника, спушта се до Куршумлије, одакле протиче кроз плодну котлину заштићену планинама Јастребац, Копаоник, Видојевица, Соколовица и Пасјача, па преко Добрич-поља до утока у Јужну Мораву.⁵¹ Својим током река Топлица одређивала је правац простирања жупе. Средњовековна Топлица делила се на Горњу и Доњу, а

⁴⁹ Детаљније о жупи в. Ст.Новаковић, *Село*, М.Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 67-84; С.Мишић, *Земља*, 133-134; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 38-44.

⁵⁰ С.Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 73-74. Детаљније о земљи в. С. Мишић, *Земља*. 133-146.

⁵¹ Г.Томовић, *Топлица у средњем веку*, 13.

припадало јој је и Добрич-поље. О томе сведочи Данилов Настављач, који наводи: “да је то поље дивно и велико у месту званом Топлица, јер припада ка реци Морави”.⁵² Чињеница да Данилов Настављач спомиње место Топлицу упућује нас на закључак да није у питању жупа, већ већа територијална јединица. Добрич – поље у XII веку одговарало је жупи Ушка, па се може претпоставити да је и касније на том простору постојала посебна управна јединица независна од жупе Топлице.⁵³ Жупа Топлица се на северу простирала до Малог и Великог Јастребца, којима је била одвојена од жупе Загрлата, док је Јанковом клисуром одвојена од жупе Расине. На западу Топлица је обухватала источне обронке Копаоника до врхова Треска (1430 м) и Пилатовица (1705 м). Јужно и југоисточно одатле простирао се Горњи Лаб. На југу Топлица се граничила са жупом Реке (Пустом Реком) на планинама Видојевици и Пасјачи. Источну границу чинило је Добрич – поље и Пуста Река, тако да жупа Топлица није допирала до Јужне Мораве. Међутим, земља Топлица, о којој ћемо говорити у наредном пасусу, обухватала је и просторе Добрич – поља и Пусте Реке и тако је својом источном границом избијала на Јужну Мораву.⁵⁴

Топлица крајем XII века има статус земље. О томе нам сведочи ктиторски натпис на цркви Светог Луке у Котору. Натпис нам говори о томе да је црква подигнута 1195. године у време великог жупана Стефана Немање и његовог сина Вукана *regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplice et Cosne*.⁵⁵ С обзиром да Дукља, Далмација, Требиње и Хвосно представљају земље, нема разлога да се не претпостави да је Топлица име још једне земље, а не жупе. Са сигурношћу се може рећи да је земља Топлица обухватала Горњу и Доњу Топлицу, Добрич – поље (Ушку), Реке (Дубравницу) и Дубочицу.⁵⁶ Статус земље сведочи да је Топлица, унутар српске државе, од времена Стефана Немање играла значајну улогу. У време

⁵² Данилови Настављачи, превод Л.Мирковић, Стара српска књижевност 7, Београд 1989, 40.

⁵³ Детаљније о Добрич – пољу и жупи Ушка в. М.Копривица, *Добрич поље у средњем веку*, 119-127; В.Алексић, *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 87-96.

⁵⁴ С.Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 21-22.

⁵⁵ Г.Томовић, *Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз векове, Котор 1997, 23-32.

⁵⁶ С.Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 22.

Вукана Топлица је била земља чија се територија поклапала са духовним подручјем топличке епископије. Није познато да ли је Топлица задржала статус земље до краја средњег века.⁵⁷

Најстарији познати османски попис једног дела Србије, настао у време прве владавине Мехмеда II, обухватио је и област Топлице.⁵⁸ Топлица ће десет година касније ући у састав новоформираног Крушевачког санџака (Алаџа Хисар). Према дефтеру из 1516. године област Топлице била је подељена на две нахије Прокупље и Куршумлију.⁵⁹ У судском погледу Топлица је у XVI веку била подређена кадији чије је седиште било у Куршумлији.⁶⁰

Топоним Дубочица у свом корену садржи старословенску реч дуб, што значи дрво или прецизније хрст.⁶¹ Појам дуб такође значи и рупа или јама.⁶² Као синоним речи дуб у старословенском језику јавља се реч глб, па отуда у изворима наилазимо на два назива средњовековне жупе, Дубочица и Глбочица (Глубочица). Питање одређивања географског положаја жупе Дубочице дуго је било предмет проучавања у домаћој историографији.⁶³ Средњовековна жупа Дубочица обухватала је долину река Ветернице и Јабланице, левих притока Јужне Мораве, а вероватно и данашње Лесковачко поље.⁶⁴ Ветерница извире на планини Кукавици у близини врха Грот, протиче поред села Големо село и Оштра Глава па се затим код села Вина савија према североистоку и кроз Лесковачко поље тече до ушћа у Јужну Мораву. Долина реке Ветернице, на којој се развио град Лесковац, представљала је

⁵⁷ С. Мишић, *Земља*, 137-139. О земљи Хвосно в. С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 97-99.

⁵⁸ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

⁵⁹ М. Vasić, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 332-333.

⁶⁰ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211.

⁶¹ Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971, 449.

⁶² *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ IV*, Београд 1966.

⁶³ С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине, историјско-географска студија*, Годишњица Николе Чупића 1 (1877), 186, сматрао је да је Дубочица обухватала цео лесковачки округ који се на северу граничио са Топлицом на југу са Врањем, а на југозападу са Косовом или Ситнициом. Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 38-39, прихвата границе које је предложио С. Новаковић, с тим што сматра да је граница на северозападу ишла још даље до планина Радан и Пасјача. С. Димитријевић, у одредници Дубочица у: *Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb 1958, 122, Дубочицу одређује као крај који обухвата Лесковачку котлину и Пусту Реку. П. Срећковић, *Немањина Дубочица*, Гласник СУД 70 (1889), 202-212, сматрао је да Дубочица обухвата област око данашњег Куманова.

⁶⁴ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник за историју Матице српске 20 (1983), 71.

од најстаријих времена зону веома погодну за насељавање коју су одликовали плодна земља, дубоке баре и језерца у алувијалној равни као и обиље рибе и дивљачи.⁶⁵ Јабланица настаје спајањем Туларске и Бањске реке на падинама планине Гољак у близини села Маћедонце, тече паралелно са реком Ветерницом, протиче кроз Лебане и Лесковачко поље и улива се у Јужну Мораву нешто северније од Ветернице.

Поменућемо на овом месту и жупу Реке и област Дендру. У Житију Св. Симеона односно Стефана Немање које је саставио Стефан Првовенчани саопштава се како је Немања након пунолетства добио на управу посебну удеону кнежевину која је обухватала Топлицу, Ибар, Расину и Реке.⁶⁶ Утврђивање подручја жупе Топлице, Ибра и Расине није представљало проблем, пошто је њихов положај одређен географским положајем долина истоимених река. Одређивање географског положаја жупе Реке било је предмет бројних истраживања.⁶⁷ Одговор на ово питање дао је М. Благојевић, утврдивши да је Немањина жупа Реке обухватала подручје данашње Пусте Реке.⁶⁸

Област Дендру спомиње Јован Кинам, када описује како је византијски цар Манојло I Комнин одлучио да Десу који је до тада управљао Дендром “богатом и многољудном земљом у суседству Ниша” уведе у достојанство великог жупана.⁶⁹ Попут жупе Реке и положај области Дендра био је предмет изучавања већег броја

⁶⁵ Ј.Јовановић, *Лесковачко поречје*, Лесковачки зборник 12, Лесковац 1972. 14.

⁶⁶ *Стефан Првовенчани, Сабрана дела*, Београд 1999, 20-23. (Ј. Јухас-Георгиевска).

⁶⁷ С.Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, 186, помишљао је да се ова жупа простирала дуж реке Моравице, која се код Алексинца улива у Јужну Мораву. Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд 1967, 133, је ово питање више проблематизовао него што га је решио. По његовом мишљењу Реке су могле бити између Расине и Топлице, али и на неком другом месту. М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд 1970 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 75) даје коментар писања Ж. Петковића (“Где су биле Немањине Реке”) и побија његов став да се жупа Реке налазила око Ђуниса. Ј. Јовановић, *Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања (општи део)*, Лесковачки зборник 15, Лесковац 1975, 39-40, сматра да се Реке налазе на подручју данашње Пусте Реке и то образлаже многобројним водотоковима у овој области које народ назива “рекама”. С обзиром да је на простору средњовековне Србије било доста крајева богатих рекама и речницама које народ такође назива “рекама”, јасно је да закључак Ј. Јовановића, иако тачан, није био поткрепљен доказима из извора.

⁶⁸ М.Благојевић, *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, ЗРВИ 35, Београд 1996, 197-212.

⁶⁹ Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 2007, (Ј.Калић), 58.

истраживача.⁷⁰ Неки аутори изједначавају област Дендру са Дубочицом, придајући највећи значај чињеници да се Дендра налазила у суседству Ниша.⁷¹ М. Благојевић је поред ове чињенице, обратио пажњу и на основно значење грчке речи *δένδρα*.⁷² Грчка реч дендра (*δένδρα*) може се поистоветити са словенском речи дубрава.⁷³ Појам средњовековне дубраве односи се на посебну врсту храстове шуме са жирородним дрвећем.⁷⁴ Присуство или успомена на присуство храстова шуме утицало је на стварање топонима као што су Дубравница, Дубрава или Дубравица. Требало је пронаћи крај или жупу у близини Ниша са таквим називом, како би се убицирала Дендра Јована Кинама. Дубравница се помиње у повељи којом кнегиња Милица дарује поседе манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори. Међу дарованим поседима помињу се поседи у Топлици, одмах после њих поседи у Дубравници, а затим у Дубочици.⁷⁵ На основу изложеног редоследа може се закључити да се Дубравница налазила између Топлице на северу и Дубочице на југу, на простору данашње Пусте Реке. То би уједно била и територија коју је захватала жупа Реке. Поставља се питање да ли је једна жупа могла имати у исто време два различита назива – Дубравницу односно Дендру и Реке. М. Благојевић указао је на могућност да се један део жупе називао једним именом, док је у другом делу исте жупе преовладао други назив.⁷⁶ Поуздано је утврђено да се један део Пусте Реке и данас назива Дубрава. У питању је северозападни део Пусте Реке са севера оивичен Златном реком, са истока Малом реком и са југа Пустом реком.⁷⁷ У овој области постоје села Дубрава и Дубово. Њихова имена упућују на закључак да се за

⁷⁰ Р.Ј.Šafarik, *Slovenské starožitnosti II*, Praha 1863, 617, сматрао је да се Дендра налази на простору Дубраве, жупе која се помиње у Раваничкој повељи. П. Срећковић, *Историја српског народа I*, Београд 1884, 221, је писао да Дендру треба тражити у Дреници. Синиша (Симеон Богдановић), *Порекло Стевана Немање*, ЛМС 142 (1885), 52, тражио је Дендру на простору нишавске области. *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 100, (Ф. Шишић); Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914, 15, 18, су сматрали да се Дендра налази на простору Шумадије.

⁷¹ Љ.Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900), 81-82, Д.Трајковић, *Немањина Дубочица*, 27-29. Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије*, 124. С.Милојевић, *Историја Лесковца у средњем веку*, Лесковачки зборник 27 (1987), 14. Д.Спасић, *Средњовековна Дубочица*, 67-77.

⁷² М.Благојевић, *Жупа Реке*, 207.

⁷³ F.Miklosich, *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinitum*, Vindobonae 1862, 189.

⁷⁴ Детаљније о дубрави в. С.Мишић, *Дубрава*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 171.

⁷⁵ С.Новаковић, *Законски споменици*, 517-518.

⁷⁶ М.Благојевић, *Жупа Реке*, 208-209.

⁷⁷ Ј.Јовановић, *Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања, други део (посебни)*, Лесковачки зборник 17, Лесковац 1977, 36.

северозападни део Пусте Реке могао с правом везати назив Дубравница или Дубрава, док би се за крајеве према истоку говорило да су Реке. На основу свега може се закључити да се и жупа Реке и Дубравница односно Дендра Јована Кинама могу изједначити са данашњом Пустом Реком. Назив Дубравница се нешто чвршће укоренио од Река, међутим како се ово подручје налази између већих и значајнијих жупа као што су Топлица и Дубочица, то су онда имена ових жупа потиснула имена Реке и Дубравница.⁷⁸

Један запис из 1536. године помиње земљу Дубочицу.⁷⁹ У њему се наводи да црквену књигу пише Петар, свештенику Марку, од села Кожница у храму Св. Николе у земљи Дубочици. Село Кожнице постоји и данас и налази се на простору где се у XII веку простирала жупа Реке, па је јасно да је у састав земље Дубочице поред жупе Дубочице улазила и жупа Реке. Није могуће утврдити да ли је још нека жупа улазила у састав ове земље. С обзиром на положај села Кожнице могла би то бити жупа Топлица, која се налазила у близини. Може се претпоставити да се средиште земље Топлице у позном средњем веку померило у Дубочицу. Иако се ова претпоставка не може са сигурношћу потврдити, чињеница је да су ове територије чиниле посебну целину, а једно време сигурно и посебну управно-територијалну јединицу, односно земљу.⁸⁰

Попут Топлице и Дубочица је пописана у време прве владе Мехмеда II 1444-1445. године.⁸¹ Од 1455. године након његовог образовања, Дубочица улази у састав Крушевачког санџака (Алаџа Хисар). У XVI веку нахија Дубочица била је највећа нахија овог санџака. Захватала је простор сливова Моравиних притока: Пусте Реке, Јабланице, Ветернице и Власине. Простирала се од планине Радан на западу до данашње српско-бугарске границе источно од села Калне, на истоку. Њену северну границу чиниле су Видојевица, Пасјача, Бабичка гора и Сува планина, а на југ се простирала до планина Кукавица и Чемерник.⁸² Седиште нахијске администрације у Дубочици био је град Лесковац, па је понекад име

⁷⁸ М.Благојевић, *Жупа Реке*, 210.

⁷⁹ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1982, 154. бр. 484.

⁸⁰ С.Мишић, *Земља*, 139; С.Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 22.

⁸¹ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

⁸² О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211.

нахије Дубочице замењивано именом овог града. Лесковац је био и седиште истоименог кадилука, чија се јурисдикција простирала и изван подручја нахије Дубочица.⁸³

Немањина жупа Реке односно Дендра Јована Кинама простирала се између жупе Топлице на северу и жупе Дубочице на југу. С обзиром да је била саставни део земље Топлице, као и земље, односно касније нахије Дубочице и да је поред тога, заједно са жупом Дубочицом чинила саставни део велике Лесковачке котлине⁸⁴ разумљиво је наше опредељење да и жупа Реке, односно територија данашње Пусте Реке буде предмет нашег интересовања у овом раду. Тако би се територија којом ћемо се бавити у наставку рада простирала до источне падине Копаника на западу и Јанкове клисуре на северозападу. Северну границу чинила би планина Јастребац, док би источна граница ишла Јужном Моравом па преко Бабишке горе и Суве планине до српско-бугарске границе. На југоистоку област се пружа до планина Кукавица и Чемерник, а на југу до планина Гољак и Радан.

⁸³ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 44-45.

⁸⁴ М.Благојевић, *Жупа Реке*, 204.

Топлица и Дубочица – историјски преглед

Словени се на простору Топлице и Дубочице као и на читавом средњобалканском подручју насељавају у VII веку. Имена словенских племена која су населила област око Јужне Мораве нису нам позната. Условно се узима име Морављани, односно Моравци. Признавали су византијску власт, али су имали и своју управу на челу са кнезовима. Географски положај Словена у Поморављу разликовао се од положаја оних словенских племена у планинском подручју Пиве, Таре, Ибра, Дрине и Лима па су се они могли слабије одупрети Византији, како војнички тако и културно.⁸⁵

Трагови живота Словена у Топлици често се налазе на античким и позноантичким насељима. Словени су насељавали брдовито подручје које им је пружало повољније услове за живот, као и стара напуштена утврђења јер су им пружала сигурност. Њихове некрополе откривене су на ушћу Бејашничке реке у Топлицу и у селу Доња Топоница. Остаци словенских насеља откривени су и на локалитету Велико кале, на левој обали Топлице, на обронцима Јастрепца, као и приликом истраживања византијског утврђења у Бреговини.⁸⁶

Византија је 837. године била заузета тешким ратовањем против Арабљана, па је морала да повуче сву војску са простора које су насељавали јужни Словени. Византијско повлачење су искористили Бугари и заузели крајеве око Јужне Мораве. Положај у коме се Византија нашла искористили су и Срби па су створили своју државу у пределима Ибра, Дрине, Таре и Лима. За време бугарских царева Бориса (852-889) и Симеона (893-927) подручје Топлице и Дубочице налазило се под влашћу бугарске државе. Западни делови државе били су мање зависни од централне власти, а њима су управљали словенски кнезови. Бугарска власт на простору Топлице и Дубочице трајала је до 971. године, када је византијски цар

⁸⁵ Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, Београд 1992, 29-30; Детаљније о Морављанима в. С.Пириватрић, *Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997), 173-199.

⁸⁶ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 64-68.

Јован Цимискије покорио Бугарску. Византијска власт међутим није се дуго одржала, 976. године области око Јужне Мораве ући ће у састав Самуилове државе, који се прогласио за цара.⁸⁷ Сукоби између Самуилове државе и Византије трајали су све до 1018. године и коначног тријумфа византијског цара Василија II. Након његовог тријумфа под Византијом су се поново нашле Топлица и Дубочица. Против византијске власти избио је 1040/41 устанак под вођством Петра Одељана, који је захватио подручје од Солуна до Београда. Поред знатних успеха у почетку устанак је, ипак, убрзо угушен. Нови устанак на територији некадашње Самуилове државе избио је 1072. године. Устанком је руководио син дукљанског владара Михаила Бодина. Устанак је захватио простор од Ниша на северу до Костура на југу, али је исте године угушен. Крајем XI и почетком XII века сукобе на српско-византијској граници, са упадима на непријатељску територију водиће византијски цар Алексије I Комнин и рашки жупан Вукан.⁸⁸

Прошлост Топлице и Дубочице под српском влашћу може се пратити од средине XII века. Брат рашког великог жупана Уроша II, Деса владао је облашћу Дендром. Ова област имала је посебан значај за Византију, јер је византијски цар Манојло I Комнин доведши Десу на великожупански престо 1162. године тражио од њега да напусти Дендру. Након преузимања власти Деса је одбио да напусти Дендру и решио да се осамостали, па је наредне 1163. године позван на одговорност и свргнут са престола.⁸⁹

На власт су дошли чланови бочне гране исте династије, браћа Тихомир, Мирослав, Страцимир и Немања. На престо великог жупана постављен је Тихомир док су његова браћа добила на управу одређене делове државне територије. Биле су то њихове “чести” или удеоне кнежевине.⁹⁰ Најмлађи брат Стефан Немања добио је на управу област коју су сачињавале жупе Топлица, Ибар, Расина и Реке. Топлица и Реке биле су дакле у то време у саставу српске државе, иначе их не би

⁸⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 281-282, 286-287. Детаљније о Самуиловој држави в. С.Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997.

⁸⁸ ИСН 1, Београд 1994, 180-183, 190, 198-199, (С. Ћирковић, Ј.Калић); Ј.Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби - средњи век, Београд 2006, 153-172.

⁸⁹ ИСН 1, (Ј.Калић) 207-208; Ј.Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 171-172; Византијски извори за историју народа Југославије IV, (Ј.Калић), 56-66.

⁹⁰ Детаљније о удеоним кнежевинама в. М.Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997).

било могуће доделити неке од браће као део државне територије. У Топлици, у данашњој Куршумлији се налазила Немањина прва престоница и двор.⁹¹ Немањине поседе на граници према Византији увећао је цар Манојло I, доделивши му приликом сусрета у Нишу Дубочицу која се природно настављала на његову област. Немања је Дубочицу добио уз услов да право уживања те области припадне само њему и његовим потомцима.⁹² Том приликом Манојло I га је одликовао “царским саном”⁹³. У науци преовлађује мишљење да се под појмом “царски сан” подразумева византијска дворска титула.⁹⁴ Не може се са сигурношћу рећи да ли је у питању конкретна титула, али је на овај начин Немања уздигнут у односу на браћу, што је њима засметало. Додела земље и одликовања Немањи, био је mudar потез византијског цара којим је направљен раздор међу браћом. Немања је и даље био непосредно подчињен великом жупану, али се то није односило на Дубочицу, што је додатно компликовало односе међу браћом и подстицало Немањине амбиције.⁹⁵ На тај начин он је постао самосталнији у односу на браћу, а истовремено је показивао претензије да дође на положај великог жупана. Браћа су Немањи оспорила његову ктиторску делатност, замерали су му што је без њихове сагласности приступио градњи цркава у својој области. У питању су цркве у Топлици: мушки манастир посвећен Св. Николи код Куршумлије и женски манастир Св. Богородице, на ушћу реке Косанице. Борба за великожупански престо, која је уследила, завршила се свргавањем Тихомира са власти и доласком Немање на положај великог жупана. Време ових догађаја не може се тачно одредити. Зна се да је Немања био велики жупан 1168. године, а претпоставља се да је дошао на власт 1166. године. Византија није одобравала ову промену, па је пружила помоћ Тихомиру у намери да га врати на престо. До одлучујуће битке

⁹¹ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 79.

⁹² Детаљније о сусрету Стефана Немање и цара Манојла I и о уступању Дубочице в. М. Цветковић, *Стефан Немања и Дубочица*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 47-58.

⁹³ Појам „сан“ односи се на достојанство, в. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд 1864, 78. О појму „царск“ в. Ђ. Даничић, *Рјечник III*, 444.

⁹⁴ Овај појам био је предмет бројних расправа у историографији. ИСН 1, 208, (Ј. Калић); Ј. Калић, *Европа и Срби, Средњи век*, Београд 2006, 202; Ј. Максимовић, *Србија и методи управљања Царством у XII веку*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 61, сматрају да је у питању дворска титула. М. Благојевић, *Жупа Реке, 197-198*, износи мишљење да се “... под појмом “царски” не подразумева само оно што је заиста царско, већ и све друго што је владарско, укључујући и владарско достојанство.”

⁹⁵ М. Благојевић, *Жупа Реке*, 198.

дошло је на Косову код села Пантина у којој је Тихомир изгубио живот. Након тога Манојло I је лично предводио војску на Србију и поразио Немању. Признао га је за великог жупана, али му је наметнуо вазалне обавезе и одузео Дубочицу и Реке.⁹⁶ Не може се рећи тачно када је Стефан Немања изгубио Дубочицу и Реке.⁹⁷

До Манојлове смрти 1180. године није било нових сукоба, Немања је поштовао вазалне обавезе. Смрћу византијског цара створили су се услови за наставак сукоба. Византија је била заокупљена унутрашњим немирима. У савезу са угарским краљем Белом III, Стефан Немања је напао Византију. Српско-угарска војска опустошила је 1183. године околину Ниша и продрла до Сердике (Софије). С обзиром на правац напада у овом походу, може се закључити да су том приликом Дубочица и Реке враћене под Немањину власт. Немањина акција није могла да прође не кажњено од стране Византије. Цар Исак II Анђео поразио је Србе на Морави 1190. године.⁹⁸ Немања је био принуђен да се повуче у шуме, а земља је била опустошена, док је Немањина престоница у Топлици спаљена.⁹⁹ Може се претпоставити да ни Дубочица није била поштеђена овог пустошења. Последице византијске победе биле су тренутне. Преговори до којих је дошло донели су Немањи нови успех, уместо дотадашње вазалне зависности Немања је остварио самосталност своје земље. Дубочица и Топлица остале су у саставу Немањине државе.¹⁰⁰

⁹⁶ ИСН 1, 208-209, (Ј.Калић); Византијски извори за историју народа Југославије IV, (Ј.Калић) 144-148; Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, 35.

⁹⁷ Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, 89-95, сматра да је Манојло I довео Немању 1168. године на престо уз услов да Немања врати раније уступљену Дубочицу, као и њој суседну жупу Реке. Немања је убрзо повратио ове жупе па је тиме изазвао реакцију цара, који је против њега послао војсковођу Теодора Падијата. Падијатов поход се завршио неуспехом па ће Дубочица и Реке доћи под власт Византије тек 1173. године. Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 30, такође сматра да је Манојло I одузео Немањи Дубочицу и Реке 1173. године. С. Милојевић, *Историја Лесковца у средњем веку*, 13-14, сматра да су се Дубочица и Реке нашле под влашћу Византије након Манојловог похода против Немање 1168. године. М.Благојевић, *Жупа Реке*, 205, нап. 29, наводи да је Немања изгубио Дубочицу у време када га је византијски цар признао за великог жупана, а то је могло бити до краја 1172. године. Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 339, сматра да је Манојло I Комнин одузео Немањи Дубочицу 1168. године.

⁹⁸ ИСН 1, 251-262, (Ј.Калић); Византијски извори за историју народа Југославије IV, (Ј.Калић) 154-157.

⁹⁹ К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1990, 157.

¹⁰⁰ ИСН 1, 259, (Ј.Калић).

После пораза на Морави Немања је преселио престоницу из Топлице дубље у унутрашњост државе, јер се Топлица као једна од пограничних области према Византији могла лако наћи на новом удару. Двор који је у Топлици порушио Исак II Анђео никада није обновљен.¹⁰¹ Учврстивши своју власт и средивши прилике у држави, Стефан Немања се на сабору 1196. године одрекао власти у корист свог млађег сина Стефана. Најстарији Немањин син Вукан добио је још за очеве владе титулу “вељи кнез”, а међу областима које је тада добио на управу поред Дукље, Далмације, Требиња и Хвосна наша се и Топлица.¹⁰²

Након смрти Стефана Немање Србија је запала у кризу. Положај Стефана Немањића знатно је ослабио, што је утицало да се Вукан према њему понаша независније. Вуканово понашање кажњено је смањењем његове области, остао је без Хвосна и Топлице.¹⁰³ Лоши односи међу браћом кулминирали су 1202. године, када се Вукан удружио са угарским краљем Емериком. Угарске трупе упале су у Србију и протерале Стефана. Велики жупан постао је Вукан. Вуканова власт није дуго трајала у лето 1203. године бугарски владар Калојан уз помоћ својих савезника Кумана напао је и опустошио Србију, што је знатно уздрмало Вуканов положај. Кумани су тада као плен одвели многе Вуканове поданике. Ништа се не зна о томе како је Стефан Немањић успео да се врати на власт. Борбе су завршене крајем 1204. или почетком 1205. године, обанављањем стања које је успоставио Стефан Немања.¹⁰⁴ Врховна власт припала је Стефану Немањићу као великом жупану, док је Вукан задржао своју област, али без Топлице и Хвосна.¹⁰⁵

Унутрашње борбе до којих је дошло почетком XIII века, довеле су до великог пустошења земље, које је пратила глад.¹⁰⁶ Не зна се шта се у ово време догађало у Топлици и Дубочици, али је мало вероватно да су пустошења зараћених страна и глад мимоишли ове области. Током читавог XIII века прилике у Топлици и Дубочици нам углавном нису познате. Србија се у овом периоду шири и јача под влашћу Немањића.

¹⁰¹ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 81.

¹⁰² К. Лиречек, *Историја Срба I*, 159; ИСН 1, 263-264, (С. Ћирковић).

¹⁰³ М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 122-124.

¹⁰⁴ ИСН 1, 268-270, (С. Ћирковић).

¹⁰⁵ М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 126.

¹⁰⁶ ИСН 1, 270, (С. Ћирковић).

Дубочица се помиње у изворима са краја XII и почетка XIII века. У Хиландарској повељи коју је издао Стефан Немања наводи се да је од Грчке земље освојио Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левач, Белицу и Лепеницу.¹⁰⁷ Затим у Хиландарској повељи великог жупана Стефана Немањића у којој се поново набрајају земље освојене од Грка.¹⁰⁸ Најзад у Савином житију Св. Симеона се наводи: “... и подиже пропалу своју дедовину и придоби од Поморске земље Зету са градовима, а од Рабна Пилота оба, а од Грчке земље Патково, Хвостно цело и Подримље, Костри, Дриковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Глбочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче, Белицу”.¹⁰⁹

Почетком XIV века, краљ Милутин даровао је Хиландару Лесковац у Дубочици. У то време Лесковац је још увек био село. У њему је живео властеличић Богоје који је заједно са селом и засеоцима дошао под власт хиландарског игумана. Крајем 1347. и почетком 1348. године цар Душан је бораваћи на Светој Гори потврдио Хиландару ове поседе.¹¹⁰ Дубочица се у ово време граничила са поседима севастократора Влатка Паскачића: Славиштем, Врањем, Иногоштем и Прешевом. Такво стање није се променило све до смрти цара Уроша 1371. године.¹¹¹

Топлица се у XIV веку помиње 1330. године уочи битке на Велбужду. Краљ Стефан Дечански чекао је са главнином војске бугарског цара Михаила на Добрич-пољу на ушћу Топлице у Мораву.¹¹² У доба Стефана Душана у Топлици се помињу деспот Иваниш, Вратко Чихорић и протокнез Балдовин Хтјесалић. Деспот Иваниш био је истакнута личност на двору цара Душана са поседима у Топлици. Цар Душан га назива “родитељем царства ми”.¹¹³ О Вратку Чихорићу знамо да се удавио у Нишави, надгробна плоча о том несрећном случају пронађена је у цркви Св. Николе код Куршумлије.¹¹⁴ Надгробна плоча Балдовина Хтјесалића, пронађена у данашњем селу Косаничка Рача, сведочи о томе да је протокнез умро у периоду

¹⁰⁷ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 58.

¹⁰⁸ *Стефан Првовенчани, Сабрана дела*, 2-3 (Љ. Јухас-Георгиевска).

¹⁰⁹ *Свети Сава, Сабрана дела*, Београд 1998, 148-149 (Т. Јовановић).

¹¹⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 478, 420.

¹¹¹ Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, 38.

¹¹² ИСН 1, 506, (С. Ћирковић).

¹¹³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 694.

¹¹⁴ Г. Томовић, *Топлица у средњем веку*, 16.

између 1331. и 1345. године. Његова титула може се свакако везати за организацију српске државне управе, а малобројност помена показује да је титулу и функцију протокнеза могао понети само мали број истакнутих појединаца, као и да је она била кратког трајања.¹¹⁵

После смрти цара Уроша 1371. године и распада Царства, Топлица и Дубочица нашле су се у саставу области кнеза Лазара Хребелановића. Језгро његове области чиниле су жупе: Расина, Топлица и Ибар, а поред њих још и Реке и Дубочица, као и подручје око Новог Брда у којем је Лазар рођен.¹¹⁶ Топлицом је кнез Лазар највероватније загосподарио уз помоћ Алтомана, сина деспота Иваниша и Иваниша Алтомановића деспотовог унука и рођака кнеза Лазара. Породични поседи ове истакнуте властеоске породице како је већ речено налазили су се у Топлици.¹¹⁷ Поседе у Топлици у време кнеза Лазара имао је и војвода Новак Белоцрквић. Новак Белоцрквић био је међу властелом која се побунила против кнеза Лазара, али је њихова побуна угушена.¹¹⁸ Дубочицом је вероватно владао неки племић који је након смрти цара Уроша, признао Лазареву власт.¹¹⁹

Земље под управом кнеза Лазара први пут су се нашле на удару Турака 1381. године, када су његова властела Цреп и Витомир на Дубравници код Параћина сузбили један османски одред. Знатније османске снаге предводио је сам султан Мурат I 1386. године, том приликом Османлије су освојиле Ниш. Српска војска налазила се на челу са кнезом Лазаром у Топлици. Први значајнији сусрет војски кнеза Лазара и султана Мурата одиграо се код места Плочника, између Прокупља и Куршумлије, западно од реке Топлице.¹²⁰ Када је реч о сукобу код Плочника, српске летописне белешке су контрадикторне. Према једној верзији каже се само да је Мурат стигао до Плочника. Друга верзија саопштава да је Мурат

¹¹⁵ Г.Томовић, *Два старосрпска натписа из Косаничке Раче*, Мешовита грађа Miscellanea, Нова серија књ. XXVII (2006), 105-125.

¹¹⁶ М.Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, Зборник Филозофског факултета 18-1, Београд 1994, 78-79.

¹¹⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 53.

¹¹⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 519; ИСН 2, Београд 1994, 41, (Р. Михаљчић).

¹¹⁹ Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, 38. Д.Трајковић, *Немањина Дубочица*, 39, износи мишљење да је Дубочицом после 1371. године управљао отац кнегиње Милице Вратко.

¹²⁰ ИСН 2, 42, (Р. Михаљчић); М. Шуица, *Приповести о српско – турским окршајима и “страх од Турака” 1386. године*, ИЧ 53 (2006), 99.

пошао на кнеза Лазара, али се вратио од Плочника. Не види се уопште да ли је до судара војски дошло, већ се наговештава да га можда није ни било. Једна варијанта ове вести упућује на то да су се обе војске повукле са Плочника. Најзад наводи се верзија која говори о Муратовом повлачењу пред војском кнеза Лазара.¹²¹ У сваком случају Плочник је за Османлије у том тренутку представљао препреку пред којом су се они повукли. За време овог напада, током 1386. године страдала је и Дубочица.¹²²

До одлучујућег сукоба између војски кнеза Лазара и султана Мурата дошло је на Косову 1389. године. Сасвим је сигурно да су у том сукобу учествовали људи из Топлице и Дубочице. Константин из Островице спомиње топличког војводу Крајмира, који је на Косову заједно са кнезом Лазаром изведен пред Бајазита и погубљен.¹²³ Народни певач опевао је топличке војводе Милана Топлицу и Косанчић Ивана.¹²⁴ Након косовске битке Топлица и Дубочица су и даље у саставу Моравске Србије.

Погибијом кнеза Лазара на Косову на власт је дошао његов син Стефан Лазаревић. Притисак Османлија на Србију се појачавао. Несигурност која је завладала у то време утицала је на Стефана Лазаревића да размишља о могућем повлачењу из Србије и обезбеђивању живота. Један акт игумана манастира Св. Пантелејмон Никодима потврђује Лазаревићима 20 аделфата у овом манастиру на Светој Гори. За узврат манастир је добио одређена добра у Србији.¹²⁵ Повељом коју је издала кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком манастиру су потврђена стара и дарована нова добра и повластице. Међу дарованим добрима било је поседа у Топлици и Дубочици. У Прокупљу је дарована кућа Вукоте Богдашевића и два човека Радослав и Добромир, у Лесковцу такође кућа са два човека Костадином и

¹²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 215, бр. 591.

¹²² Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, 38.

¹²³ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене или Турска хроника* /превод и предговор Ђорђе Живановић/, Споменик САН СВП, Београд 1959, 19-20.

¹²⁴ Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 83-96.

¹²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 521-526.

Дражуном. Поред Лазаревића поседе у Топлици даровао је и спомињани Новак Белоцрквић, а у Дубочици властела Дука и Југа.¹²⁶

Попут свога оца кнеза Лазара и Стефан Лазаревић се на почетку своје владавине суочио са побуном властеле. Међу побуњеницима поново се нашао и Новак Белоцрквић. Побуњена властела ступила је у преговоре са Османлијама да би им султан признао статус обласних господара. Показали су спремност да непосредно служе султану као његови вазали и истицали како су у крајевима које држе “самовластни”, што би значило да више не прихватају врховну власт Лазаревића. Кнез Стефан одлучно и брзо се разрачунао са својим противницима. Новак Белоцрквић је ухваћен и погубљен.¹²⁷

Времену кнеза Стефана припада надгробна плоча монаха Георгија, чије је световне име највероватније било Богдан, сина Миркова. Плоча је пронађена у данашњем селу Косаничка Рача, а на основу натписа може се закључити да је монах Георгије преминуо у периоду између 1393. и 1402. године.¹²⁸

Кнегиња Милица, у монаштву Јевгенија умрла је 1405. године. Након њене смрти односи између њених синова Стефана и Вука се погоршавају. Деспот Стефан иступа све самосталније, а удео Вука Лазаревића у вођењу државних послова осетно се смањује. Као последица тога, почетком 1409. године дошло је до рата међу браћом. Вука су подржали Бранковићи, а на његову страну прешла је и готово сва властела. У таквим околностима деспот Стефан морао је да прихвати Вуков предлог о подели земље. Северна половина са Београдом припала је Стефану, а јужна половина Вуку.¹²⁹ Тако су се Топлица и Дубочица највероватније нашле под влашћу Вука Лазаревића. Ова подела је кратко трајала, пошто је већ наредне 1410. године учествујући у сукобима између Бајазитових синова Вук Лазаревић изгубио живот. Убрзо након Вукове погибије, деспот Стефан је сјединио раздвојене области.¹³⁰

¹²⁶ Исто, 517-520.

¹²⁷ М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 62.

¹²⁸ Г. Томовић, *Два старосрпска натписа из Косаничке Раче*, 125-130.

¹²⁹ Исто, 66.

¹³⁰ ИСН 2, 82-83, (Ј. Калић).

У османским међусобицама након битке код Ангоре учествовао је и деспот Стефан Лазаревић, у савезништву са принцем Мусом. Савезнички односи између њих двојице трајали су до 1411. године и Мусиног доласка на власт. Након тога између деспота и султана владаће отворено непријатељство. То непријатељство довешће 1413. године до ратног похода султана Мусе на Деспотовину. У току овог похода османски акинџијски одреди продрли су долином Топлице и опустошили је.¹³¹

Стефана Лазаревића је 1427. године наследио његов сестрић Ђурађ Бранковић. У време смрти деспота Стефана Лазаревића (19. јул 1427. године) и доласка на власт Ђурађа Бранковића у току је био османски напад на Деспотовину. Османлије су продрле у јужни део Деспотовине и заузеле градове Ниш и Крушевац и друге околне крајеве. Светогорски калуђери су се жалили да су да су изгубили имања у Србији, а зна се да су их имали у околини Крушевца и Петруса као и у Топлици и Дубочици. Деспот Ђурађ се обавезао да ће манастиру Св. Пантелејмон вратити сва села која су заузеле Османлије ако их ослободи.¹³²

У време деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурађа Бранковића, поседе у Топлици имао је властелин Радич Поступовић. За време деспота Ђурађа постао је велики челник. Деспот му је 1428-1429. и 1429-1430. године потврдио властелинство.¹³³

Нашавши се у тешкој ситуацији, након османског продора у Деспотовину, деспот Ђурађ је био принуђен да призна османску врховну власт и обавезе се да ће плаћати харач султану Мурату II. Ђурађ је међутим, био свестан да примирје неће дуго трајати и размишљао је како да обезбеди положај Деспотовине. Понудио је да своју старију кћер Мару да султану Мурату II за жену и да као мираз да један део Деспотовине. Султан је пристао и послао свог посланика ради веридбе. Веридба је обављена почетком 1433. године, а свадба 1435. године у Једрену. Ђурађ је Османлијама као Марин мираз предао Топлицу и Дубочицу, највероватније већ

¹³¹ С.Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987), 75-88.

¹³² ИСН 2, 218-222, (М. Спремић); С. Новаковић, *Законски споменици*, 527-528.

¹³³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 335; О поседима челника Радича в. С.Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија, Крушевац 2007, 16.

приликом веридбе 1433. године.¹³⁴ Из османског пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице, који је настао у време прве владе султана Мехмеда II, сазнајемо да су поменуте области већ биле једном пописане.¹³⁵ Иако се не наводи датум тог пописа, он би се могао довести у везу са Марином веридбом. Томе у прилог говори и податак француског путописца Брокијера, који је пролазећи почетком 1433. године кроз Србију, забележио да је граница између Србије и Царства Западна Морава.¹³⁶ То би значило да су Топлица и Дубочица већ почетком 1433. године биле под влашћу султана Мурата II.

Покушај деспота Ђурђа Бранковића да се женидбеним везама и уступањем дела српских земаља, обезбеди од даљих османских напада и освајања, није донео жељене резултате. Може се рећи да су на тај начин османски напади само одложени. До нових османских напада доћи ће у току 1437. и 1438. године, да би наредне 1439. године пад Смедерева означио и први пад српске Деспотовине. У јесен 1443. године почела је тзв. “Дуга војна” под вођством краља Владислава, Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића. Њихова војска је продрла до Софије, одакле је морала да се повуче због велике хладноће, несташнице хране и све јачег османског отпора. На повратку хришћанска војска је 6. јануара 1444. године логоровала у Прокупљу. У лето те године вођени су преговори о миру, султан се обавезао да врати Ђурађу Бранковићу Деспотовину.¹³⁷ Обавештења о обнови Деспотовине даје хроника Јана Длугоша. У њој се наводи да су деспоту враћени градови, међу којима се спомињу Копријан, Прокупље и Лесковац.¹³⁸ Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице даје нам, међутим, податке који су у супротности са Длугошевом хроником. Дефтеру недостаје почетак, па нема пописа тврђава, међутим да су ове области остале у османским рукама показују нам маргиналне белешке уз тимаре, где се бележе промене у тимарском систему у периоду између 1445. и 1455. године. Од 75 пописаних тимара код 16 је дошло до

¹³⁴ Р.Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25-26 (1978-1979), 58-65; О царици Мари в. М.Поповић, *Мара Бранковић, Eine Frau zwischen dem Christlichen und dem Islamischen Kulturkreis im 15. Jahrh.*, Wiesbaden 2010.

¹³⁵ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

¹³⁶ Б. Брокијер, *Путовања преко мора*, превео и коментарисао Миодраг Рајачић, Београд 1950, 128-129,

¹³⁷ ИСН 2, 244-246, 256-260, (М.Спремић).

¹³⁸ Joannis Długossii, *Historiae Polonicae*, Libri XII, Cracoviae 1877, 703.

промене спахије између 1446. и 1451. године. Тако је топличко село Жуча, које је уписано на тимару број 6, променило тимарника 1446. године, док је са село Мирница, које је припадало истом тимару, дато другом тимарнику у фебруару 1449. године. Наведени подаци недвосмислено указују на то да су тимари у овом периоду остали у османском поседу, иначе би одлуке о променама власника биле потпуно бесмислене.¹³⁹

Кроз Топлицу је 1448. године прошла војска Јанка Хуњадија, која је поражена од Османлија на Косову. Војска је прошла између Копаоника и Јастрепца, кроз “Јанкову клисуру”, којој је српски народ дао име по овом походу.¹⁴⁰

Султан Мурат II умро је почетком 1451. године. Наследио га је Мехмед II, који је након ступања на власт обновио ранији мировни споразум са деспотом Ђурђем. Уз то, султан је своју маћеху Мару Бранковић ослободио харема и са поклонима и пратњом вратио у Србију. Том приликом султан је на име Мариног издржавања вратио деспоту Топлицу и Дубочицу.¹⁴¹

У то време поседе у Топлици и Дубочици имао је деспотов челник ризнички, Дубровчанин Паскоје Соркочевих. Мавро Орбин наводи да је Паскоје Соркочевих, напуштајући Србију та места “продао за велику своту новца неком рашком великашу”. Касније је Паскојев син полагао право на неке очеве поседе у Србији.¹⁴²

Након пада Цариграда 1453. године, султан Мехмед II, решио је да покори Деспотовину. Топлица и Дубочица одузете су деспоту већ почетком октобра 1453. године, што је на више места у дефтеру забележено.¹⁴³ Средином јула 1454. године султан Мехмед II кренуо је из Једрена са великом војском на Србију. Ушавши у Србију, Мехмед II је војску поделио на више делова, почела су зверства по читавој земљи. Убијан је сваки мушкарац старији од 14. година, жене и деца су одвођени у

¹³⁹ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416; С.Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, САНУ, Београд 2011, 63-73.

¹⁴⁰ ИСН 2, 264, (М.Спремић).

¹⁴¹ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 32; ИСН 2, 289, (М.Спремић – Ј.Калић).

¹⁴² М.Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд – Бања Лука 1999, 485-486; М.Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 115-116.

¹⁴³ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416; С.Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, 63-73.

робље.¹⁴⁴ О овом нападу српски летопис између осталог каже: “*В лето 1454. и јулија 30. прими цар Мехмед-бег опет Топлицу и плени Србије*”.¹⁴⁵

На југу Деспотовине формиране су две војске за одбрану. Једна на Ситници, а друга у Дубочици на челу са Николом Скобаљићем. По речима Константина Михаиловића, деспот Ђурађ Бранковић им је саветовао да избегавају борбу и да се ако треба и предају Османлијама, па ће их он касније ослободити.¹⁴⁶ Дубочица није прихватила пасиван отпор, који је саветовао деспот. Скобаљић је у септембру 1454. године поразио Турке. Овај османски пораз забележио је и наш летопис: “*В лето 1454. и септемврија 24. Скобаљић уби Турке у Бање*”.¹⁴⁷ О месту овог сукоба са Османлијама у домаћој историографији постоје различита мишљења.¹⁴⁸ Убрзо су стигле нове османске трупе које је лично предводио султан Мехмед II. До новог сукоба дошло је 16. новембра 1454. године крај планине Трепање, недалеко од Новог Брда. Упркос великом отпору који је пружио одред Срба је претрпео пораз. Том приликом ухваћени су Никола Скобаљић и његов стриц.¹⁴⁹

Османлије су Николу Скобаљића и његовог стрица живе набили на колац. Били су то први познати Срби, који су кажњени смрћу на такав начин. Један од разлога за овако свирепо кажњавање могла би бити чињеница да су њих двојица припадали групи властеле која је била за рат против Османлија, могуће је да су били иницијатори отпора у јужним крјевима Деспотовине. Скобаљић је као заповедник војске у Дубочици вероватно имао поседе у овој области. Могуће је да

¹⁴⁴ ИСН 2, 296, (М.Спремић – Ј.Калић).

¹⁴⁵ Љ.Стојановић, *Родослови и летописи*, 237.

¹⁴⁶ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 35-36.

¹⁴⁷ Љ.Стојановић, *Родослови и летописи*, 237-238.

¹⁴⁸ С.Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у српској историји XIV-XV века*, Годишњица Николе Чупића 3, 1880, сматра да се битка са Турцима догодила код Врањске Бање; Ј.Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, Годишњица Николе Чупића 22, 1903, 115-146, доказивао је да се ова битка одиграла код Сијаринске Бање; Д.Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4, Лесковац 1964, 86-99, смешта ову битку код Ђустендилске Бање; М.Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1964, 62-64, везује овај сукоб за околину Новог Брда. Ово гледиште подржао је и С.Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 42; О сукобу код Бање в. и ИСН 2, 297, (М.Спремић – Ј.Калић).

¹⁴⁹ ИСН 2, 297, (М.Спремић – Ј.Калић); К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 35-36.

је управо његова заинтересованост да сачува своје поседе утицала да пружи жесток отпор Османлијама.¹⁵⁰

Поседе у Дубочици у ово време вероватно су имали и чланови породице Кантакузин, рођаци деспотове супруге Јерине. У прилог томе говори чињеница да су крајем XV и почетком XVI века чланови ове породице у околини Лесковца, код села Јањуша подигли два манастира. Женски манастир Св. Богородице Ваведења који је подигла монахиња Ксенија са монахињама Теофаном, Маријом и Мартом и мушки манастир Св. Јована који је подигао Андроник Кантакузин са браћом.¹⁵¹

Поход султана Мехмеда II из 1454. године означио је почетак краја Деспотовине. Иако није успео да освоји Смедерево, султан је већ приликом овог похода делове Деспотовине, међу којима су били Топлица и Дубочица, ставио под своју власт. За становништво Топлице и Дубочице те 1454. године почело је вишевековно робовање под османском влашћу. Наредне 1455. године основан је Крушевачки санџак у чији ће састав ући Топлица и Дубочица. Исте године пало је и Ново Брдо, чиме се читав јужни део државе нашао под османском влашћу. Крајем 1456. године умро је деспот Ђурађ Бранковић. Његова држава није га дуго надживела, падом Смедерева 20. јуна 1459. године, престала је да постоји средњовековна српска држава.¹⁵² Топлица и Дубочица ће остати у саставу османске државе све до ослободилачких ратова 1876-1878. године.

¹⁵⁰ Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 92-93.

¹⁵¹ С.Марковић, *Јањушки манастири*, Лесковачки зборник 17, Лесковац 1977, 249-255; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 93, нап. 15.

¹⁵² ИСН 2, 297-302, 313, (М.Спремић – Ј.Калић, С. Ђирковић).

Тимарска организација у Топлици и Дубочици у другој половини XV и током XVI века

Освајајући балканске земље Османлије су са собом донели и нови управно-административни и војни поредак, што је проузроковало промене и у дотадашњим односима на земљи. Тако је у свим освојеним крајевима, рачунајући и читав Крушевачки санџак, па тако и његове нахије Дубочицу, Прокупље и Куршумлију заведен тимарски систем. У зависности од прихода које су доносили земљишни поседи били су подељени на *тимаре*, *зеамете* и *хасове*. Тимари и зеамети били су везани за положај, а хас за личност. Годишњи приход од тимара износио је највише 19 999 акчи и давао се спахијама. Његово уживање било је условљено војном службом, одржавањем безбедности и надзором над становништвом које је живело на тимару. Приход од зеамета износио је између 20 000 и 99 999 акчи. Ова добра добијали су функционери средњег степена попут алај-бегова, тимарских ђехаја, тимарских дефтердара, диванских писара и чауша. Приход са хаса износио је преко 100 000 акчи, а поред султана уживаоци хасова били су високи државни функционери као што су везири, беглербегови, санџак-бегови и дефтердари. Овакав систем организације условио је да спахијска војска буде добро опремљена територијална коњица, која се издржавала од редовних годишњих прихода са тимара и од ратног плена.¹⁵³

Тимар се није додељивао доживотно нити по наследном принципу. Уживање тимара било је условљено вршењем одређене службе. Она је могла бити цивилна или верска, али је најчешће била војна. У случају да лоше врши службу преступник би изгубио тимар, док би уживалац који је био запажен по својим заслугама добијао додатке на свој првобитни тимар.¹⁵⁴

¹⁵³ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 56-59.

¹⁵⁴ Е.Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 533-539; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 56-63.

Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице пружа нам податке о разлозима за одузимање тимара. Уз тимар Мусе, сина капиције Исмаила записано је да он није уписао харач раје села Стубица, те му је због тога тимар одузет и додељен Арнауту Ајасу. Видинлији Махмуду тимар је одузет зато што је продао заробљеника, док је Кучук Заганос остао без тимара зато што је како је санџак-бег известио “*блудничко са сопственом женом*”. Тимар чакирџибаше Умура одузет је због жалби његове раје, а из случајног разлога тимар је одузет и Орхану, сину Јусуфовом и уз то је забележено и следеће “*поменути је пијаница, покрао је кадиџиног човека*”. Због болести тимар је одузет Хамзи, сину Лаза.¹⁵⁵

Свим поседницима тимара издавани су документи о њиховим правима и привилегијама. Берате о постављању тимарника у већини случајева издавао је султан као врховни господар земље. При увођењу тимарника у посед биле су одређене и њихове обавезе личног учествовања у војним походима, као и обавезе да о свом трошку, а у зависности од својих прихода, поведу одређени број џебелија. Спахијски годишњи приход састојао се од дажбина сељака који су на тимарима обрађивали земљу. Ове дажбине се могу поделити на рајинске, земљорадничке и слободне дажбине. Тимарници су приходе од рајинских и земљорадничких дажбина уживали у целости, док су приходе од слободних дажбина делили са санџак-бегом са којим су одржавали ред на територији нахије и санџака. Део прихода који је служио за издржавање поседнику тимара или зеамета звао се *килич*. Килич је код зеамета износио 20 000 акчи, док је код тимара варирао у распону од 2000 до 6000 акчи, а некад је могао бити и мањи од 2000 акчи. У случају када приход са тимара или зеамета био већи од одређеног килича, тимарник је био дужан да на сваких 3000 акчи поведе по једног џебелију, док је поседник зеамета исту ову обавезу имао на сваких 5000 акчи које су прелазиле њему додељени килич.¹⁵⁶

¹⁵⁵ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 387, 390, 394, 399, 404; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444/1445. године*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 172-173.

¹⁵⁶ Е.Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану*, 533-539; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 56-63.

Тимар није подразумевао територијалну целовитост. У састав тимара појединих спахија улазила су често села која су била доста удаљена једна од других и између којих су се налазила насеља која су сачињавала делове других тимара. Тако на основу пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице сазнајемо да су у састав 23 тимара улазила села и у Топлици и у Дубочици. Навешћемо пример са тимара Касима и Мухамедија, синова Коџе Фируза. Овом тимару припадао је део села Шарлинце, које се налази на реци Топлици, као и део села Спороштица, јужно од Лебана.¹⁵⁷

Сачувани део пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице пружа нам податке о укупно 70 тимара којима су припадала села и мезре на подручју Топлице и Дубочице, као и делу султановог хаса на простору Топлице. Међу спахијама који су управљали овим тимарима велику већину чинили су муслимани. Свега шест тимара на подручју Топлице и Дубочице било је 1444/1445. године у рукама хришћана.¹⁵⁸

Тимарник	Села	Делови села	Куће	Удовице	Приход
Влк и његов брат Мркша	1	3	34		2257
Мартолос Божидар и његов брат Степан	1		36	2	3337
Степан, зет пашин	2		34	4	2524
Калауз Јован	2		35		3467
Митрополит Силојан ¹⁵⁹	1		25		1925
Пријезда	1		35	6	3250
Укупно	8	3	191	12	16 760

Хришћани спахије у Топлици и Дубочици 1444/1445. године.¹⁶⁰

¹⁵⁷ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 405.

¹⁵⁸ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 169.

¹⁵⁹ О личности митрополита Силојана, биће више речи у поглављау о положају Православне цркве у Топлици и Дубочици у периоду од XIV до XVI века.

¹⁶⁰ Подаци изнети у табели не односе се на читаве тимаре спахија хришћана, већ само на оне делове за које смо са сигурношћу утврдили да су припадали Топлици и Дубочици. Разлика се односи на тимар калауза Јована који се састојао од 3 села, 57 кућа, 1 удовице и прихода од 6127 акчи и тимар митрополита Силојана који се састојао од 3 села, 52 куће, 1 накнадно додате мезре и прихода од 4245 акчи.

Највећи приход као што се може видети доносио је тимар калауза Јована 6127 акчи, овај тимар давао је највећи приход и ако се узму у обзир само села која припадају Топлици и Дубочици 3467 акчи. Реч калауз преводи се као путовођа, водич,¹⁶¹ па се може претпоставити да је споменути Јован добио тимар у замену за вршење ове службе. Узимајући у обзир просечну вредност тимара која је на читавом пописаном подручју рачунајући и крушевачки крај износила 5180 акчи, може се видети да само један тимар спада у категорију већу од просека, док су остали испод те вредности. Највећи тимар у области Крушевца, Топлице и Дубочице био је у рукама Саграка, слуге Исмаиловог и доносио је приход од 16 056 акчи. Имајући у виду чињеницу да је висина прихода са тимара била везана за вршење одређене службе, јасно је да хришћани спахије нису могли да се пробију у највише редове османске војне хијерархије.¹⁶²

Подаци из пописа омогућавају нам да уочимо и промене корисника тимара са хришћана на муслимане. Тимар уписан на Влка и његовог брата Мркшу, који се састојао из делова села Зубница, Драговци и Мачиште, дат је Видинлији Махмуду јер су поменута двојица како се наводи “остала у деспотовој земљи”. Топличко село Жуча које је улазило у састав тимара шербедара Исхака, уписано је са “*тахвила Хриљана*”.¹⁶³

Када је реч о спахијама – уживаоцима тимара међу њима се јавља и једна женска особа. У питању је тимар ћерке Догана коме је припадало топличко село Горња Речица. Уз тимар чакирције Догана забележено је да дат његовим синовима Мустафи и Хамзи “*са деспотовог тахвила као што су уживале њихове мајке*”. У састав овог тимара улазило је село Водице, јужно од Прокупља.¹⁶⁴ Ово је веома редак случај, да се женске особе јављају као уживаоци тимара. У каснијим, нама

¹⁶¹ А.Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 386.

¹⁶² О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 391, 400; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 170-171.

¹⁶³ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 382-383; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 169.

¹⁶⁴ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 386-387,

доступним пописима српских земаља нема помена о женама као уживаоцима тимара.¹⁶⁵

Села и мезре Топлице и Дубочице пописана у Области Бранковића 1455. године била су подељена између 36 тимара и 2 хаса. Хасови су припадали Мухамед бегу, сину Бахшајиш аге, субаши Лаба и Касим бегу, субаши Новог Брда. Мухамед беговом хасу припадала су села и у Топлици и у Дубочици, док је Касим беговом хасу припадало само село Радановци у Дубочици. Од 36 тимара, свега 4 су имала поседе и у Топлици и у Дубочици. Када су у питању спахије као и 1444/1445. године и даље велику већину чине муслимани. У Топлици је само један тимар припадао хришћанима, у питању су, како се наводи у дефтеру, стари тимарници Ненада и Димитрије који су добили село Јеракар да га населе. Са тимара су уживали приход од 500 акчи, а били су обавезни да наизменично учествују у војним походима. У Дубочици је у рукама хришћана било 5 тимара. Као уживаоци ових пет тимара јављају се чак двадесетчетворица хришћана спахија.¹⁶⁶

Име тимарника	Број спахија	Активна села	Опустела села	Куће	Приход
Јован и браћа	4	1		4	400
Радислав и браћа	7	1		2	300
Ланчо и браћа	4		1		300
Цреп и његови синови	4		1		600
Димитрије и браћа	5		1		600
Укупно	24	2	3	6	2200

Хришћани спахије у Дубочици 1455. године.¹⁶⁷

Из података изнетих у табели може се закључити да су сви хришћани спахије остали да живе у породичним заједницама. У дефтеру се за све њих наводи

¹⁶⁵ Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 168.

¹⁶⁶ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347.

¹⁶⁷ У табели су изнети подаци само за оне делове тимара који су припадали Дубочици. Разлика се односи на тимар Јована и његове браће, који је обухватао 2, села, 18 кућа и приход од 3664 акче и тимар Радислава и његове браће који је обухватао 3 села 10 кућа и 3451 акчу.

да су старе спахије па се може претпоставити да у питању некадашњи властеличићи српске државе. Не може се са сигурношћу тврдити шта је њих мотивисало да ступе у тимарнике и обавежу се султану на вршење војне службе, тим пре што су у економском и социјалном погледу били јако деградирани, изузев прва два тимара из табеле остали су сами обрађивали земљу коју су добили на уживање. Ипак потпору за њихову одлуку да ступе у османску службу могли бисмо тражити у чињеницама да су избегли смрт, избеглиштво као и прелазак у српску рају, чији је положај свакако био неупоредиво тежи. Ниједан од споменутих хришћана тимарника из 1455. године у Топлици и Дубочици није поседовао султанов берат. Изгледа да је одлука о њиховом пријему била поверена локалним османским великашима.¹⁶⁸

Османлије су привлачећи на своју страну домаће ситно племство у знатној мери себи олакшали освајање балканских земаља. Они су их затим користили у својим војним походима, њима су се служили и када је требало населити опустеле крајеве и држати рају у покорности.¹⁶⁹

Када је реч о муслиманима који су имали своја добра у Топлици и Дубочици 1455. године најугледнији и најутицајнији, а свакако и са највећим приходима били су уживаоци хасова Мухамед бег и Касим бег. Највећи приход међу тимарницима који су имали поседе у Топлици, рачунајући само топличка села, имао је Јазици Ахмед. У састав његовог тимара улазила су села Вича са манастиром Богородица, Мацја Стена, Орли, Мошковце и Хрсовце, а годишњи приход од ових села износио је 10 316 акчи. Од села у Дубочици највећи приход доносило је село Грбовци које је припадало тимару силахдара Исмаила и његовог сина Исе. Приход од овог села износио је 3004 акче.¹⁷⁰

Хришћани спахије јављају се и 1516. године у Топлици и Дубочици. У нахији Прокупље било их је 7, док је муслимана тимарника било 134, као и 9 заима. У нахији Куршумлија било јављају се свега четворица хришћана као уживаоци

¹⁶⁸ М.Мацура, *Османски феудализам*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 520-523.

¹⁶⁹ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 161-162.

¹⁷⁰ Н.Надžибегич, А.Надžич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 175, 306-309.

тимара, док је међу муслиманима 22 тимарника и 4 заима. Знатно више спахија хришћана забележено је у нахији Дубочица, где их је било 53, муслимана спахија било је 176 тимарника и 10 заима. Тридесетих година XVI века број спахија хришћана почиње нагло да се смањује на подручју читавог Крушевачког санцака. Значајну улогу у смањењу њиховог броја морао је играти и процес исламизације. Пред опасношћу да буду преведени у ред раје хришћани спахије су питање своје даље егзистенције решавали бежањем у суседну Угарску или преласком на ислам.¹⁷¹

Хришћанска раја поседовала је тзв. наследне *баштине*. Под баштином се подразумевала земља намењена пољопривреди која се налазила изван окућја. Ова земља се није смела отуђити, већ се само користила из генерације у генерацију. Баштину је могао да наследи искључиво син. У случају смрти корисника баштине иза кога би остао малолетан син, који није био у стању да обрађује земљу, тимарник је имао право да ту баштину додели другоме, али само док наследник не постане способан да обрађује земљу. Уколико преминули није имао синове, него само браћу, баштина је потпадала под тапију. Браћа су, да би наследила баштину, морала да плате таксу колику одреде непристрасни људи. Ако они не пристану на процењени износ, спахија је имао право да земљу да на коришћење неком другом лицу. Баштина у поседу муслимана називала се *чифт*.¹⁷²

¹⁷¹ М. Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 339-344; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 160-161.

¹⁷² Е. Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану*, 538, 541.

Сеоска привреда

Током читавог посматраног периода, на простору Топлице и Дубочице, сеоска привреда била је доминантна у односу на градску, што не треба да чуди када се има у виду да је сеоско становништво било неупоредиво бројније него градско. Основна грана привреде, којом се бавио највећи број сеоског становништва, била је пољопривреда.

Посебан економски значај међу земљопоседима, како код феудалаца тако и код сељака земљорадника, имале су обрадиве површине које су се претежно састојале од ораница - њива. Оранице земљорадника биле су, због конфигурације терена, поделе међу наследницима, као и из неког другог разлога, раштркане по сеоском атару, али поједине њиве лежале су и у суседству њихових кућа познате као њихове *поткућнице*. За разлику од њива земљорадничких породица, које су биле скромних површина и размештене на више места у сеоском атару, феудални господари су своје оранице груписали на једном месту и у једном комаду, па су тако настајали њихови *ступови* који су својим површинама знатно надмашивали њиве. Екстензивни начин коришћења постојећих ораница повећавао је потребу за новим обрадивим површинама. До њих се долазило крчењем дотада необрађеног земљишта, подесног за земљорадњу. Искрчене површине претежно су коришћене као њиве, а било је и случајева да се на њима подижу воћњаци и виногради.¹⁷³

Основна справа за орање током XIII и XIV века било је рало. Плуг се у нашим крајевима јавља тек крајем XIV века, а и тада није у потпуности истиснуо рало из употребе. Поред рала и плуга користиле су се и бројне ручне алатке попут мотике, трнокопа, секире, косира и српа.¹⁷⁴

У средњовековној Србији сејале су се претежно житарице, а знатно мање индустријско биље или биљке чији су плодови као вариво служили за људску исхрану. Од житарица гајиле су се пшеница, овас, јечам, просо, сумјешница и

¹⁷³ ИСН 1, 359-360, (М.Благојевић); М.Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 65-81.

¹⁷⁴ М.Благојевић, *Земљорадња*, 21-51.

суражица. Све ове врсте користиле су се за људску исхрану, мада се овас гајио пре свега за исхрану коња, док су га људи користили у крајњој невољи. Међу индустријским биљкама највећи значај придаван је гајењу лана. Од влакна лана израђиване су тканине, које су биле веома цењена роба. Свако земљорадничко домаћинство производило је за своје потребе одређену количину ланених влакана. На основу повеље цара Душана цркви Св. Николе у Врању сазнајемо да су меропси који су сејали лан имали обавезу да га топе, суше и тру и да га припремљеног предају цркви, а отроци који сеју лан да га топе и суше, а не да га тру.¹⁷⁵ Из ове повеље види се да су лан гајили и меропси и отроци и да су га сами прерађивали меропси до краја, а отроци делимично, што је представљало повластицу у односу на меропхе. Лан се прво сејао, а када сазри брао се и потапао у реке и потоке. Након потапања и сушења лан се тро, што је заправо поступак одвајања влакана од стабљике лана. Ова влакна су затим слагана у повесма и даље су служила за израду ланених тканина.¹⁷⁶ Повеља манастира Св. Арханђела код Призрена обавештава нас да су становници свих села која су припадала манастиру, а међу којима је било и топличко село Тудорче, били дужни да годишње дају по 30 повесама лана.¹⁷⁷ Поред лана гајио се и хмељ који је био неопходан за справљање пива. Од биљака са махунастим плодовима најраспрострањенија била је сочиво или лећа, а гајили су се и боб, сланутак и пасуљ.¹⁷⁸

Истакнуто место у целокупној пољопривредној производњи припадало је у XIV веку, а и касније током османске владавине гајењу винове лозе. На развој виноградарства утицало је присуство већих потрошачких центара попут манастирских и других великих газдинстава, а било је неопходно и присуство насеља градског типа. Са сигурношћу се може рећи да се винова лоза гајила у околини Прокупља. О томе сведочи повеља кнегиње Милице којом се манастиру Св. Пантелејмона дарује у Прокупљу кућа Вукоте Богдасевића са баштином и на

¹⁷⁵ С.Новаковић, *Законски споменици*, 414.

¹⁷⁶ С.Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV – XVI век*, ИЧ 39 (1992), 48.

¹⁷⁷ С.Новаковић, *Законски споменици*, 694. Детаљније о гајењу лана в. С.Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље*, 47-57.

¹⁷⁸ М.Благојевић, *Земљорадња*, 81-90.

крају виноград.¹⁷⁹ Не сме се занемарити ни прихватање вина као саставног дела људске исхране.¹⁸⁰

Готово свако земљорадничко домаћинство имало је свој врт. То су по правилу били мањи комади земљишта намењени првенствено гајењу поврћа. Врт се обично додиривао са двориштем, у којем је била зграда за становање као и друге помоћне просторије, и са њима чинио целину која је ратарским породицама пружала најосновније услове за трајнији боравак на неком месту. Пошто је црква захтевала од становништва да се придржава поста, поврће је морало да заузме значајно место у исхрани. Највише су се гајили купус и разне врсте лука. Повртарство је најчешће представљало пратећу делатност ратарства и виноградарства, могућности да се повртарство осамостали као посебно занимање појединих људи биле су у средњовековној Србији прилично скромне.¹⁸¹

Воће се у средњовековној српској држави садило на два начина. У првом случају би се једна или више воћки засадили на земљишту које по својој основној намени није предвиђено за воћњак. То је могао да буде виноград, нечије двориште, врт, селиште и уопште узевши окућница. Овакав начин гајења воћа чешће су примењивали ситни земљорадници, којима се подизање воћњака на већим земљишним деоницама не би исплатило. Њихова домаћинства не би била у стању да потроше или прераде веће количине воћа, нити да их продају уколико су била удаљена од већих потрошачких центара. На другој страни већа газдинства, посебно манастирска, била су заинтересована за производњу већих количина воћа. Газдинство на коме је боравио властелин окружен бројном послугом, трошило је знатне количине животних намерница, па и воћа. Манастирска газдинства била су посебно заинтересована за гајење воћа, јер је монасима требало обезбедити храну и за дане поста, а свеже и сушено воће спадало је управо у такву храну. Гајене су крушке, јабуке, шљиве, трешње, кајсије, дуње, орах и лешник.¹⁸²

¹⁷⁹ С.Новаковић, *Законски споменици*, 518.

¹⁸⁰ ИСН 1, 363, (М.Благојевић); М.Благојевић, *Земљорадња*, 108.

¹⁸¹ М.Благојевић, *Земљорадња*, 137-141.

¹⁸² Исто, 131-136.

Количине хране које су се добијале из воћњака и вртова нису биле велике, али се на тај начин уносила разноврсност у прилично једноличну исхрану становништва средњовековне Србије.¹⁸³

Обрада њива не би била лака ни успешна без коришћења сточних запрега, што је упућивало и обавезивало земљораднике да држе и гаје говеда и другу стоку. Тако да се може рећи да је сточарство представљало допунску, али и обавезну делатност свих земљорадничких породица. На тај начин ове породице обезбеђивале су сточну запрегу, а затим и мање или веће количине меса, млека, млечних производа, коже и крзна. Обично су држали по пар говеда и свиња, по 20-30 оваца или коза и живину. Велики значај за земљораднике, везане за одређену средину обављањем бројних пољских радова, имали су пашњаци који су били најближи и најприступачнији сеоским насељима. То су пре свега били заједнички жупски или сеоски пашњаци. Поред ових испаша, сеоска домаћинства често су поседовала мање деонице травнатих површина, намењених искључиво за припремање сена или за пашу стоке. Тешкоће у исхрани стоке настајале би у зимском периоду, али су се за тај период благовремено припремале неопходне количине сена и друге хране. У летњим месецима најбоља и најквалитетнија паша налазила се на испашама које су лежале на већој надморској висини. Ови пашњаци били су познати под називом *планине*, а често се дешавало да села имају сопствену планину. Таква села несумњиво, су се у значајној мери бавила сточарством, али не напуштајући притом обраду земље.¹⁸⁴

Један део становништва средњовековне Србије прихватио је сточарство уместо земљорадње као своју основну делатност. На такав избор утицали су богатство и разноврсност пашњака на једној, односно ограничене могућности у појединим крајевима за стварање и проширивање обрадивих површина на другој страни. Такође, на ову појаву утицало је и присуство Влаха, за које је сточарство, а не земљорадња још од раног средњег века представљало најважније занимање. Сточарење је морало бити прилагођено природној средини. Овце, коњи и говеда који су узгајани, морали су да подносе временске непогоде, нагле промене

¹⁸³ Исто, 141.

¹⁸⁴ ИСН 1, 364, (М.Благојевић); М.Благојевић, *Планине и пашњаци* 15-23.

температуре, да прелазе знатна растојања између пашњака, крећући се по једва проходним теренима и да се уз све то хране скромним количинама хране које им је природа пружала. Стога је стока која се гајила била ситна и кржљава и није се много разликовала од својих дивљих предака. Говеда и овце давали су скромне количине млека и меса, а и овчија вуна била је слабијег квалитета.¹⁸⁵

Значајну грану привреде представљало је и пчеларство. То не треба да чуди када се има у виду да се мед користио у исхрани уместо скупог шећера. Важан производ био је и восак који се користио за прављење свећа за осветљавање просторије. Гајење пчела била је једна од обавеза зависних људи, који су плаћали десетак на пчеле.¹⁸⁶ О томе сведоче и бројне српске средњовековне повеље. За нас је свакако најзначајнија повеља цара Душана из 1346. године, којом дарује манастиру Св. Стефана 7 пчеларских домаћинстава у два села у Дубочици. У селу Мирошевце манастир је добио 4 куће пчелара који су нам познати по имену, то су Драгија, Иванко, Васиљ са братом и Болин. Из села Уљаник, из чијег се имена види да је у питању пчеларско село, манастиру су додељена још тројица пчелара Приб, Драја и Његослав. Њихов задатак био је да одређену количину меда и воска доносе манастиру Св. Стефана.¹⁸⁷

Доласком Турака није дошло до значајнијих промена када је у питању сеоска привреда. Пољопривреда је и даље била најзначајнија и најпродуктивнија привредна грана. Највећи број раје издржавао се обрадом земље. Хришћани су поседовали своје зависне баштине, док су муслимани располагали чифлуцима. Величина ових земљишних парцела варирала је у зависности од квалитета земљишта и била је довољна за прехрану једне породице, а могла се обрађивати једним паром волова.¹⁸⁸ Становницима појединих села није била довољна количина земље коју су обрађивали, па су сејали у атарима суседних села, као и у оближњим ненастањеним мезрама. Тако су становници топличког села Мајана 1455. године обрађивали суседну мезру Врбица, док су становници села Ратај исте године

¹⁸⁵ ИСН 1, 365, (М.Благојевић); Детаљније о организацији сточарске производње в. Р.Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 9-30.

¹⁸⁶ Р.Катић, *Сточарство*, 66-69.

¹⁸⁷ С.Новаковић, *Законски споменици*, 631-632; Р.Грујић, *Краљица Теодора мати цара Душана*, Гласник скопског научног друштва, Књ. 1, Св. 2, Скопље 1926, 322-323.

¹⁸⁸ О.Зиројевић, *Srbija pod turskom vlašću*, 36.

обрађивали мезру Рудар.¹⁸⁹ Ова појава јавља се и током XVI века на подручју Дубочице, а вероватно и на простору Топлице. Најинтересантнији је био случај села Сикшор, у Дубочици, чији су становници 1516. године, као и двадесет година касније, обрађивали две мезре у својој околини.¹⁹⁰

Поред сеоских баштина, део земље чинио је и тимариотску резерву, тзв. *hassa* земљу. Као хаса најчешће су бележени виногради, млинови и ливаде. У оквиру прихода од топличког села Прешовица 1455. године убележена су као хаса два млина и један виноград. Још је занимљивији пример из села Самаков, где је у оквиру прихода од села убележен и приход од хаса самокова. Самоков је справа на води за ковање гвоздене или других руда, а годишњи приход износио је 600 акчи. На подручју Дубочице, исте године, убележен је хаса млин у селу Ивахње.¹⁹¹

Током друге половине XV и у XVI веку у Топлици и Дубочици највише су се гајиле житарице, и то пшеница, јечам, раж, суражица, зоб, просо и каплуца¹⁹². Ушур од житарица обрачунаван је у товарима и лукнима, а веома ретко и у кејлима. У селима Топлице и Дубочице пописаним 1455. године у Области Бранковића, ушур од житарица обрачунаван је искључиво у лукнима. Лукна је било више врста и у разним крајевима запремина ове мере била је различита, те се не може са сигурношћу рећи колико је 1455. године износила у Области Бранковића. У дефтеру нема ни података о цени лукна по појединим житарицама. Нешто више о томе може се рећи на основу цена у суседним областима. Тако је у Браничеву 1467. године лукно пшенице износило 12 акчи, а јечма, зоби и проса по 10 акчи. Десет година касније у Херцеговини лукно пшенице стајало је 24 акче, јечма, ражи и проса по 15 акчи, а зоби 9 акчи.¹⁹³

Највеће ушуре од житарица међу топличким селима, 1455. године, давали су становници села Лубница. Ово не треба да чуди, када се зна да је ово село са 95 кућа било највеће међу пописаним селима у Топлици. Ушур од пшенице износио је

¹⁸⁹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 242-243.

¹⁹⁰ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 258-259.

¹⁹¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 250, 280, 316, 358.

¹⁹² Врста жита, слична зоби која расте у пшеници. Детаљније в. Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 355-356.

¹⁹³ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 357.

60 лукна, од јечма и зоби, који су најчешће обрачунавани заједно или у комбинацији са осталим житарицама, 90 лукна и од каплуце 67 лукна. Нешто виши ушур од пшенице, у износу од 40 лукна, давали су становници села Мајана, Прваница, Доња Раковица, Вича и Доњи Бресци, док је најмањи ушур од пшенице давало је село Мачја Стена, свега 15 лукна. Поред Лубнице, каплуца се гајила и у селима Мајана, Прваница и Матерево, која су на име ушура давала по 20 лукна, као и у селу Ратај чији је ушур износио 22 лукна. Ушур од јечма и зоби, обрачунатих заједно, износио је 62 лукна у Доњој Раковици односно 56 лукна у Шушмановцу. У селу Доњи Бресци, поред споменутог ушура од пшенице, убележено је и 111 лукна ушура од јечма и осталих житарица заједно. Раж и просо гајени су у селу Мајана, ушур од ових житарица заједно износио је 27 лукна. Највеће ушуре од пшенице, међу селима пописаним 1455. године у Дубочици, давала су села Македонче 50, Грбовци 45 и Добриновци 40 лукна. Најмањи ушур од ове житарице, свега 10 лукна, забележен је у селу Црни Врх. Од јечма и зоби највећи ушур, 60 лукна, уписан је у селу Грбовци, затим у селу Кутлеш 56 лукна. У селу Грбовци забележен је и ушур од проса и каплуце у износу од 35 лукна.¹⁹⁴

На основу изнетих података може се закључити да су у Топлици и Дубочици половином XV века од житарица највише гајени пшеница и јечам.

У дефтерима за Крушевачки санџак насталим током XVI века ушур од житарица, као што је већ наведено, обрачунавао се и у товарима и кејлима. Товар је износио нешто преко 113 kg, а цена товара пшенице била је, 1536. године, 24 акче, а јечма, суражице и ражи 21 акчу. Лукно је тежило нешто преко 179 kg. Кејл или мерица имао је у различитим крајевима различиту тежину, па је тако истанбулска мерица износила око 25 kg, а једренска око 23 kg. Подаци за нахије Прокупље и Куршумлија нису нам нажалост доступни, већ располажемо подацима само за нахију Дубочица. Мерица пшенице износила је 4 акче, јечма и проса по 3, а зоби и ражи 2 акче. Године 1536. у Дубочици, ушур од пшенице износио је 8265 товара, од јечма 4178, од ражи 2533, од зоби 2073, од проса 1341 и од суражице 889 товара. У лукнима: од пшенице 150, од јечма 122 и од каплуце 39. У кејлима: од пшенице 55,

¹⁹⁴ Исто, 3-347.

од јечма 53 и од зоби 7. Прерачунато по домаћинству просечна производња износила је: 1 тону пшенице, 0,56 тона јечма, 0,32 тоне ражи, 0,26 тона зоби, 0,17 тона проса и 0,11 тона суражице.¹⁹⁵

Количине које смо навели представљају само грубу процену, а не стварну производњу те се стога не могу безрезервно прихватити, јер су власти у дефтер уписивале процењену производњу. Њихове процене могле су бити увећане како би се тимарницима обезбедили већи приходи на име дажбина.¹⁹⁶

За разлику од осталих житарица, које су биле заступљене у мањој или већој мери, пшеница је гајена у свим селима. Посебно високи ушур од пшенице забележен је у следећим селима: Турјаковцу, данашњем Турековцу, 115 товара, Белановцу 104, Коњуши и Топоници по 90, Стопањи и Чекмину по 80, Буниброду 70, Придворици 60 и Накривању 55 товара.

Око 1570, производња пшенице била је у паду, док је принос свих осталих житарица остао на мање или више истом нивоу као 1536. године. Ушур од пшенице износио је 6265 товара, од јечма 4736, од ражи 3439, од зоби 2600, од проса 2472 и од суражице 935 товара. У лукнима ушур од пшенице и јечма износио је по 97. Просечна производња по домаћинству износила је: 0,71 тону пшенице, 0,54 тоне јечма, 0,38 тона ражи, 0,29 тона зоби, 0,27 тона проса и 0,10 тона суражице.¹⁹⁷ Јасно је дакле, да су и током читавог XVI века пшеница и јечам остале културе које су највише гајене.

Добијене просечне вредности по домаћинству можемо упоредити са просечном производњом у нахији Ваљево у Смедеревском санџаку 1560. године. У овој нахији произвођено 0,9 тона пшенице, 0,6 тона јечма, 0,4 тоне зоби, 0,6 тона ражи и 0,9 тона проса.¹⁹⁸ На основу изнетих података може се закључити да су све споменуте културе у нешто већој мери гајене на подручју нахије Ваљево него у Дубочици. Занимљиво је такође приметити да су у Ваљевској нахији у подједнакој мери гајени пшеница и просо, док је просо у Дубочици било тек на 5. месту.

¹⁹⁵ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 213-214.

¹⁹⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

¹⁹⁷ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 213-214.

¹⁹⁸ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

Поред споменутих житарица, у XVI веку, у Топлици и Дубочици гајен је и пиринач, култура коју су освајачи донели са собом. У поглављу о социјалној структури становништва, биће више речи о гајењу пиринча на реци Топлици. У томе су учествовали становници села у близини реке Топлице, тзв. челтукчије. Пиринач је гајен и у Дубочици, пред крај XVI века на пиринчаним пољима Јужне Мораве у овој нахији произведено је 1402 кејла чистог пиринча. Половина од тога припала је држави. Новчана вредност кејла износила је 20 акчи. Споменућемо, иако хронолошки излази из оквира нашег интересовања, да су 1620. године пиринчана поља забележена на ширем подручју Медвеђе и на Јужној Морави. Укупан приход од пиринча износио је тада 96 038 акчи, а кејл се обрачунавао по цени од 25 и 30 акчи.¹⁹⁹

У непосредној вези са производњом житарица било је и постојање значајног броја воденица на простору Топлице и Дубочице. Воденицама је у средњовековним српским земљама поклањана посебна пажња јер су оне доносиле својим власницима значајан приход. Право на држање воденица обезбедили су за себе владар, великаши и црква, мада је било и сеоских воденица. Манастири су имали посебна права и привилегије на поседовање воденица. Цар Душан заштитио је њихов монопол у млевењу жита, тако што је забранио постављање млинова на црквеној земљи. Онај ко би прекршио ову наредбу морао је да плати казну од 50 перпера, а млин му је био одузиман. Људи који су живели на поседима манастирских властелинстава морали су да своје жито мељу у манастирским млиновима, од чега је, добит - *ујам*, део млевеног жита припадао манастиру. У средњовековној Србији постојале су две врсте млинова, а у том погледу ништа се неће променити ни са доласком Османлија. Први је радио целе године, док је други, зимски, радио само зими када је у потоцима било воде.²⁰⁰

Од половине XV века воденице се уписују у дефтерима уз села и приход од њих припадао је тимарнику. Воденице су биле рајинске или хаса воденице, односно спахијске. Већина млинова припадала је раји, што значи да је ту било млинова и пре доласка Турака. Новчана дажбина за воденицу, млинарина, током читавог

¹⁹⁹ Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 139-143; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²⁰⁰ С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 113-128.

посматраног периода, износила је 15 акчи за оне млинове који су радили пола године, односно 30 акчи за оне који су радили током целе године. Порез се, заправо, плаћао на жрвањ, па је било могуће да се под једним кровом нађе више жрвња и за сваки се плаћао порез као за млин.²⁰¹

Међу 42 топличка села, пописана у Области Бранковића, о којима располажемо потпуним подацима, млинови су забележени у 17 села. У ових 17 села уписано је укупно 27 млинова, од којих 22 рајинска и 5 спахијских. Број кућа у пописаних 42 села износио је 837, двадесетшест удовичких и 811 кућа на чијем су челу били мушкарци. Ако се број кућа подели са бројем млинова онда један млин долази на 31 кућу. Просечан број чланова домаћинства на чијем челу је мушкарац износио је 4,40, док је у удовичким домаћинствима износио 2,5. На основу изнетих података може се израчунати да је један млин задовољавао потребе 135 људи. Ови резултати морају се примити са резервом, с обзиром да не располажемо подацима о свим селима у Топлици 1455. године.

На подручју Дубочице од 18 пописаних села, млинови су забележени у 6 села. Било их је укупно 10, осам рајинских и 2 спахијска.²⁰²

У дефтерима за Крушевачки санџак током XVI века јављају се три врсте воденица: за житарице, за пиринач и ваљавице. Године 1536. уписано је 384 воденице, од којих су неке биле и порушене и једна ваљавица. Око 1570. године број воденица за житарице износио је 313, за пиринач 4, док је ваљавица било 9.²⁰³

Воденице су током XVI века забележене и у Куршумлији. Године 1516. и 1536. било их је 5 да би тај број око 1570. пао на 4.²⁰⁴ На простору Топлице, у Прокупљу и околини забележено је 1516. године 28 млинова.²⁰⁵

И након пада под османску власт винова лоза узгајана је у великом броју села. Од винограда које су поседовали хришћани узимао се ушур на ширу, док се

²⁰¹ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 358; С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 127.

²⁰² Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347.

²⁰³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 215; Детаљније о ваљавицама в. С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142-145.

²⁰⁴ О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 47.

²⁰⁵ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47.

од муслимана узимао новчани износ по дунуму винограда. Ушур се у највећем броју случајева мерио у чабрима, а нешто ређе у медрама. Чабар је стара угарска мера за течност и износио је 37,5 литара. Запремина медре била је у свакој области другачија, цариградска медра износила је нешто преко 10 литара, а у Смедеревском санцаку 56,5 литара. На основу цене, може се претпоставити да се на подручју које је предмет нашег интересовања користила цариградска медра.²⁰⁶

Половином XV века, од нама доступних података за топличка села, највећи ушур од шире давали су становници села Доња Раковица, 45 чаброва. У овом селу уписан је и приход од хаса винограда који је износио 90 чаброва. Најмањи ушур од шире, 2 чабра, забележен је у селу Муљав До. На подручју Дубочице највећи ушур, 30 чаброва, давали су становници села Добриновци. Процењена производња вина у селу Доња Раковица износила би годишње нешто испод 46 000 литара, док је у Добриновцима била нешто преко 10 000 литара.²⁰⁷ Добијене резултате можемо упоредити са селом Тополница у Браничеву, у коме је 1476. године према проценама произведено 104 000 литара вина.²⁰⁸ Производња у селима Доња Раковица и Добриновци значајно је заостајала за производњом у селу Тополница, али морамо притом још једном нагласити да су споменута села у Топлици и Дубочици имала највећу производњу међу нама доступним подацима, те да је свакако вероватно да је на подручју Топлице и Дубочице било села у којима је, половином XV века производња вина била већа.

О гајењу винове лозе у Топлици податке нам пружа и попис нишког кадилука из 1498. године, у коме се наводи да у синору села Гурбетин винограде имају и топличка села Црквиште, Плана, Блатовце, Опашинци, Средња Трнава и Доња Трнава.²⁰⁹

Занимљиво је да је у појединим селима шира бележена и у чабрима и у медрама, па је у селу Власотинце, у нахији Дубочица 1536. године, ушур износио 9 чаброва и 40 медри. Вредност чабра, исте године, била је 18, а медре 6 акчи.

²⁰⁶ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²⁰⁷ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 245, 283, 333.

²⁰⁸ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 232.

²⁰⁹ Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 139.

Укупан износ ушура од шире достигао је тада у Дубочици 10 424 чабра и 1714 медри. Муслимани су поседовали 289 дунума или око 29 хектара. По дунуму су плаћали 4 акче. Четрдесетак година касније приход од хришћанских винограда је смањен па је износио 6132 чабра, док су муслимани поседовали нешто већу површину, око 32 хектара.²¹⁰ Прерачунато у производњу по домаћинству 1536. године хришћанске породице у Дубочици производиле су просечно око 552 литра вина, док је око 1570. године производња пала на око 270 литара по домаћинству. Поређења ради у нахији Ваљево, 1560 године, просечно се производило 489 литара.²¹¹

Ушур од поврћа износио је стварну десетину, а обрачунаван је најчешће у новцу, али и у лукнима. Гајили су се грах, купус, сочивица, грахорица, црвени лук, бели лук, бакла и мрква. У попису Области Бранковића, бележен је ушур од врта, али су и поједине врсте поврћа посебно обрачунаване. Тако је у селу Лубница убележен ушур од врта у износу од 60 акчи, а убележен је и приход од сочивице који је износио 12 акчи и црвеног лука 4 акче. Највећи ушур од врта, међу топличким селима, забележен је у селу Вича чији су становници плаћали 70 акчи. У Дубочици, становници села Црни Врх, плаћали су ушур од врта и осталог 150 акчи.²¹²

Од индустријских биљака, средином XV века гајио се лан. Од лана је узиман десетак, који се обрачунавао у новцу. Највећи ушур у Топлици 1455. године, од нама доступних података давала су села Мајана и Прваница, 60 односно 50 акчи. У Дубочици, највећи ушур од лана давали су становници села Грбовци, 120 акчи. Поред лана, гајила се и конопља.²¹³ Село Гурбетин у прокупачком кадилуку давало је 1498. године на име ушура од конопље 56 акчи. Исте године ушур од конопље давала су и дубочичка села Врановац, Смрчани, Трјак Грајевце, Пристјан и

²¹⁰ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²¹¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 213-214; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

²¹² Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²¹³ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 175, 240, 242.

Чупланик. Ушур од конопље у Врановцу износио је 185 акчи.²¹⁴ Конпља је гајена и током XVI века, знатно мање лан, а у готово занемарљивој мери и трска.²¹⁵

Ушур се узимао и од воћа. Износи које су села плаћала на име ушура нису били високи, па се с разлогом може претпоставити да је воће гајено искључиво за сопствене потребе домаћинства. Највећи ушур од воћа 1455. године давало је топличко село Лубница, 60 акчи, док су села Доња Раковица и Доњи Бресци плаћала свега по 6 акчи. Године 1498. орахе су гајили становници села Црквиште, Плана, Блатовце, Опашинци, Средња Трнава и Доња Трнава. Тешко је прецизно утврдити које су све врсте воћа гајене, с обзиром да се у дефтерима све ове врсте нису набрајале. У дефтерима из XVI века поименично се спомињу само орах и кестен. Употребом топономастике, може се закључити да су на подручју нахије Дубочице у XVI веку гајени поред ораха и крушке и јабуке, о чему сведоче топоними Јабука, Крушевица, Крушје, Орах, Ораховица, Орашница итд.²¹⁶ Може се претпоставити да су и друге врсте, које су се гајиле у српској држави, наставиле да се гаје и након доласка Османлија.

Порез на приходе од пчеларства представљао је спахијски приход, на десет кошница плаћала се једна акча или десети део вредности кошнице ако их је било мање од десет. Наплаћивање је и у Смедеревском и у Видинском санцаку вршено о Св. Илији (2. августа), те нема разлога да сумњамо да је исто било и у Крушевачком санцаку, односно у Топлици и Дубочици. Од пописаних топличких села, 1455. године, највећи приход од кошница оствариван је у селима Вича и Доњи Бресци, 90 односно 80 акчи. Године 1536. ушур од кошница у нахији Дубочица износио је 8 475 акчи, а око 1570. године приход је порастао на 10 460 акчи. На основу изнетих података може се израчунати да је 1536. године просечан број кошница у Дубочици износио 12,74 кошница по домаћинству, а да је тај број око 1570. године порастао на 13,64, што представља знатно више у односу на

²¹⁴ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 101-102, 122, 125, 139, 140, 144.

²¹⁵ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²¹⁶ Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 245, 259, 337; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 139, О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

територију Смедеревског санцака где је просечан број износио 5,72 кошнице по домаћинству.²¹⁷

Системом пореза била је обухваћена само ситна стока, овце, козе и свиње. То међутим, не значи да крупне стоке није било, морало је бити макар у мери довољној за обраду земље. Да је говедарство као грана сточарства постојало у Топлици и Дубочици сведоче и говедари уписани у попису Области Бранковића. Њихов задатак био је терање волова и коња на испашу. У Топлици их је уписано 6, од чега двојица у селу Горње Станце, у Дубочици по један је уписан у селима Зоранци и Радановци. Ово наравно нису коначни бројеви с обзиром да не располажемо подацима о свим селима у Топлици и Дубочици 1455. године.²¹⁸

Гајење свиња и употреба свињског меса била је дозвољена хришћанима упркос томе што је исламски закон забрањивао. Ресум на свиње износио је 1 акчу на две свиње. Дажбина у овом износу плаћала се све до краја XVI века. Највећи ресум од свиња 1455. године забележен је у селу Вича у Топлици, износио је 140 акчи. Очигледно је да је свињогојство било развијено у овом селу које је бројало 35 домаћинстава, јер је у њему свако домаћинство у просеку гајило по 8 свиња. У другим селима убележен је мањи приход од свиња, у Мачјој Стени и Доњој Раковици износио је 50 акчи. На подручју Дубочице највећи ресум од свиња плаћали су становници села Кутлеш, 120 акчи. Кутлеш је бројао 39 кућа, тако да је на свако домаћинство у просеку долазило по 6,15 комада. У селу Горња Дубница, у Топлици, забележен је међу становништвом Брајан свињар. Ово село плаћало је ресум на свиње 30 акчи.²¹⁹ На подручју Смедеревског санцака свињогојство је 1476. године било развијено у селу Купинце, које је са 5,2 грла по домаћинству заостајало за споменути селима у Топлици и Дубочици.²²⁰

Године 1498. у попису нишког кадилука поред пореза на свиње, убележен је и порез на ситну стоку, највероватније су у питању овце и козе. Највећи порез на

²¹⁷ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 306, 337, 356; О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 215; Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 95; D. Bojanić, *Turski zakoni*, 60.

²¹⁸ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3-347.

²¹⁹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 245, 260, 306, 307, 339; О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²²⁰ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 94.

ситну стоку, међу селима која су припадала Дубочици, уписан је у селу Чупланик, 658 акчи. У Врановцу је износио 352 акче, а порез од свиња 127 акчи.²²¹

У Дубочици је 1536. године ресум на свиње износио 11 841 акчу, што би значило да је број свиња износио 23 682, односно 3,56 по домаћинству. Четрдесетак година касније тај број је незнатно смањен и износио је 22 654 комада, односно 2,95 по домаћинству.²²² На подручју нахије Островица у Смедеревском санџаку гајено је 1476. године 2,08 грла по домаћинству, да би тај број нарастао до 1516. године на 2,87. Треба споменути да се у то време у ову област насељавало становништво са влашким статусом што је свакако имало утицаја у овом повећању.²²³ У вези са свињогојством треба споменути и жировину. Ова дажбина забележена је у првим деценијама XVI века у два села у Дубочици, Накривњу и Дрводељи.

Не може се са сигурношћу утврдити у којој мери је током XVI века, гајена остала стока будући да је овај порез ишао у државну благајну и могао је бити уступљен само изузетно. Тако је 1536. године забележен у 24 села у износу од 11178 акчи, а око 1570. године у 28 села износио је 8 672 акче. Обично се плаћала једна акча на две овце или козе.²²⁴

Споменућимо и сеоски трг Медвеђу у нахији Дубочици, на коме се 1516. године одржавао недељни пазар. Двадесет година касније поред недељног пазара одржавао се и годишњи вашар.²²⁵ Нису нам нажалост доступни подаци о томе колики је приход убиран од пазара и вашара.

Сеоска привреда у Топлици и Дубочици обухватала је и делатности појединих занатлија. Они су се поред својих заната бавили и пољопривредном производњом, а подмиривали су и потребе сеоског становништва за појединим занатским производима.²²⁶ Тако су Области Бранковића, 1455. године, уписани: Влајко говедар, Витомир син крчмара, Станиша ковач, Пријезда син глумца,

²²¹ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 101, 144.

²²² О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214.

²²³ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 94.

²²⁴ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214-215.

²²⁵ Исто, 250-251.

²²⁶ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 97.

Радоња син штитара, Влајко воденичар, Владислав седлар. На основу изнетих података сазнајемо да је у селу Лубница постојала крчма, да су се становници села Седлар, на шта нас упућује и сам топоним, бавили седларским занатом, као и да је у селу Матереву био заступљен штитарски занат. Ковача је у читавој Области Бранковића, па тако и у оним деловима који су припадали Топлици и Дубочици, било доста, а у селу Самакову постојала је и ковачница на водени погон.²²⁷ Занимљиво је споменути да се у дефтеру из 1455. године не спомињу међу занатлијама столари, грађевинци, металци и радници других струка које су биле неопходне за производњу или одржавање разних предмета за личну употребу и коришћење у домаћинству или производњи. Многи од ових послова били су очигледно препуштени самом сеоском становништву.²²⁸

Посебно је занимљиво занимање глумац, које се помиње у селу Луковац. Сигурно је да се не ради о глумцу у данашњем, већ у средњовековном смислу, што би подразумевало забављача, који је био један од главних аниматора приликом сеоских светковина.²²⁹ Појам глумац није подразумевао само особу која је неговала извођачки програм заснован на покрету, игри, шали, речима, порузи, већ је подразумевао забављача у најширем смислу те речи. Током читавог средњег века српско друштво називало је и музичаре општим именом глумац. Црква је глумце нападала и одбацивала, њихов живот сматрао се недоличним. Од раног средњег века бављење забављачким вештинама није подразумевало везаност за одређено место боравка. Путујући глумци проналазили су своју публику како на сеоским и градским трговима, тако и на властеоским дворовима. Ипак, забављачко умеће није увек подразумевало честа кретања и лутања, већ су овим вештинама могли да овладају и стално настањени и феудалним обавезама везани људи. Реч је о глумцима аматерима, који су поред основних занимања и феудалних обавеза били вешти и у забављачком занату. Ови аматери су највероватније били носиоци различитих видова сеоских забава, попут обредних игара и прерушавања током

²²⁷ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347.

²²⁸ М.Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 445.

²²⁹ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 309; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 98.

сеоских светковина.²³⁰ Таквој врсти глумаца припадао је вероватно и споменути глумац из села Луковца, а не сме се у потпуности искључити ни могућност да је глумац био само надимак Пријездиног оца.

Током XV и XVI века становници појединих топличких села бавили су се кирицлуком, преношењем робе на товарним коњима за велики потрошачки центар Софију. Тако је Вукац Богдановић из села Бољеновци у близини Прокупља, преузео од тројице Дубровчана у Софији и превезао у Дубровник 20 товара коже, бибера и воска. Главна караванска станица са највећим бројем превозника у Топлици била је у селу Гргури. Михаљ Дамјановић из села Меропштина, обавезао се 1516. године, неком Градићу из Дубровника да ће му у Софију својим коњима и о свом трошку пренети 13 товара тканине, чија је вредност била 200 акчи за један товар. Неки Стеван из Топлице превезао је 1519. године 200 комада камелота, камиље коже или тканине од камиље длаке фирентинском трговцу Алесандру дели Албици из Једрена у Дубровник где је за истог трговца требало да прими свилене и вунене тканине.

Поред превозника јављају се и први домаћи трговци из Топлице. Трговац тканинама из села Гргура био је Милоје Марковић, који је чак имао у Дубровнику и свог пуномоћника.²³¹

²³⁰ С.Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005, 274-275, 292, 297-299.

²³¹ Б.Храбак, *Дубровачка насебина у Прокупљу*, 7-8.

Градска привреда

Упркос томе што је највећи број становника Топлице и Дубочице, као и читаве османске државе живео на земљи и од земље у руралном окружењу, привредна активност одвијала се и у градовима, иако њен значај и обим не могу да се мере са привредном активношћу која се одвијала у селима. Заправо, сеоска и градска привреда биле су у великој мери повезане, односно градска привреда је, у посматраном периоду, зависила од сеоске привреде, јер се сводила на трговину артиклима који су се производили на селу. Поред трговине у градовима се одвијала и одређена занатска делатност.²³²

Пописни дефтери нису, нажалост, регистровали занатлије и трговце, претежно муслимане, у градовима. Да је њих ипак било говоре нам подаци о дућанима, каравансарају и другим објектима везаним за делатност ових друштвених група. О Лесковцу као трговачком средишту сведоче подаци о недељном пијачном дану, о годишњем вашару – панађуру, као и о каравансарају. Око 1570. године само су лесковачки вакуфи, којих је било 16, имали 46 дућана. Вакуфи су као институције које су располагале са доста новца играли улогу кредитних завода, али и просветних и добротворних установа.²³³ Панађури и седмичне пијаче одржавали су се током XVI века и у Прокупљу и Куршумлији.²³⁴

О снази Прокупља као трговачког центра сведочи и постојање дубровачке трговачке колоније у овом граду. Она је свој врхунац достигла тек у XVII веку када је у њој боравило више трговаца него у дубровачкој чаршији у Београду. Доминирале су две породице Глеђевићи и Мили, али је било више генерација трговаца и из других породица попут Сладојевића и Бошковића. Нагли и интензивни раст прокупачке колоније настао је захваљујући великом извозу вуне са Косова и из области Јужне Мораве, док су се у мањој мери извозиле коже, посебно бивоље и жути непрерађени восак. Већина дубровачких трговаца који су живели у

²³² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 99.

²³³ Б.Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 342.

²³⁴ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47; О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 46.

Прокупљу, имали су у граду своје радње као и своје људе са којима су сарађивали у Дубровнику. Тако, на основу извештаја неког хуманисте аустријској обавештајној служби, 1530. године, сазнајемо да је у Прокупљу боравио његов повереник, трговац који је држао продавницу сукна.²³⁵ Важну улогу у развоју трговачке колоније имала је и чињеница да се Прокупље налазило на једној од главних саобраћајница у јужном делу Србије. Преко Прокупља је водио пут за Ниш, Софију и Цариград, долазећи из Пријеполја и Новог Пазара, а такође и пут који је повезивао Београд и Ново Брдо преко Крушевца и Лесковца. Ту су се сливали сточарски производи из Жупе, Расине и лесковачког краја, а истовремено преко Прокупља су западне текстилне и друге израђевине стизале у Крушевац и Лесковац.²³⁶ Овакав саобраћајни значај допринео је развоју кирицилука као посебне врсте привређивања у топличким селима, о чему је било речи у поглављу о сеоској привреди.

У Лесковцу никада није основана дубровачка колонија, што наравно не значи да дубровачки трговци нису боравили у овом граду. Иако су подаци о дубровачкој трговини у Лесковцу оскудни може се ипак претпоставити да је она носила иста обележја попут дубровачке трговине у Прокупљу, односно да су се трговци, који су попут Илије Влахушића и Андрије Лучића боравили у Лесковцу, бавили извозном и увозном трговином на истоветан начин као и њихови сународници на територији великог дела Јужне Србије.²³⁷

Трговина је у градским центрима читаве османске државе па тако и у градовима Крушевачког санџака била регулисана веома прецизним законским одредбама. На основу Канун-наме Крушевачког санџака из 1530/31. године сазнајемо да се у градовима трговало житарицама, пшеницом, јечмом и зоби, затим медом, сољу, сиром, маслинама, зејтином, рибом, воћем, поврћем, стоком, сукном, дрвима за огрев, вином.²³⁸

²³⁵ Б.Храбак, *Дубровачка насеобина у Прокупљу*, 5, 9.

²³⁶ С.Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу*, Наше стварање, Лесковац 1955, 39.

²³⁷ Исто, 62.

²³⁸ D.Војанић, *Turski zakoni*, 37-39.

На градским капијама од коњских и колских товара робе која улази или излази из града узимала се *баждарина*. Ова дажбина може се сматрати порезом на трговински промет. На улазу у Крушевац, а претпостављамо да је тако било и у Лесковцу и Прокупљу с обзиром да се Канун-нама односи на Крушевачки санцак, узимале су се по две акче од сваког товара житарица, меда, сира, соли, маслина, рибе и осталих животних намирница. Ако би било која од споменутих ствари стигла у бисагама, рачунало би се као да је у питању једна врећа и узимала се једна акча. Од воћа које стиже у товару узимале су се две акче, а уколико стиже на колима рачуна се према товару и од сваког товара се узимају по две акче. На две овце које улазе у град узимала се по једна акча. Излазна баждарина плаћала се у истим износима и једино је спахијски ред био ослобођен њеног плаћања. За говече које се доводи у град плаћале су се две акче, а уколико се затим изводи из града и купац је плаћао две акче. Уколико се говече закоље за баждарину је узимана једна акча. Од четири заклане овце узимала се такође, једна акча, а од товара овчијих кожа две акче. На допремљени товар гвоздених полуга или других производа од гвожђа узимане су две акче, а уколико се продају кантаром онда се од сваког кантара узимала по једна акча.²³⁹

Унутар града узимана је још једна баждарина на име унутрашњег трга. Овде је од гвоздених полуга, од сваке две мотике, од гвожђа за лемеше, као и од сваког казана узимана по једна акча. Од продатих гаћа и кошуља узимана је по једна акча, од седла и узда такође, по једна акча. Уколико се продаје сукно у комаду, за сваки комад плаћала се по једна акча, док су се за сукно у товару плаћале по две акче. Ако се прода кабаница и од продавца и од купца се узимала по једна акча. На сваки товар ланеног платна који стигне на трг узимале су се по две акче. Од јаја, младог црног лука, репе, мркве и осталог поврћа које се продавало на мало није се узимало ништа, међутим од младог црног лука који стигне у товару узимане су по две акче. За воће које стигне на трг у товару није се плаћало ништа, али се од муслимана за излагање воћа на продају узимала четвртина акче недељно, а од хришћана половина акче. Од дрва за огрев, дасака и дрвне грађе на који год начин да се допреме није се узимало ништа. Ако дрвене лопате стигну у товару узимана је по

²³⁹ Исто, 37-39, 134.

једна лопата од сваког товара. Пиринач или со који се допреме колима рачунали су се као допремљени у товарима и од њих је узимано по две акче. Товар катрана плаћао се пола акче. Од товара вина узимане су по две акче, а ако вино стигне у бачви 15 акчи. Уколико би купац затим продао бачву вина од њега је узимано још 15 акчи.²⁴⁰

Споменућемо на овом месту и канун за Ниш из 1498. године, који би такође могао бити од значаја за нашу тему. Имајући у виду близину Ниша Топлици и Дубочици може се претпоставити да су сличне прилике владале и у Лесковцу и Прокупљу. На улазу у град од коњског товара животних намерница, одеће или било чега другог што се уносило узимане су по две акче, док се од колског товара узимало по осам акчи. За говече су се на улазу узимале две акче, а уколико се говече закоље још једна акча, од две овце које улазе у град узимала се једна акча, а исто толико и од четири заклане овце. Од кола дасака узимана је једна акча, од кола сена пола акче, а од кола дрва једно дрво. На нишком панађуру споменути ресуми узимани су двоструко, а у кануну се наводи и да су авариза били ослобођени имамаи, узгајивачи гласничких коња, узгајивачи пиринча, дербенције и неожењени мушкарци.²⁴¹

На основу изнетих података може се закључити да између кануна за Ниш и Крушевац није било значајнијих разлика, те стога немамо разлога да сумњамо да је слична ситуација била и у Прокупљу и Лесковцу, као градовима у близини и на територији која се нашла у унутрашњости Царства.

За разлику од сеоских занатлија чија се делатност темељила на сировинама биљног и животињског порекла, са османским освајањима у градовима читавог Царства почели су да се развијају нови занати оријенталног порекла којима су се углавном бавили муслимани. То су: кујунције, бравари, штављачи коже (табаци), ћурчије, мутапчије, казази, папуције, пашмакчије, бербери, сапунције, сарачи, поткивачи, казанције, пушкарци, ножари, сабљари, бозације, ашчије и халвације. И у занатима које су Османлије затекле на нашим просторима почела су да се

²⁴⁰ Исто 38-39.

²⁴¹ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 99.

примењују оријентална умећа, посебно у обради коже и метала, па се тако некадашњи златари називају кујунџијама, а стргуни табаџима.²⁴² Сасвим је извесно да се већина ових заната јављала и у трговачким центрима какви су током XVI века били Прокупље и Лесковац.

Занатлије су били организовани у еснафе и радили су ручно у својим малим радионицама. Мануфактура попут оних на западу Европе у нашим крајевима није било.²⁴³ Еснафи су чинили основу привредног живота у градовима, а чланови еснафа су сачињавали велики део градског становништва. Занатлије су у градовима морале да поштују прописе који су важили за све занатлије у Царству. По султановој наредби било им је забрањено да се одевају у скупочена одела горњих класа. Најважнији члан еснафа, који је представљао своју организацију пред спољним светом и руководио њеним спољним пословима, називао се *ћехаја*. Мајстори су у својим еснафима бирали за ћехају оног свог члана који је био способан да спроводи у дело еснафске прописе и да ваљано заступа заједничке интересе пред Портом. Овај избор имао је велики значај јер се еснаф без ћехаје није могао сматрати независним. Када је одређена група занатлија у оквиру једног заната желела да се одвоји, њени чланови бирали су свог ћехају и обраћали се локалном кадији, који их је убележавао у свој регистар као независни еснаф. Занатски мајстори имали су могућност да, уколико то сматрају потребним, уклоне свог ћехају, а супротстављали су се и мешању власти у избор новог руководиоца.²⁴⁴ Такав случај забележен је крајем новембра 1556. године, када се на Диванском савету расправљало о представци лесковачких ашчија, који су се жалили против извесног Мехмеда који им је наметан за старешину.²⁴⁵

Еснафи су, ипак у својим одредбама признавали врховну власт државе. Кадија је уносио у регистре све промене на руководећим местима, као и све одлуке појединог еснафа. Власти су се мешале у еснафску организацију искључиво када је требало заштитити интересе државне благајне или потрошача, али притом нису залазиле у интерна питања еснафа. Уколико чланови еснафа не би били у стању да

²⁴² О. Zirotević, *Srbija pod turskom vlašću*, 70.

²⁴³ Исто, 70.

²⁴⁴ Н. Inaldžik, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Beograd 2003, 234-237.

²⁴⁵ Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 343.

сами реше међусобне спорове или да казне прекршиоце еснафских правила, случај би прослеђивали државним властима, али су најпре морали да се посаветују са локалним кадијом, а тек онда да се обрате Царском већу.²⁴⁶

²⁴⁶ H.Inaldžik, *Osmansko carstvo*, 241.

Рударство

Рударску производњу у Србији покренули су немачки рудари Саси средином XIII века. Саси су унели новине при отварању рудника, копању и вађењу руде, а затим и при њеном топљењу и пречишћавању. Истовремено завели су и посебну организацију рада, а оставили су и доста трагова у рударској терминологији, топономастици, правним односима, градском уређењу и др. Може се рећи да су пресудно утицали на привредни успон српских земаља крајем XIII и почетком XIV века. Напретку рударства у XV веку, погодовало је сређивање спољних и унутрашњих прилика за време деспота Стефана Лазаревића. Деспот је предузео бројне мере са циљем да ојача рударску производњу како би на тај начин повећао своје приходе, осигурао одбрану земље и испунио обавезе које је имао у виду плаћања дажбина према Османлијама. Са циљем да ојача и среди положај рудара и омогући неометану експлоатацију рудника издао је 1412. године Закон за рудник и град Ново Брдо. Поред тога, у унапређењу рударства значајну улогу играла је и чињеница да је на европском тржишту од средине XIV века владала несташница племенитих метала, те је стога повећана потражња за племенитим металима из српских рудника. У рудницима средњовековне Србије вадило се злато, сребро, гламско сребро, бакар, олово и гвожђе.²⁴⁷

Један од најзначајнијих рударских базена средњовековне Србије био је копаонички базен. Иако се ниједан од његових рудника није налазио на територији Топлице, ови рудници имали су велики значај за Топлицу, а пре свега за трг Беле Цркве. На Копаонику су се од севера према југу ређали рудници Плана, Ковачи, Крива Река, Ливаде, Запланине, Бело Брдо, Остраћа, Копорићи, Јелацке са Беласицом и Трепча. Једини трг била је Ливада на месту данашњег Брзећа, док су Трепча и Плана биле и рудник и продајно место. Као трговиште у функцији

²⁴⁷ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад 2002, 21, 95.

копаоничког рударства Беле Цркве се јављају од двадесетих година XV века, када преузимају улогу Ливаде.²⁴⁸

Загосподаривши у другој половини XV века свим рударским подручјима на Балкану, Османлије су потчиниле рударску производњу интересима државе. Одлуком Порте сви рудници ушли су у састав султановог хаса, а сви приходи од рудника били су намењени финансирању огромног државног и војног апарата. На све освојене рударске области проширили су строга ограничења која су завели док су имали тек по неки значајнији рудник. Забрањивали су сваки извоз сребра и злата не само са територија под непосредном султановом влашћу, већ и у земљама вазала. Метали су усмеравани искључиво ка државним ковницама, на тај начин трговци су изгубили улогу посредника коју су деценијама вршили, па су изгубили и мотив да улажу и делују као предузетници. Забрана трговине није међутим, могла у потпуности да пресече одлив сребра у приморске градове. У Дубровник су у другој половини XV века стизале извесне количине сребра, јер је било појединаца који су преузимали ризик да кријумчаре, а у ланцу кријумчара било је и османских функционера. Количине сребра које су на овај начин стизале биле су занемарљиво мале у односу на оне које су некада стизале у град.²⁴⁹

Беле Цркве биле су веома погодне за кријумчарење сребра, јер су се Османлије у Новом Брду, Трепчи и Приштини бавили извозом племенитих метала из Србије. Пут шверца водио је седамдесетих година XV века из Белих Цркава преко Новог Пазара за Дубровник. Дубровачки трговци Драгић Вујановић и Цвјетко Радосалић звани Мишета, основали су трговачко друштво за изношење сребра из Белих Цркава преко Сјенице за Дубровник. Шверцом се бавио и Вукац Делеметић који је 1478. године на путовању према Новом Пазару изгубио 11 од 16 кеса у којима је било 6 либри сребра. У Новом Пазару вредност либре била је 8 дуката и 16 гроша. Испоруке нису могле бити велике, јер су морале бити скривене и износиле су око 2 килограма у једном преносу.²⁵⁰

²⁴⁸ Б. Храбак, *Беле Цркве*, 23.

²⁴⁹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 148-151.

²⁵⁰ Б. Храбак, *Беле Цркве*, 26.

На трагове рударства у Топлици наилазимо у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице у коме су пописани становници села Рудари, Куманица, Лубница и Самоково, мајстори демирџије, који израђују буздоване и топузе. Ова села која се налазе дуж тока реке Косанице испоручивала су годишње 800 комада гвожђа вредних 8000 акчи. Овде је по свој прилици било пространије произвођачко подручје, а у прилог томе сведоче идентификовани остаци рударске делатности на једној планинској коси изнад реке Косанице, која носи име Самоков.²⁵¹

Село Самаков уписано је и у попису из 1455. године, а међу приходима уписан је и приход од хаса самокова у износу од 600 акчи. Самоков је справа на води за ковање гвожђа и других руда, ковачница на води.²⁵²

Након заузимања Косова 1455. године, Османлије су копаоничке руднике заузели тек 1457. године. Беле Цркве тада постају главна пијаца сребра средњокопаоничких рудника, а пре свега Запланине, Беласице и Белог Брда. Копаонички рудари и металурзи су овде довозили производе рударства међу којима је сребро било најтраженије. У дубровачким актима спомиње се Гргур Џивановић, звани Сумичић како на овој пијаци купује сребро. Гругур Сумичић припадао је Антунинима, најугледнијој дубровачкој трговачкој братовштини, стално је боравио у Новом Брду, а у Беле Цркве је долазио повремено ради куповине и извоза рударских производа, а у првом реду сребра. У Белим Црквама било је и мајстора који су одвајали сребро од злата у гламској комбинацији.²⁵³

О рудном благу Топлице сведочи и један текст настао крајем XVI века. Два милешевска монаха, настојала су да у кратком спису 1597. године обавесте папу о томе шта је Србија, где се простире, од чега се састоји и ко је на њеном челу. Текст након описа приморских области прелази на централне области: “... *ниже Новог Пазара јест Ибар и жуна и ту су маидани мнози и преко Ибра јест Топлица и ту су маидани мнози ...*”. Монаси су очекивали да неко дође са војском и ослободи Србију, упозоравали су на значај рудника и препоручивали су да се прво заузме

²⁵¹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 197; О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 385.

²⁵² Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 316, 358.

²⁵³ Б. Храбак, *Беле Цркве*, 25-26.

земља где су мајдани како би било новца за војску. Рудници су према њиховом знању још увек били активни и могли су да служе финансирању војске.²⁵⁴

У западном делу Дубочице протезао се велики рудни предео, који је представљао јединствену географску целину. У питању је предео у подножју планине Радан и око данашњег рудника Леце у коме су пронађени многобројни трагови старе рударске делатности. Највише су експлоатисане златоносне руде. Злато се добијало туцањем, млевењем и препирањем руде. На већим дубинама било је и оловне руде. Јужно од Лесковца, у селу Рудару, пронађени су остаци рударске делатности који сведоче да се овде вадила бакарна руда.²⁵⁵

Попис Области Бранковића пружа нам податке да се на подручју Дубочице, у селима Македонче и Граховица производио дрвени угаљ. Становници села Македонче плаћали су ушур од дрвоног угља у износу од 50 акчи, док су становници села Граховица, које је бројало свега 9 кућа, на име ушура плаћали 200 акчи.²⁵⁶ У османским изворима место на коме се производио дрвени угаљ називало се оцак, а дрвени угаљ производио се за потребе рудника и топионица, те се стога може претпоставити да се у близини споменутих села одвијала рударска делатност.²⁵⁷

О рударској делатности у Дубочици, сведоче и имена села као што су Рудари, Рудар и Злато, која су убележена у дефтерима из XVI века. Током треће и четврте деценије истог века радио је рудник чије би се име могло читати као Прлош и који би се могао везати за подручје данашњег села Мајдан. Уз Прлош уписано је име још једног рудника, које није било могуће идентификовати.²⁵⁸

Иако на подручју Топлице и Дубочице није било великих рудника, попут Новог Брда, Рудника или Сребренице, сасвим је извесно да се овде током читавог периода од XIV до XVI века, у мањој или већој мери, одвијала рударска производња.

²⁵⁴ С.Тирковић, Д.Ковачевић-Којић, Р.Ћук, *Старо српско рударство*, 199-200.

²⁵⁵ Д.Трајковић, *За историју средњовековне Дубочице*, Лесковачки зборник 5, Лесковац 1965, 24-25.

²⁵⁶ Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 267-268, 333-334.

²⁵⁷ Д.Војанић, *Turski zakoni*, 159.

²⁵⁸ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 215.

Н А С Е Љ А

Говорећи о насељима на простору средњовековне српске државе, морамо истаћи да су на све врсте људских станишта, њихову социјалну структуру и услове живота њихових становника огроман утицај имале географске карактеристике краја у коме су се ова станишта развијала. Ове карактеристике су одређивале начин привређивања и врсту производних делатности, а тиме и друштвени и културни живот насеља.²⁵⁹ Тако је на подручју средњовековне Србије, а самим тим и Топлице и Дубочице, основна грана привреде била пољопривреда, што је свакако условило да села буду најбројнија категорија насеља, како у средњовековној српској држави, тако и након пада под османску власт.

Поред ових природно-географских карактеристика од посебног значаја био је и карактер политичких прилика у коме су се развијала одређена насеља. Са порастом османске опасности, у време кнеза Лазара, настају градови који су морали да одговоре војним потребама времена у коме су настали, као и да пруже уточиште становништву пред непријатељском војском. У ову групу градова спадају и Прокупље, Лесковац и Копријан.²⁶⁰

У читавом Османском царству, па тако и у Крушевачком санџаку, основна подела насеља била је на градска и сеоска, док су изван ове поделе остала рударска насеља која су посматрана као посебна целина.²⁶¹

Након доласка Османлија села и даље остају доминантан тип насеља, чије се домаће хришћанско становништво бави углавном пољопривредом. Градови, у којима се муслимани насељавају у знатнијем броју, развијају се у насеља оријенталног типа.

²⁵⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 115.

²⁶⁰ С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд 2010, 13.

²⁶¹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 116.

Градска насеља у Топлици и Дубочици

Реч “град” имала је у српском средњовековном језику различита значења. Могао је то да буде ограђен простор који се користио у различите сврхе, затим утврђени простор – тврђава и добро утврђено насеље – град. Разлика између града као утврђења и града као насеља испољава се у интензитету привредне делатности становништва. Град као утврђено насеље имао је развијену привреду, а домаће становништво уживало је одређени степен самоуправе. У насељима уз тврђаве привреда је мање развијена, становништво је малобројније и у управном погледу подчињено заповеднику тврђаве.²⁶²

Градови су настајали на стратешки значајним местима, поред река или на ушћу двеју река, на гребенима, на важним саобраћајницима. Градски бедеми су били најдебљи на најмање заштићеним местима. Главна капија је најчешће била у склопу главне куле. У граду се као средишњи простор истиче трг на коме се одвијао јавни и пословни живот. Око трга су подизане куће и трговачке радње. Стамбени објекти унутар града били су углавном изграђивани од дрвета, са изузетком владарске палате.²⁶³

За разлику од приморских градова који су имали своје дистрикте, градови у унутрашњости су имали градско земљиште – *градске метохе*. Била је то аграрна околина града која се простирала до међа околних сеоских атара. У метоху су становници градова имали своје њиве, воћњаке и винограде што сведочи и о аграрној функцији града.²⁶⁴ Извори су омогућили да се опсег градског метоха одреди и у случају Прокупља.²⁶⁵

²⁶² М.Благојевић, *Град и жупа*, 67.

²⁶³ С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 11. О градовима в. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњевијековне босанске државе*; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни*.

²⁶⁴ С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 11. О градском метоху в. М.Благојевић, *Град и жупа*, 67-84.

²⁶⁵ Н.Бркић, *Градско подручје Прокупља у XV веку*, 151-161.

Градови у средњовековној Србији нису настали на исти начин нити у истим приликама, те стога не припадају сви истом типу насеља. Према времену и месту постанка као и степену развијености градског комуналног уређења градови се могу поделити у следеће групе:

Градови у Приморју и Зети, који имају комунално уређење по угледу на италијанске комуне и степен аутономије у односу на централну власт који је директно зависио од економске моћи града.

Градови које су Срби освојили од Византије током XIII и XIV века. Карактеристика ових градова је одсуство градске самоуправе. Упарва је у овим градовима поверена владаревом представнику кефалији.

Следећу групу чине градови на чији је настанак и уређење утицао развој рударства у средњовековној Србији. У већим рударским насељима градске послове је водило веће пургара, док су владара представљали кнез и војвода.

Посебну групу чине јака утврђења настала на важним стратешким положајима. Привредна функција је у овим утврђењима скоро у потпуности занемарена. Главна улога у оваквим тврђавама припадала је њиховом заповеднику, а у неким од њих осим војне посаде другог становништва није ни било.

Последњу групу чине најмалађа градска насеља која се самостално развијају од времена кнеза Лазара. У ову групу спадају пре свега престонице Лазаревића и Бранковића попут Смедерева и Крушевца, али и градови од значаја за нашу тему попут Прокупља, Копријана и Лесковца. Пре свега ови градови су морали да одговоре војним потребама времена у коме су настали и да пруже уточиште становништву пред османском опасношћу, али су истовремено представљали и привредне центре своје околине. Треба истаћи да је било градова који су се сврставали у више група, али им је једна од улога била кроз историјски развој израженија па се ова подела мора схватити условно.²⁶⁶

Са порастом османске опасности од друге половине XIV века утврђују се сви градови без обзира на порекло и начин управе. Утврђења су била састављена

²⁶⁶ С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 12-13; М.Благојевић, *Град и жупа*, 71-72.

од две целине. Мању целину је чино унутрашњи или горњи град који је представљао и последњу зону одбране. Ту се налазила и највиша кула града – донжон кула. Другу целину чинио је доњи град, често опасан само бедемима, док су боље утврђени доњи градови брањени и кулама. У доњем граду се налазио и трг на коме се одвијао привредни живот града.²⁶⁷

Падом Деспотовине под османску власт, започело је ново поглавље у развоју градова на Балкану. Османлије су освојивши неку земљу прво рушили јаке утврђене градове, да би спречили евентуалног непријатеља да се њима користи. Задржавали су само оне најзначајније без којих нису могли да организују сопствену одбрану освојене области. Разлоге за такво поступање треба тражити пре свега у чињеници да је њихов систем одбране почивао на укључивању локалног хришћанског становништва у одбрану. Хришћанско становништво је заједно са муслиманима подносило терет одбране земље, чиме се смањивала потреба за великим бројем утврђења.²⁶⁸

Развитак османских градова на простору некадашње Деспотовине, био је или наставак развоја затечених градова или формирање нових градова на другим местима. Нове градове су Османлије подизале на местима ситних тргова и сеоских насеља. Ове градове карактерише бржи развој и чињеница да су били насељавани углавном муслиманским становништвом. Брзина којом се мењала физиономија градова на Балкану и којом су они попримали обележја градова оријенталног типа зависила је од више фактора. Пре свега од степена сигурности у одбрани од непријатеља који је постигнут на неком подручју, затим од брзине ширења ислама на том подручју и на крају од економске снаге и значаја града. Уколико се град налазио у близини рудника или имао неку другу значајну економску базу, утолико је ширење ислама, односно преображај града у град османског типа текао спорије.²⁶⁹

Значајну улогу у развоју града оријенталног типа играла је институција вакуфа. Вакуф је претстављао основ настанка и развитка градских насеља у

²⁶⁷ С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 13.

²⁶⁸ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 105-107; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 118.

²⁶⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 116-117.

исламском свету. Не постоји муслиманско насеље без вакуфа. Уколико у насељу постоји џемат муслимана морала је да постоји и џамија, а она настаје као објекат вакуфа. Настанак сваке османске касабе започињао је с џамијом, као неопходним условом, а настављао се са другим вакуфским објектима попут хамама, месцида, мектеба, медресе, каравансараја који су омогућавали даљи развој насеља у жељеном правцу.²⁷⁰

Утврђена места у Османском царству, па тако и у Деспотовини након њеног пада под османску власт делила су се на три основне категорије: *паланка*, *кале* и *хисар*.

Паланка је представљала економичан тип утврђења, изграђен од дрвета, земље или другог слабијег материјала, опасан ровом. Овакав тип утврђења Османлије су подизале на границама и на важним путевима, ради одбране од непријатеља, осигуравања безбедног саобраћаја и спречавања хајдучије. Предност паланке у односу на друга утврђења била је у томе што су се могле брзо изградити, а исто тако веома брзо и без жаљења и напустити у случају потребе. У њима је углавном боравила посада са заповедницима, а око њих су настајале мале чаршије.²⁷¹ Постојање оваквог типа утврђења није посведочено у Топлици и Дубочици. Разлог томе треба тражити у чињеници да су Топлица и Дубочица биле релативно удаљене од границе, као и да кроз њих није пролазио Цариградски друм на којем је из безбедносних разлога подигнут знатан број паланки.

Следћи тип утврђења у османском систему одбране био је хисар. Утврђење саграђено од тврдог материјала, камена и цигле, са једном кулом или без куле. Мање утврђење оваквог типа називано је хисарцик – тврђавица.²⁷² Овом типу утврђења припадали су и најзначајнији градови Топлице и Дубочице, Прокупље и Лесковац. О томе и данас сведоче називи брда на којима су били подигнути.

²⁷⁰ А.Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанашећа*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 149.

²⁷¹ Е.Милковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 119; О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 107; Детаљније о паланци в. О.Зиројевић, *Palanka*, 263-273.

²⁷² О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 107.

У категорију кала спадале су веће тврђаве саграђене од камена и цигле, опасане бедемима на којима су доминирале куле.²⁷³ Оваква утврђења била су значајна за одбрану освојених територија и као полазне тачке за даља освајања. На простору Топлице и Дубочице није их било, што је и разумљиво с обзиром на удаљеност од османско-угарске границе и на постигнуту сигурност на овом подручју.

Сва утврђена места имала су своја подграђа, која су Османском царству имала статус *вароши*, *касабе* или *шехера*. Њихов статус зависио је од величине и етничког, односно верског састава становништва.

Варош означава насеље градског типа претежно насељено хришћанима, који се баве градском привредом или рударском производњом. Уколико би током времена у вароши преовладало муслиманско становништво, варош би добила статус касабе. У том случају варош би остајала као назив за једну или више хришћанских махала у оквиру касабе.

Касаба је градско насеље које је имало, своје границе, одређену територију и све оне јавне објекте који једном насељу дају муслимански карактер, најмање једну џамију, мектеб, хамам, каравансарај или хан. У Топлици и Дубочици статус касабе имали су Куршумлија, Прокупље и Лесковац.

Шехер је представљао веће градско насеље, изразито оријенталног карактера и насељено претежно муслиманским становништвом. Да би насеље добило статус шехера морало је да има најмање четири џамије, затим медресе, мектебе, хамаме, текије, каравансараје и друга обележја муслиманског карактера.²⁷⁴

Током XV века скоро 80% градова на Балкану имало је мање од 400 кућа, 14.6% имало је од 400-800 кућа, преко 800 тек нешто више од 6%. У првој половини XVI века долази до повећања становништва у градовима па је тако нешто мање од 55% градова имало мање од 400 кућа, док је од 400-800 кућа имало 30.2%. Тенденција пораста броја становника у градовима наставила се и у другој половини

²⁷³ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 119.

²⁷⁴ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 107; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 123-124.

XVI века, тада је само једна трећина градова имала мање од 400 кућа, а чак 22% градова имало је преко 1600 кућа.²⁷⁵

Уколико ову анализу применимо на градове Прокупље и Лесковац можемо закључити да су они током XV и у првој половини XVI века имали мање од 400 кућа и спадали у ред мањих градова на Балкану.²⁷⁶

У наставку рада изнећемо преглед градова на простору Топлице и Дубочице у периоду од XIV до XVI века.

Прокупље – Средњевековно Прокупље настало је на простору античког Намтеум – а. Намтеум је био једна од станица на путу који је спајао Јадранско море и Ниш као тадашњи центар Балкана (Naissus – Lissus).²⁷⁷ О античкој и позновизантијској фази насеља сведоче остаци терми из 3-4. века, као и остаци куће датирани у VI век, који су откопани у порти цркве Св. Прокопија.²⁷⁸

Доласком Словена у Топлицу у VII веку наставља се развој насеља. Трагове живота Словена у Топлици често налазимо на античким или позноантичким насељима, а није редак случај да се и рана словенска гробља нађу изнад старијих некропола. Ово је најбољи показатељ да су ова места била погодна за становање. С обзиром да је Прокупље својим географским положајем у средишту Топлице, у средишту тадашње словенске жупе логично је да је Словенима ту био центар окупљања. Овде је свакако постојало знатно насеље са бројним живљем, а вероватно је било обновљено и утврђење на брду. У X веку подигнута је црква св. Прокопија, један од највећих и најзначајнијих храмова у Топлици, што посредно говори о обнови урбаног живота, као и о знатном броју хришћана којима је оваква црква намењена.²⁷⁹

Није сасвим извесно како се Прокупље звало у раном средњем веку. У повељи византијског цара Василија II, којом је одређено које епископије улазе у

²⁷⁵ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 125; N.Todorov, *La ville balkanique aux XV – XIX siecles, developpement socio-economique et demographique*, Bucarest 1980, 43.

²⁷⁶ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 46-47; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 58.

²⁷⁷ В.Алексић, *Прокупље*, Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља, Београд 2010, 229; Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 28.

²⁷⁸ М.Поповић, *Црква Св. Прокопија у Прокупљу*, *Старинар* 53-54, (2003-2004), 311-313.

²⁷⁹ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 64-68.

састав Охридске архиепископије, међу местима која улазе у састав Нишке епископије помињу се Комплос (Κομπλος) и Топлица (Τόπλιτσα).²⁸⁰ За назив Топлица се претпоставља да се односи на Куршумлију, док је име Комплос приписивано Прокупљу.²⁸¹ Под новим именом Прокупље се по први пут јавља у повељи кнегиње Милице манастиру Св. Пантелејмона са Атоса, која потиче из 1400. године.²⁸² Промена имена везује се за пренос моштију Св. Прокопија из истоимене нишке саборне цркве у Прокупље. Овај догађај се одиграо крајем XIV века или прецизније у периоду између 1386. године када су Османлије заузеле Ниш и 1400. године када се Прокупље под новим именом јавља у споменутој повељи кнегиње Милице.²⁸³

У периоду након смрти цара Душана, када је централна власт слабила и царство се распадало, Топлица због свог географског положаја и стратегијског значаја постаје изузетно важна област. Топлицом, а самим тим и Прокупљем загосподарио је кнез Лазар. Свестан османске опасности која се приближавала, а будући да је његова престоница Крушевац била у близини Прокупља као и да је пут са југа према Крушевцу водио долином Топлице, Лазар је Прокупљу наменио улогу предстраже и обезбеђења. Град је делимично обновљен, а делимично сазидан изнова, заштићен реком и бедемима и био је спреман да у случају потребе прихвати околно становништво.²⁸⁴

²⁸⁰ ИСН 1, 177-178; Г.Милошевић-С.Ђурић, *Црква св. Прокопија у Прокупљу*, Старинар Н.С. 38 (1987), 83.

²⁸¹ Г.Милошевић-С.Ђурић, *Црква св. Прокопија*, 83; М.Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933, 20; Т.С. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља*, Прокупље 1961, 30; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 133, сматрао је да се у време Византије Прокупље звало Комплос, а у српско доба најпре Копријан па тек касније Прокупље; И.Руvaraц, *Прилози к објасненију извора српске историје*, Гласник СУД 49, 1881, 9-13, побија Јиречеково тврђење о Прокупљу као Копријану, наводећи да се у Сегединском мировном уговору из 1444. године као утврђена места која треба вратити деспоту наводе као два града Копријан и Прокупље.

²⁸² С. Новаковић, *Законски споменици*, 518.

²⁸³ Г.Милошевић-С.Ђурић, *Црква св. Прокопија*, 84; В.Алексић, *Прокупље*, 229; Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво II*, Београд 1985, 291-292, износи тврђење да назив Прокупље нема везе са преносом моштију Св. Прокопија у овај град. Он наводи да становници Прокупља назив изводе од речи “прокоп” кроз који Топлица протиче на периферији града, или према другом тумачењу по коме што је Св. Прокопије из овог места око 290. године ширио хришћанску веру по читавој Топлици.

²⁸⁴ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 94-95.

Средњовековни град налазило се на брду Хисару, изузетно значајном стратешком положају, природно брањеном са три стране реком Топлицом. Само је источна страна брда приступачна и отворена према долини.

Из повеље кнегиње Милице сазнајемо да је у граду било насељено и зависно становништво, а такође и да је део градског подручја био под виноградима.²⁸⁵ На основу османског дефтера за области Крушевца, Топлице и Дубочице успели смо да одредимо границе до којих се пружало градско подручје Прокупља у време српске власти. У правцу југоистока градска земља се простирала дуж леве обале реке Топлице, на којој се сусретала са атарима околних села. Јужно од града било је најмање простора за ширење градске земље, пошто су се у овом правцу пружале планине Видојевица и Пасјача. Северно од града на Хисару простирало се брдо Прокупачки виногради. Бар део овог брда улазио је у састав градског метоха. Могуће је да су се поменути виногради налазили управо на овом месту, што нам сугерише и сам назив брда. Западно од Прокупља градска земља се простирала долином реке Топлице до Губетинског поља. Можемо закључити да се градско подручје Прокупља ширило у правцу исток-запад, што не би требало да чуди када се у обзир узму географске карактеристике овог подручја. Ни у једном правцу градска земља се није пружала више од 5 km од самог града. Ово растојање је могло бити и мање, а то пре свега можемо тврдити за подручје јужно од града које се сигурно није пружало више од 2 km.²⁸⁶

Археолошка истраживања на Хисару започела су 1976. године и са прекидима трајала су две деценије. Средњовековно утврђење подељено је на горњи и два доња града. Током истраживања откривен је читав горњи град као и делови доњег града.²⁸⁷

Горњи град заузима највиши плато брда (кота 358) и елипсастог је облика. Површина горњег града износила је око 500 m², на северној стрмој страни бедем је ширине 1m, док је на јужној страни 3,5 m. У горњи град се улазило са истока кроз засведену капију која је била додатно брањена високом квадратном кулом. Њене

²⁸⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 518.

²⁸⁶ Н.Бркић, *Градско подручје Прокупља у XV веку*, 154-156.

²⁸⁷ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 97.

димензије износе 5,80 x 5,80 m, зидови су дебљине 1,45 m, а унутрашњи простор је квадратне основе 2,80 x 2,80 m. На северном бедуу уз сам улаз постављена је мала потерна, излаз за случај нужде. Унутар горњег града налази се само један објекат, то је цистерна за воду овалног облика. Грађена је тако што је укопана у земљу, односно стену. Вода се вадилa из централног бунара озиданог усред цистерне. Цистерна је саграђена непосредно уз бедем, тако да се вода сливала са крова куле. Снабдевеност водом била је веома важна, од тога је зависила и одбрамбена моћ тврђаве, довољно воде значило је да посада утврђења може да издржи дугу опсаду. Са куле осматрачнице се у ведром дану могло видети двадесетак километара уз и низ реку, па је и у том погледу утврђење било безбедно.²⁸⁸

Пространији доњи град простирао се источно и југоисточно од горњег града, брањен је трима кулама очуваним на јужном бедуу. Зидане су на исти начин као и кула у горњем граду. У најбољем стању је средња од које је очуван зид висине 3,5 m. Као и у горњем граду северни бедем је, будући да непријатељ са те стране није могао да приђе био широк свега 1 m. Бедем горњег града је са јужне теже брањене стране, из доњег града праћен сувим ровом. Северни бедем доњег града откривен је у дужини од 70 m. Очуван је углавном у темељној зони, а само на неким местима до висине од 1 m. Цистерна за воду у доњем граду је једини објекат који је пре ископавања делом био видљив изнад нивоа тла, додуше обрастао у шибље. Простире се правцем југоисток-северозапад. Северозападни зид је готово прислоњен уз северни бедем доњег града. Мањи доњи град простирао се на нешто нижем платоу западно и југозападно од већег. Истраживања доњег града су једва започета. Истражен је само простор између улаза у горњи град и цистерне за воду у доњем граду као и део цистерне и простора око ње.²⁸⁹

У очуване делове средњовековног утврђења спада и “Југ Богданова” односно “Водена” кула. Налази се на самој левој обали Топлице, очувана је у висини од 7m. Грађена је на исти начин као и остали делови утврђења, без улаза у равни тла. Највероватније је штитила прелаз преко реке, а била је и у вези са

²⁸⁸ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Средњовековно утврђење*, 183-185; Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 98.

²⁸⁹ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Средњовековно утврђење*, 185-188.

потерном горњег града.²⁹⁰ С обзиром на уједначену технику зидања може се претпоставити да је изградња утврђења завршена у краћем временском периоду.²⁹¹

Становништво је живело чешће ван утврђених зидова, а бедеми су служили за одбрану или збег у случају опасности. Кућа за становање могло је бити у доњем граду, на југоисточној падини брда. Оне су морале бити густо постављене, а одржавање чистоће било је веома тешко унутар градских бедема.²⁹² Трагови стамбених објеката на подручју града су ретки. Археолошки радови обављени 2001-2002. године у порти цркве Св. Прокопија довели су до открића насеобинског слоја. Овом слоју припада малтерна подница једне истражене куће, испред које је откривен укопани трап обложен дрветом. Пронађени керамички материјал овог слоја индентичан је са примерцима нађеним на Хисару, што опредељује време њиховог настанка у крај XIV и почетак XV века, односно у раздобље пред турско освајање.²⁹³ Некропола средњовековног града случајно је откривена на самом главном тргу у Прокупљу. Само је један гроб остао недирнут, док су сви остали већ били поремећени. Положај средњовековног гробља указује и на вероватан правац простирања подграђа.²⁹⁴

Прокупље је као и читава Топлица одолело османској опасности 1386. године, када су се Османлије повукле са Плочника, као и у годинама након боја на Косову после кога Топлица остаје у саставу Моравске Србије.²⁹⁵ Под османском влашћу Прокупље ће се први пут наћи 1433. године када су Топлица и Дубочица предате као мираз султану Мурату II. Током “Дуге војне” крсташка војска у којој је било доста угледних личности логоровала је у јануару 1444. године у граду. Прокупље ће бити враћено Деспотовини 1451. године, када је Мехмед II вратио

²⁹⁰ Исто, 186.

²⁹¹ У новије време на “Воденој” кули откривен је натпис који нас упућује на могућност да је “Водена” кула или саграђена нешто касније и није била у склопу првобитног утврђења, или да су касније на њој вршене преправке.

²⁹² Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 100-102.

²⁹³ М. Поповић, *Црква св. Прокопија*, 312.

²⁹⁴ М. Ђоровић-Љубинковић, *Прокупачки налаз српског средњовековног накита*, Зборник народног музеја I (1958), 145, Приликом копања постоља за споменик, 1. јуна 1953. године радници су наишли на остатке средњовековног гробља; В. Алексић, *Прокупље*, 231.

²⁹⁵ М. Шуица, *Приповести о српско – турским окршајима*, 93-121.

своју маћеху Мару у Србију, али ће поново пасти под османску власт 1454. године.²⁹⁶

Османском дефтеру насталом у време прве владавине Мехмеда II (1444-1445), нажалост недостаје почетак, па не располажемо подацима о градовима.²⁹⁷ Према дефтеру из 1516. године Прокупље или османски Уркуп (Ürküp) био је средиште истоимене нахије. У том дефтеру Прокупље је забележено као касаба и било је други по величини град у Крушевачком санџаку. Те године град је имао 160 кућа муслимана и 102 куће хришћана. Уз куће муслимана забележена су и четири лица која су обављала службу имама и хатиба, док је уз куће хришћана забележено по 20 удовица и нежењених мушкараца. Град је припадао хасу крушевачког санџак-бега и доносио је приход од 33 830 акчи годишње. У тај хас спадали су и вашар, затим 21 баштина и 28 млинова у граду и околини.²⁹⁸

На основу ових података можемо закључити да се Прокупље почетком XVI века развило у значајну касабу. Муслиманско становништво било је у већини, али је и хришћански елемент присутан у значајном броју. Тешко је проценити број становника у граду у ово време али са извесном сигурношћу можемо рећи да је он износио преко 1000 становника. Присуство већег броја муслимана, као и присуство имама и хатиба говори нам да су у граду постојали муслимански верски објекти. Ово нам потврђују и подаци из 1530. године када је у граду забележено постојање џамије и два месцида. Те године забележено је и присуство 1 хатиба, 3 имама, 4 муџезина, 1 кајима, 1 муарифа и 1 мутевелије.²⁹⁹ Могуће је да је у то време муслиманско становништво живело подељено у три махале при чему би се у једној од њих налазила џамија, а у друге две месциди. Такође 1536. године забележено је и постојање медресе покојног Пир Мухамед-кадије у којој је професор био мевлана Мухамед Челебија.³⁰⁰

²⁹⁶ Р. Ђук, *Царица Мара*, 62; ИСН 2, 256, 289, (М.Спремић – Ј.Калић).

²⁹⁷ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

²⁹⁸ М. Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 338; М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47; М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 50,58.

²⁹⁹ О.Зиројевић, *Крушевачки санџак*, 222.

³⁰⁰ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 55.

Нажалост не располажемо подацима о броју домова у Прокупљу након 1516. године па до краја XVI века. Узимајући међутим у обзир чињеницу да се у периоду од 1516. до 1536. године број домаћинстава у читавом Крушевачком санџаку па тако и у нахији Прокупље готово преполовио, можемо да претпоставимо да је слична ситуација владала и у Прокупљу. Османска освајања на северу омогућила су стабилнији живот градског становништва у крајевима који су се нашли дубље у унутрашњости државе. Такве прилике утицале су на поновни пораст градских насеља у Крушевачком санџаку у другој половини XVI века.³⁰¹ Сасвим је сигурно да у таквим условима и у Прокупљу долази до пораста броја становника, у наведеном периоду.

У граду је у XVI веку постојала и значајна дубровачка колонија, коју су основали трговци. Нагли развој дубровачке колоније у Прокупљу настао је захваљујући пре свега извозу вуне са Косова и из области Јужне Мораве.³⁰² У близини цркве Св. Прокопија налазила се Латинска црква коју су дубровачки трговци користили као гробљанску цркву. Црква је овај назив добила у XVI веку, због богослужења које је у њој обављано на латинском језику.³⁰³ Поред Латинске цркве у Прокупљу је постојала и католичка капела св. Петра и Павла, која је крајем XVI века подигнута средствима Дубровчанина из Лесковца Радосава Николића.³⁰⁴ Зна се да је средином истог века у Прокупљу живео католички свештеник Франо Летунић, који је овде и умро 1555. године.³⁰⁵

Иванова Кула – Подигнута је на брду на десној страни реке Велике Косанице, 22 km јужно од Куршумлије. Кула је доминирала путним правцем који је водио из Ниша преко Прокупља и Беле Цркве за Приштину и Љипљан, а одатле за Призрен и Љеш.³⁰⁶ Место на коме је подигнута било је идеално за осматрачницу, па је могуће да је са овог места контролисан споменути путни правац. Феликс Каниц

³⁰¹ М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47.

³⁰² Б. Храбак, *Дубровачка насебина у Прокупљу*, 5.

³⁰³ П. Петровић, *Латинска црква, Археолошка истраживања Хисара*, ТОК, Прокупље 1984, 6.

³⁰⁴ Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 347.

³⁰⁵ Б. Храбак, *Дубровачка насебина у Прокупљу*, 10.

³⁰⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 88-89.

је крајем XIX века забележио да је Кула правоугаоне основе, висине 14 m, са странама 7.78 m x 5.8 m и дебљине зидова 1.34 m. Зидана је од камена и малтера.³⁰⁷

Каниц, такође наводи предање по коме је Кула била резиденција Иван-бега кога је Бајазит поставио након победе на Косову за господара Косанице. Споменути Иван-бег подсећа на војводу Ивана Косанчића, кога српске народне песме славе као једног од најхрабријих у косовској бици. Наводно је заједно са Миланом Топлицом окупио испод Иванове Куле војску из Топлице и Косанице, одакле су кренули у битку на Косову.³⁰⁸

Дувар брдо – Локалитет се налази изнад села Вича, на вису који доминира Плочником. Овде је откривен зид дужине 10 до 15 метара и висине од 1 до 1,8 метара. Град највероватније потиче из XV века, а пронађени су и остаци из античког периода. У питању је један од најважнијих градова позног средњег века у овом крају који је контролисао је пут ка Приштини.³⁰⁹

Лесковац – Брдо Хисар на коме се развио средњовековни град Лесковац, било је насељено од најстаријих времена. На брду је постојало утврђење које је употребљавано од праисторије до раног средњег века.³¹⁰ Континуитет насељености подручја на коме је настао град може се пратити кроз читав антички, византијски и словенски период, а о њему сведоче бројна археолошка налазишта у читавој Дубочици.³¹¹

У прилог континуитету насеља на Хисару иде и његов веома повољан географски положај. Лесковац се развио у истоименој котлини, ближе њеном источном ободу, на месту где се долине Ветернице, Јабланице, Власине и Пусте Реке стичу у средишњу јужноморавску долину. Град се тако нашао на средишњој

³⁰⁷ А.Дероко, *Средњовековни градови*, 117; М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1973, 353-354; Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, 320.

³⁰⁸ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, 321.

³⁰⁹ Истраживања на овом локалитету вршила је екипа на челу са професором Синишом Мишићем. Професор Мишић ми је уступио белешке са терена на чему му овом приликом још једном искрено захваљујем.

³¹⁰ Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 5.

³¹¹ Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, 8-33; Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 5-33; Н.Цветковић, *Прилог Сергија Димитријевића археолошким истраживањима лесковачког краја*, Лесковачки зборник 15, Лесковац 1975, 285-293; С.Ерцеговић Павловић, Д.Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд 1988.

балканској саобраћајници чији је један крак преко Ниша водио за Цариград, а други преко Македоније за Солун. Преко Новог Брда и Јањева био је везан за Нови Пазар, Пећ и Скопље, а преко Прокупља и Јастрепца за Крушевац и Београд.³¹² Када је у питању положај града треба поменути да постоје мишљења да се насеље није увек налазило на Хисару.³¹³ Имајући у виду повољан географски положај града можемо да тврдимо, да ранија насеља уколико их је било на другим местима, нису могла бити много удаљенија од данашњег.³¹⁴

Име града било је предмет пажње истраживача. Постоје претпоставке да је Лесковац новије име града, а да се он у ранијем периоду звао Дубочица.³¹⁵ С обзиром да први помени Лесковца под његовим данашњим именом припадају XIV веку, а да се град тако звао и за време османске власти, претпоставка да је град носио друго име могла би се односити само на ранији период.³¹⁶ О томе како је Лесковац добио име такође, постоје различита мишљења.³¹⁷

О српском насељу на Хисару сведоче пронађени остаци керамике, стакла и других предмета, који потичу из XII или са почетка XIII века. На значај насеља поред луксузне трпезне керамике и стакла из сиријских радионица, указују и остаци сакралног објекта на северном платоу. Овај објекат имао је живопис који је сачуван у траговима. Да се живот на овом месту одвијао континуирано кроз средњи

³¹² О.Савић, *Географски положај Лесковца*, Лесковачки зборник 2, Лесковац 1962, 5-6; О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 165-166.

³¹³ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, 23, бележи да је у селу Доњој Копашници, јужно од Лесковца постојала велика варош, те да су се мештани из непознатог разлога раселили и населили данашњи Лесковац; Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 44, такође, наводи ово предање и наводи да се део атара овог насеља звао Лештар. Ово насеље је наводно изгорело па су се његови становници одселили на место данашњег Лесковца. Трајковић је забележио и предање по коме је Лесковац био на месту Горње Медвеђе, али да су га становници напустили пред надирањем Турака и населили се код данашњег Лесковца.

³¹⁴ О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 165.

³¹⁵ С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, 186; М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, 112-113; Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 43-44.

³¹⁶ О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 165.

³¹⁷ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, 237, наводи да је због густог лесковог грмља град добио име "Лесковица"; М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, 112, каже да се "...раван између Стројковца и Лесковца звала Дубочица, због многих бара плитких и дубоких (дубоких). Доцније та равна зарасте сва у лештар, и место на Ветерници прозове се Лесковац."

век потврђује и пронађени сребрни новац Стефана Лазаревића, највероватније из 1400. године.³¹⁸

Тешко је нешто више рећи о зидинама на Хисару, али је на основу археолошких налаза сасвим извесно да је утврђење постојало у средњем веку.³¹⁹ У прилог томе говори и чињеница да је по подацима пољског историчара Длугоша Лесковац спадао у градове, што би значило да је био утврђен.³²⁰ Енглески путник доктор Браун који је прошао Лесковцем 1669. године није видео ништа осим велике, старинске куле без натписа.³²¹

Лесковац је први пут споменут почетком XIV века у тзв. “општој хрисовуљи за Хиландар и пирг Хрусију”. У овом акту краља Милутина помиње се у Лесковцу и властеличић Богоје који је такође доспео под власт хиландарског игумана. Повелом цара Стефана Душана Хиландару из 1348. године потврђује се даривање Лесковца манастиру које је извршио краљ Милутин. Ова повеља Лесковац помиње као село, које се простире на обе стране реке Ветернице. Од значаја за историју града је и спомињана повеља са краја XIV века, којом кнегиња Милица, заједно са синовима дарује добра и повластице манастиру Св. Пантелејмона. Међу дарованим добрима налази се и кућа у Лесковцу са два човека, те можемо закључити да је и Лесковац попут Прокупља, имао зависно становништво.³²² Лесковац се спомиње и у једном запису који се чува у ризници Дечанског манастира. Из записа сазнајемо да га је писао монах Никандр, фебруара 1453. године, у Лесковцу у манастиру Богородице Испенија.³²³ У литератури не постоји сагласност око тога који манастир је у питању.³²⁴ Једино што са сигурношћу можемо рећи је да није у

³¹⁸ М.Стојић, Ј.Пешић, С.Јовић, *Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу*, Лесковачки зборник 47, Лесковац 2007, 34.

³¹⁹ С.Ерцеговић Павловић, Д.Костић, *Археолошки споменици*, 67-68.

³²⁰ Joannis Długossii, *Historiae Polonicae*, 703.

³²¹ В.Поповић, *Путопис др Брауна*, Гласник историјског друштва у Новом Саду 7, Нови Сад 1934, 287.

³²² С. Новаковић, *Законски споменици*, 420, 478, 518; F.Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 141.

³²³ Љ.Васиљев, *Помен Лесковца у рукописном службанику из 1453. године?*, Лесковачки зборник 29, Лесковац 1989, 16.

³²⁴ Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 42, сматра да је у питању лесковачка црква “пресвете Богородице”; Р.Требјешанин, *Манастирски поседи у лесковачком крају од 1219. до 1878. године*, Лесковачки зборник 25, Лесковац 1985, 379, претпоставља да је у питању мала црква, откопана у источном подножју Хисара; С.Димитријевић, *Грађа за проучавање Лесковца и околине*, св. I,

питању Јањушки манастир, јер је он посвећен Ваведењу, а не Успењу Богородице и подигнут је тек 1499. године.³²⁵

У средњовековном Лесковцу подигнуто је неколико цркава. Темељи једне од њих откопани су у источном подножју Хисара. Данашња црква св. Илије изграђена је на месту неке раније богомоље, на основу сачуваних капитела претпоставља се да потиче из рановизантијског периода. Могуће је да се и Богородичин манастир, споменут у запису из 1453. године, налазио у Лесковцу.³²⁶

Лесковац и читава Дубочица делили су судбину Прокупља и Топлице. Под османском влашћу наћи ће се први пут 1433. године, да би затим били враћени деспоту Ђурђу Бранковићу 1451. године. Коначан пад уследио је 1454. године.

Након пада под османску власт Лесковац постаје административно седиште нахије Дубочице, а такође и седиште лесковачког кадилука. Град је у дефтерима уписан као касаба, развијао се у равном, мочварном и нездравом крају. Река Ветерница која је пролазила кроз град често се изливала, наносила граду доста штете, што је успоравало, али не и зауставило његов развој. Лесковац се развија у значајно градско насеље у коме почињу да преовлађују оријентални елементи у урбанизму, култури и начину живота његових становника. Томе су у значајној мери допринели бројни вакуфи, које су оснивали истакнути појединци на челу са самим владаром.³²⁷

Најстарији вакуф у Лесковцу била је џамија султана Бајазита II. Не може се са сигурношћу рећи ко је био оснивач ове џамије. Могуће је да је то био султан Мурат II за време чије владавине је град био привремено освајан, или султан Мехмед II за време кога је Лесковац коначно освојен. Џамија је вероватно била оштећена за време освајања града, па је обновљена за време Бајазита II (1481-1512) те је стога понела његово име. Средства за издржавање вакуфа обезбедила је Порта

Лесковац 1952, 68, доводи у везу овај манастир са Јањушким манастиром; Љ.Васиљев, *Помен Лесковца у рукописном службанику*, 17, везује манастир Богородице Испенија за локалитет Манастириште, који се налази 12-15 km од Лесковца на ушћу Чукљеничке и Мале реке.

³²⁵ С.Марковић, *Јањушки манастири*, 249-255.

³²⁶ С.Ерцеговић Павловић, Д.Костић, *Археолошки споменици*, 68; Љ.Васиљев, *Помен Лесковца у рукописном службанику*, 16; М.Стојић, Ј.Пешић, С.Јовић, *Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар*, 30.

³²⁷ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 44-46; Д.Амедоски, *Лесковачки вакуфи*, 148.

из харача вилајета Дубочица. Како та средства нису била довољна, издржавање џамије помагали су грађани Лесковца.³²⁸

До 1536. године Лесковац је путем вакуфа добио хамам и месцид. Хамам је био део вакуфа који је основао Хусејин Ага, и он је имао одређене новчане приходе. Остатак прихода био је сачињен од прихода са једне ливаде, две мукате обрадивог земљишта и прихода са једног млина у селу Вучје. У овом периоду настао је и вакуф месцида покојног мевлане Абид Челебије. Оснивач вакуфа месциду је завештао једну ливаду, коју је користио имам као и одређену новчану суму. Абид Челебија је сасвим сигурно био значајна градска личност, о чему сведочи углед који је овај месцид уживао, као и бројна завештања становника града. Био је то први лесковачки месцид, по коме је названа и нова градска махала.³²⁹

Један од најзначајнијих градских вакуфа, који је највише утицао на то да Лесковац добије оријентални изглед био је вакуф мевлане Мухијудина, сина Искендера. Настао је пре 1536. године и састојао се од комплекса објеката који су чинили месцид, мектеб, каравансарај и мост на реци Ветерници. Мевлана Мухијудин завештао је вакуфу одређени новчани износ за издржавање, као и већи број дућана, једну ливаду и један млин.

У периоду између 1536. и 1570. године изграђена су још три месцида, завија, мусала и џамија, што је употпунило слику оријенталног Лесковца. Џамија је саграђена у близини месцида Абид Челебије, па је и име махале Абид Челебије промењено у “махала нове џамије”.³³⁰

Према дефтеру из 1516. године град је имао 121 кућу муслимана уз које су посебно регистрована и 4 сејида и једно лице које је вршило дужности имама и хатиба. Хришћанских кућа било је 62, а забележено је и 15 нежења као и 14 удовица. Према процени професора М.Васића у граду је тада живело око 1000

³²⁸ Д.Амедоски, *Лесковачки вакуфи*, 138-139.

³²⁹ Исто, 142.

³³⁰ Исто, 143-144.

становника. Град је припадао санџакбеговом хасу и доносио је приход од 36 175 акчи.³³¹

Наредни дефтер из 1530. године указује на смањење броја кућа у односу на претходни период. Сада у Лесковцу има 70 муслиманских кућа и 30 неожењених муслимана. Од тога по један хатиб, имам, муџезин, кајим и муариф. Муслимани живе у две махале. Хришћанских кућа било је 60, неожењених 18 и 8 удовица. У току овог периода број становника смањује се и у другим градовима крушевачког санџака. Можемо претпоставити да је ово смањење изазвао одлив становништва у новоосвојене области. Лесковац је и даље део санџакбеговог хаса и доноси приход од 27 810 акчи.³³²

Сличну слику приказује и дефтер из 1535/36. године. Приметан је даљи пад броја становника. Лесковац је имао 95 кућа муслимана, 56 хришћанских кућа и 8 лица убележених као нежење. Муслимани су живели у три махале и то: најстаријој и највећој Махали свете џамије покојног султана Бајазид-хана у 34 куће, затим у Махали мевлана Абид Челебије у 29 кућа и на крају у Махали Хасан-бега у 32 куће. Хришћанско становништво живело је у две махале, Махали поп-Јована и Махали Николе сина Милошева.³³³ На смањење броја становника у овом периоду могла је утицати и куга (чума) за коју се спомиње у једном запису да је 1536. године погодила Дубочицу.³³⁴

Након великих османских освајања на северу, живот становништва у крајевима које су Османлије раније заузели и који су се нашли дубље у унутрашњости државе постао је стабилнији. Таква ситуација приметна је и у Лесковцу. Према дефтеру насталом око 1570. године, град је имао 250 кућа муслимана, 27 кућа хришћана и 13 кућа Цигана, који су иако муслимани, посебно уписани у дефтер. Муслимани су, иако се њихов број скоро утростручио, и даље живели у три махале. Махала свете џамије покојног султана Бајазид-хана највише

³³¹ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 46; О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 167; М.Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 338.

³³² О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 167; О.Зиројевић, *Крушевачки санџак*, 222.

³³³ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47.

³³⁴ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 154 (бр. 484); В.Нрабак, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1957, 29.

се развила, уместо дотадашње 34 куће, сада је имала 113 кућа. Махала мевлана Абид Челебије променила је назив у Махала нове џамије и бројала је 73 куће. Најмањи раст броја домаћинства забележен је у Махали Хасан-бега, уместо раније 32 сада су уписане 64 куће. Број хришћана између два пописа знатно се смањио и њихове раније махале више се не спомињу. Разлог за смањење броја хришћана треба тражити у процесу исламизације. Укупан број становника у граду могао би се кретати између 1500 и 1800. Приход од града у ово време износио је 33 000 акчи.³³⁵

Свега четрнаест година касније ситуација се значајно мења. Лесковац је тада бројао 150 муслиманских кућа, док је број хришћанских кућа готово не промењен 25 и 1 неожењен. Цигани се овога пута уопште не спомињу у дефтеру. Тешко је на основу података којима располажемо рећи шта је узроковало ово смањење броја становника. Са опадањем броја становника дошло је и до привредног опадања, па укупан приход од града сада износи 28 000 акчи.³³⁶

У Лесковцу није никада основана дубровачка колонија попут оне у Прокупљу, јер је за то био потребан већи број трговаца стално настањених у граду. То наравно не значи да их уопште није било. Један податак из 1571. године бележи Дубровчанина Илију Влахушића као трговца из Лесковца. Седамдесетих и осамдесетих година као трговац у Лесковцу спомиње се и Андрија Лучић. Османски дефтер настао око 1570. године не спомиње постојање латинске махале у граду, која би сигурно постојала да је било више стално насељених пословних људи из Дубровника. Крајем XVI века некретнине у Лесковцу куповали су Дубровчани из Прокупља.³³⁷

Скобаљић град – Град се налази 20 km југоисточно од Лесковца, на стрмој и неприступачној литици у кањону реке Вучјанке. Скривен суседним гребенима и косама био је видљив тек из непосредне близине. Окружују га густе шуме и планински пашњаци, а у близини града налази се и извор који се назива Скобаљића

³³⁵ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47-49; О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 168.

³³⁶ О.Зиројевић, *Лесковац у 15. и 16. веку*, 169.

³³⁷ Б.Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима*, 117; Б.Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 344-347.

кладенац. Град је име добио по Николи Скобаљићу који је у овим крајевима водио борбе са Османлијама.³³⁸

Археолошки налази сведоче о томе да је овде било веома јако утврђење у доба византијског цара Јустинијана, које је још увек коришћено и у доба Самуилове државе. У XI и XII веку град је био пуст, обновљен је највероватније средином XIII века. Из тог периода би могла бити и велика одбрамбена кула, која се начином зидања разликује од осталих зидина. Тако би ново утврђење могли сачињавати кула и надзидани бедеми рановизантијске тврђаве, а можда и дрвени двор. Нашавши се дубље у унутрашњости српске државе град је изгубио на значају који је имао раније обезбеђујући од непријатеља пут који је водио од Лесковца према Врању. Поново постаје важан са појавом османске опасности у другој половини XIV века. Између привременог османског освајања Ниша 1386. године и заузећа Скопља 1392. године од стране Турака град је морао постојати. Најкасније у ово време био је по други пут обновљен, а могуће је да су га већ у ово време Османлије спалиле. То се могло десити и приликом провале султана Мусе у Србију 1413. године или најкасније када је Мурат II заузео 1427. године Ниш и напао Ново Брдо. Последња обнова уследила је у време деспота Ђурђа Бранковића. Град је претворен у модерну тврђаву тога доба. Горњи град је имао правоугаону основу, а поред улаза у горњи град подигнута је још једна кула око два метра висока. Она указује на прилагођавање града за дејствовање артиљеријом. Куле и бедеми више не стреме у висину већ су ниже и чвршће основе и намењене за коришћење ватреног оружја.³³⁹ Ф. Каниц је овде у XIX веку затекао местимично очуване зидове квадратног објекта 2 m дебеле и 12 m дуге, као и затрпану цистерну за воду.³⁴⁰ Град је коначно разорен у време погибије Николе Скобаљића и пада читаве Дубочице под османску власт.

Основни задатак Скобаљић града било је обезбеђење пута који је водио од Лесковца долином Ветернице и западном страном планине Кукавице према

³³⁸ М.Јоцић, *Резултати истраживања Скобаљић града*, 47; С.Ерцеговић Павловић, Д.Костић, *Археолошки споменици*, 86-87.

³³⁹ Ђ.Јанковић, *Улога и значај града Николе Скобаљића*, 39-41.

³⁴⁰ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, 249.

утврђењу Марково кале и Врању. Уз то град је представљао значајно прибежиште и одбрану за становнике долине Ветернице у случају опасности од непријатеља.³⁴¹

У подножју града налазила се црква коју легенда спомиње као Скобаљићеву цркву. Рушевине ове цркве нашли су и Ф. Каниц и М. Милићевић. Каниц наводи легенду, да је у ову цркву, димензија 4,9 x 3,6 m, Никола Скобаљић одлазио на литургију кад год би пошао у бој против неверника. Милићевић је у зиду пронашао део фреске са ликом св. Николе. Османлије су освојивши ове крајеве спалиле или порушиле цркву. Црква је обновљена 1938. године.³⁴²

Копријан – Град се највероватније налазио на данашњем локалитету Курвин Град, једанаест километара јужно од Ниша у близини места где се Топлица улива у Јужну Мораву, на десној обали реке. Иако постоји и друга претпоставка да се град налазио на локалитету Градиште, на левој обали Јужне Мораве, ово је ипак мало вероватно, с обзиром да су археолошка истраживања на овом локалитету показала да је у питању налазиште из римског и византијског периода, а не из позног средњег века.³⁴³

Копријан је подигнут као погранично утврђење кнеза Лазара 1372. године, највероватније на месту неког византијског града. Према сачуваном надвратном камену град је сазидао Ненад, син казнаца Богдана. Тврђава је правоугаоног облика, димензија 80 x 50 m, што би значило да је град обухватао површину око

³⁴¹ Ђ.Јанковић, *Улога и значај града Николе Скобаљића*, 42.

³⁴² Д.Ђорђевић, *Црква св. Јована Крститеља у Вучју*, Лесковачки зборник 36, Лесковац 1996, 14; Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, 248-249; М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, 55.

³⁴³ Да се Копријан налазио на локалитету Курвин Град сматрао је И. Руварац, *Прилози к објасненију извора српске историје*, 10-11, његово мишљење делио је и С.Новаковић, *Годишњица Н.Чупића 3*, 1879, 322, затим, М.Костић, *Да ли је средњевековни град Копријан данашњи Курвинград*, 154-156, као и, Ј.Јовановић, *Градови Копријан и Јелица*, 258-260, да би А.Дероко, *Средњевековни градови*, 121. сматрао да је Копријан највероватније истоветан са Курвинградом не искључујући у потпуности могућност да је у питању локалитет Градиште. К.Јиречек, *Зборник Константина Јиречека I*, изнео је мишљење да је Копријан данашње Прокупље, да би касније и сам одбацио ову тврдњу, К.Јиречек, *Историја Срба I*, 344. На проблеме убикације Копријана на локалитету Курвин Град указала је М.Копривица, *Добрнич поље у средњем веку*, 125, која наводи да би Копријан на десној обали Јужне Мораве задао проблеме војсци султана Мусе 1413. године приликом освајања града, јер би у том случају војска морала да пређе реку, освоји град, а затим се врати на леву обалу реке, јер је даљи правац напада ишао према Овчем пољу. Други проблем у убикацији био би питање источне српске границе после 1428. и 1444. године, посматрајући границе Копријан остаје једино место у саставу српске државе на десној обали Јужне Мораве. Мало је веровати да је град у овом периоду имао у такав значај да би био изузетно брањен у време када су изгубљени и много значајнији градови.

4000 m². Јасно је дакле, да је град могао да прими велику посаду или велики број људи у случају нужде. Зидови су грађени од камена и опеке повезаних малтером. Њихова висина досезала је око 10 m. Унутар града очувани су темељи једне зграде, у којој се налазила цистерна за воду. Град је имао пет кула и три капије, донжон кула налазила се на североисточној страни близу главног улаза у град. Био је опасан јарком ограђеним кољем. Овај јарак претстављао је још једну препреку на прилазима граду и олакшавао одбрану зидина. Копријан је имао и своје подграђе у коме се налазила црква.³⁴⁴

У време похода султана Мусе 1413. године, око Копријана је вођена жестока борба, а град је припао Османлијама. Доласком султана Мехмеда I на власт Копријан и област Знепоље враћени су деспоту Стефану Лазаревићу. Град се поново нашао под османском влашћу највероватније у периоду између 1425-1428. године. Сегединским миром 1444. године, међу 24 града која су била предвиђена за враћање деспоту Ђурђу Бранковићу нашао се и Копријан. Области Крушевца, Топлице и Дубочице, пописане су међутим, у саставу Османског царства у периоду између августа 1444. и јула 1445. године па вероватно нису ни биле враћене српској држави. Османлије су после 1444. године задржале све оне територије које су освојиле 1427/1428. године, а највероватније међу њима и град Копријан.³⁴⁵

Тврђава је током свих ових ратова и промена господара доста страдала. Након коначног пада под османску власт, тврђава није обновљена. Копријан се веома брзо нашао у унутрашњости Османског царства па за обновом није било потребе. Подграђе је надживело тврђаву, а у османским дефтерима се помиње као село Курвин Град. Према попису из 1498. године имало је 23 куће, 16 нежењених и 2 удовице. У селу је било 4 воденице које су радиле током целе године и још 2 за пиринач које су радиле пола године. Уз село је уписана и мезра Црна Бара која је

³⁴⁴ Ј.Јовановић, *Градови Копријан и Јелица*, 260; М.Копривица, *Копријан*, Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља, Београд 2010, 140.

³⁴⁵ ИСН 2, 88, 90, 98, 258, (Ј.Калић, М.Спремић); Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, В.Јагић, Гласник СУД 42, (1875), 306-307; М.Копривица, *Копријан*, 141; С.Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, 63-73; С.Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину*, 75-76; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

била сејалиште Курвин Града.³⁴⁶ У попису из 1516. године село је имало 20 кућа, 6 неожењених и 3 удовице, док је 1564. године имало између 10 и 20 кућа.³⁴⁷

³⁴⁶ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 114.

³⁴⁷ М.Копривица, *Копријан*, 141.

Тргови

Тргови су чинили посебну групу насеља у средњовековним српским земљама. Представљали су насеља отвореног типа без зидина и бедема. Трг као тип насеља треба разликовати од трга као централног простора градског насеља на коме се одвијао јавни и привредни живот. Настанак трга као отвореног типа насеља, може се довести у везу са окупљањем на једном месту ради трговине, одређеног дана у години или седмици. Највећи број тргова настаје након доласка Саса и повезан је са развојем рударства и трговине. Настају на путевима који воде из унутрашњости према Јадранском мору, затим испод тврђава настају подграђа која врше функцију тргова, развијају се у готово сваком рударском насељу, а могли су настајати и око манастира, с обзиром да су ови били значајни привредни субјекти у средњем веку. На свим важнијим трговима јављају се колоније дубровачких трговаца. Пред пад српске средњовековне државе под османску власт запажа се појава већег броја мањих насеља, заправо села, са статусом трга. Неки од ових тргова постају касније замеци градских насеља.³⁴⁸ Такав је био случај и са Белим Црквама (Куршумлијом), која се како наводи О.Зиројевић развила током османске владавине у знатније градско насеље.³⁴⁹

Након пада под османску власт неки од тргова задржавају континуитет свог постојања, док се други тек јављају у овом периоду. Тргови се у османским пописним дефтерима јављају као пазарна места. Из тих дефтера може се закључити да се ови тргови односно пазари, разликују од околних села пре свега величином и већим приходима господара, него занимањем становништва.³⁵⁰

Када је у питању величина насеља, потврду за претходно изнесену тврдњу налазимо и на примеру Медвеђе која је 1516. године када је просечна величина

³⁴⁸ С.Новаковић, *Град, трг, варош*, Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002, 378-384; С.Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 13-14; Е.Миљковић, А.Крстић, *Браничево у XV веку*, 86; А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија, Крушевац 2007, 96.

³⁴⁹ О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 48.

³⁵⁰ Е.Миљковић, А.Крстић, *Браничево у XV веку*, 86-87.

насеља износила у Дубочици износила 41,83 куће имала 76 домова. Двадесет година касније док је просечан број кућа износио 23,27 у Медвеђи је било 68 кућа, да би тај однос око 1570. године износио 27,10 наспрам 73.³⁵¹

У средњовековној српској држави, као и након пада наших крајева под османску власт може се запазити да се већина тргова налазила на праволинијском растојању између 17 и 25 km. Једном тргу гравитирала су сеоска насеља која су се налазила на удаљености од око двадесетак километара од трга, односно од једног до четири сата хода. Поред удаљености, као опредељујући фактор за упућеност неког сеоског насеља према неком тргу важну улогу играо је и рељеф. У просеку на један трг, долазило је од 20 до 35 села.³⁵²

Са простора Топлице и Дубочице у периоду од XIV до XVI века са статусом трга јављају се Беле Цркве (Куршумлија) најпре као манастирски, а затим и као трг у функцији копаоничког рударства и Медвеђа коју османски дефтери XVI века бележе као пазарно место.³⁵³ Доступни извори не пружају нам податке о другим трговима на овом подручју, али треба споменути да су функцију тргова обављали и Прокупље и Лесковац.

Беле Цркве (Куршумлија) – Беле Цркве су старо насеље. Још у римско доба овим крајем пролазио је спомињани пут Naissus-Lissus, а једна од станица била је AD Fines на месту данашње Куршумлије.³⁵⁴

Црква св. Николе коју је на левој обали реке Топлице подигао Стефан Немања била је једно од епископских седишта Рашке државе. У близини манастира настало је насеље Беле Цркве. У овом месту се налазила и прва престоница и двор Стефана Немање. Беле Цркве дугују свој назив постојању још једне цркве, у питању је Богородичина црква, као њен ктитор помиње се такође Стефан Немања, али је могуће да је у питању византијска богомоља из VI века. Османски назив Куршумлија насеље је добило по олову којим су ове цркве биле прекривене, и

³⁵¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 250-251.

³⁵² А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари*, 110-112.

³⁵³ Б.Храбак, *Беле Цркве*, 23; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 250-251.

³⁵⁴ Ј.Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 30-31.

претставља превод српског назива који се у српској средини још увек употребљавао током XVII века.

Беле Цркве се најпре јављају као манастирски трг каквих је било готово уз сваки стари манастир. Насеље се помиње у дубровачким актима први пут 1280. године. Овде су најпре трговали Которани, а крајем XIII века придружили су им се Дубровчани. Као трг у функцији рударства Беле Цркве се јављају тек двадесетих година XV века, преузимајући дотадашњу улогу Ливаде (Ливађе) на месту данашњег Брзећа. Трговина је била везана пре свега за копаоничке руднике сребра, али ће свој пуни замах доживети тек након доласка Турака. Тада Беле Цркве постају главна пијаца за трговину сребром које се довозило из копаоничких рудника Белог Брда, Беласице и Запланине. На основу података из дубровачког архива види се да је на тргу боравио велики број њихових трговаца али стална дубровачка насебина није образована. Поред легалне трговине, Беле Цркве су биле погодне и за кријумчарење сребра. Сребро се седмдесетих година XV века кријумчарило преко Белих Цркава у Нови Пазар у коме су дубровачки трговци били стално насељени. На тргу је 1487. године, а вероватно и раније одржаван панађур.³⁵⁵

Падом под османску власт Беле Цркве односно Куршумлија претварају се постепено у османску касабу. Попис Топлице из 1444-1445. године не даје нам податке о Куршумлији, већ само о околним селима, међутим спомиње и извесног Таџедина имама Куршумлије.³⁵⁶ Почетком XVI века Куршумлија је била седиште истоимене нахије, а крајем века јавља се и истоимени кадилук.

Први расположиви попис Куршумлије датира из 1516. године и бележи 83 хришћанске куће, 15 неожењених пунолетних мушкараца и 17 удовица, док је муслиманских домаћинстава било 19. Место је тада могло имати око 700-800 становника. Укупан приход од насеља је износио 23 996 акчи. Из дефтера сазнајемо да се и даље одржавао панађур, као и да је на рекама било 5 воденица.

³⁵⁵ Б. Храбак, *Беле Цркве*, 23-31; Е. Миљковић, *Беле Цркве*, Лексикон градова и тргова, Београд 2010, 29.

³⁵⁶ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 401.

Наредни дефтер из 1530/31. године попут других места бележи пад броја становника и у Куршумлији. Хришћанских кућа је сада 65, уз 13 неожењених и 15 удовица. Муслиманских домова било је 18. Те године у Куршумлији је забележен месцид, као и присуство имама. Целокупни приход од насеља пао је на 16 950 акчи.

Слична ситуација владала је и 1536. године. Број хришћанских кућа остао је исти – 65, уз 10 неожењених, а број муслиманских кућа повећао се на 22. Приход од насеља износио је сада 18 000 акчи.

Дефтер настао око 1570. године бележи благи пораст укупног броја домаћинстава, али са знатно другачијом структуром. Муслиманских домаћинстава је сада 51 уз 6 неожењених, наспрам 46 хришћанских домаћинстава уз 5 неожењених мушкараца. Повећање броја муслиманских домаћинстава на рачун хришћанских последица је појачаног процеса исламизације. У Куршумлији је у ово време постојала основна школа, завештач је био неки Вели спахија, као и џамија Џафер кадије. Укупно је било 4 вакуфа. Хришћанима су те године дате одређене повластице, а они су се обавезали да ће за узврат изградити мост на Топлици и да ће га одржавати. У попису је уписан и поп Павло кога би свакако требало довести у везу са једном од хришћанских цркава у Куршумлији. Приход од насеља био је у паду па је око 1570. године износио 15 000 акчи.³⁵⁷

Куршумлија је најпре припадала зеамету извесног Пехливана Ширмереда, а затим хасу санџак-бега како је то и било уобичајено за градска насеља. Наведени подаци нам говоре да се Куршумлија развила у знатно насеље, на путу који је повезивао Ниш са Косовом и даље са Скопљем и Солуном на једној, односно јадранском обалом на другој страни. У насељу се одржавао седмични пазар, као и панађур, насељавало га је становништво обе вере, с тим што се услед појачане исламизације број хришћана полако смањивао, а укупан број становника био је у благом порасту.³⁵⁸

³⁵⁷ О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 43-55.

³⁵⁸ О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 48-49; М.Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 340.

Медвеђа – У османским пописима понекад се јављала и нахија Медвеђа (почетком XVI и почетком XVII века).³⁵⁹ Нема сумње да је седиште ове нахије као и кадилука који се јавља у XVII веку било у истоименом месту на реци Јабланици.

Према попису из 1516. године насеље је припадало султановом хасу. Имало је 74 хришћанска домаћинства, 9 удовица и 15 неожењених пунолетних мушкараца. Муслиманских домова било је два. У овом као и у свим каснијим пописима забележен је манастир посвећен Светом Архангелу. Дефтер бележи и одржавање недељног пазара.

Двадесет година касније број хришћанских домова се смањује на 62 и 6 неожењених мушкараца. Број муслимана је још увек занемарљив, свега 6 домова, од чега 3 исламизирана. Поред недељног пазара сада се одржава и панађур. Годишњи приход од места износио је 11 416 акчи.

Дефтер настао око 1570. године показује сасвим другачију слику. Цемат муслимана сада је најбројнији и има 37 кућа. Забележено је и присуство мујезина и хатиба, па је сасвим сигурно да је у насељу постојала муслиманска богомоља. Хришћанских кућа било је 36, уз 2 неожењена мушкараца. У споменутом манастиру Светог Архангела живела су 2 калуђера.³⁶⁰

Дефтери из XVI века показују да се у Медвеђи одржавао недељни пазар и панађур. Сасвим је сигурно да су становници околних села били упућени на Медвеђу ради продаје вишкова својих производа и ради набавке разних потрештина. Такође, можемо да закључимо да су стабилне прилике, какве су у XVI веку владале у Медвеђи и читавој Дубочици, позитивно утицале на претварање Медвеђе у насеље са већинским муслиманским живљем и омогућиле изградњу муслиманских верских објеката.

Иако смо о Прокупљу и Лесковцу детаљно говорили у поглављу о градовима, споменућемо на овом месту да су ови градови имали и функцију тргова. У Лесковцу се одржавао базар (недељна пијаца) и панађур (годишњи вашар). Базар се први пут спомиње у дефтеру из 1516. године. Тржишне и сајамске дажбине

³⁵⁹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211.

³⁶⁰ Исто, 250-251.

убиране су у корист Крушевачког санџакбега. У XVII веку вашар у Лесковцу одржавао се у затвореном простору, у градској тржници и трајао је по 15 дана.³⁶¹ Попут Лесковца, годишњи вашар, као и недељна пијаца одржавани су и у Прокупљу.³⁶²

³⁶¹ Б.Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 342-343.

³⁶² М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47.

Сеоска насеља у Топлици и Дубочици

У средњовековној српској држави доминантну позицију у односу на све друге категорије насељених места имала су сеоска насеља. Основни узрок томе лежи у чињеници да је најразвијенија грана привреде била пољопривреда, те је то утицало и на преовлађујући тип насеља. Ситуација се није значајније променила ни након пада под османску власт, односно уласка Топлице и Дубочице у састав Крушевачког санцака.

Проучавајући село и друге облике насељености С. Новаковић је аграрна насеља средњовековне Србије поделио на села и катуне. Ова насеља се пре свега разликују по занимању становништва, као и по местима на којима се јављају. Становници села су углавном ратари, а она се налазе углавном у равницама, у подручјима са доста обрадиве земље. Катун се претежно налазе у вишим планинским пределима, а становништво је сточарско и пастирско. Уколико су то природни и економски услови дозвољавали јављала су се и села која су се организовала по другим сеоским пословима осим ратарства и сточарства, па су се тако могла уочити и уљарска, рибарска, виноградарска и слична аграрна насеља, али и специјализована неаграрна насеља која су сачињавали мајстори и занатлије разних струка. Као што Новаковић закључује: *“Главна подела на сточарско и ратарско насељење, која се простире на сву земљу, овим се ништа не ремети”*.³⁶³

На простору српских средњовековних земаља, као и у другим областима Балкана, међу сеоским насељима уочавају се два основна типа: села са збијеним кућама груписаним на малом простору и разбијени тип са кућама или мањим групама стамбених и других објеката расутих на ширем подручју сеоског атара. И поред слабе истражености, територијална распрострањеност два основна типа средњовековног села може се уочити. Збијени тип насеља својствен је подручјима уз реке, посебно у Подунављу и Поморављу, па немамо разлога да сумњамо да је тако било и у долинама река Топлице, Јабланице, Ветернице и Јужне Мораве. На

³⁶³ С.Новаковић, *Село*, 17, 50-51; М.Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића*, 185-186.

другој страни разбијени тип карактеристичан је за брдске и планинске крајеве. Истражени остаци средњовековних села збијеног типа показују да су ова села била обично издужена, са кућама које су пратиле речну обалу. Код већих села пружање у дужину прелазило је 500 m, док им је ширина била сразмерно мала. Дешавало се да у збијеним селима два, три или више објеката буду груписани, а међу њима је било и посебних простора са пећима. У питању су била места за припремање хране и печење хлеба за једно или више домаћинстава. Гробља су се понекад налазила на рубовима села, али то није било опште правило. Код села разбијеног типа по правилу су мање групе од три до пет објеката образовале неку врсту засеока, више таквих засеока чинило је село. Куће у селима разбијеног типа грађене су најчешће на падинама или увалама заклоњеним од ветра, док су равнији делови земљишта чувани за пољопривреду. Карактеристика ових локалитета је и близина ресурса воде, најчешће извора и потока. Уочено је да је на простору појединих разбијених села постојало два или чак три гробља.³⁶⁴

Села су у највећој мери била оснивана у долинама река где је било воде, неопходне за развој људских заједница. Од близине воде зависио је развој сеоског насеља.³⁶⁵ Таква је ситуација владала и у Топлици и Дубочици. Село Лесковац настало је на реци Ветерници, као и села Богојевац и Радонино, док је село Винарци настало на реци Јабланици. Сличан је случај и са селом Бисерка које је настало на реци Топлици.³⁶⁶

Скоро сва села која су лежала у речним долинама нису, или су се веома ретко налазила на обали реке, већ је најчешће граница њихових атара долазила до реке. Ово би значило да су села могла бити удаљена 3-4 km од реке, а у неким случајевима чак и више. Повлачење из непосредне близине реке предузимано је због разливености речних токова, као и честих поплава, које су сасвим сигурно остављале јак утисак на тадашњи свет.³⁶⁷ Тако се у повељи кнегиње Милице

³⁶⁴ М.Поповић, Г.Милошевић, *Живот на селу*, 67-69.

³⁶⁵ С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 39, 43-44.

³⁶⁶ С.Новаковић, *Законски споменици*, 478, 517-520.

³⁶⁷ С.Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 51.

спомиње село Вина са метохом, међама и забелом и наводи се да је међа забелу ишла до реке Сушице.³⁶⁸

М. Благојевић указао је на чињеницу да су села у склопу својих атара могла да имају и планине. Под појмом планина подразумевани су планински пашњаци. Планине су имале изузетан значај за привреду села која су их поседовала. Било је случајева да су два села заједно користила планину.³⁶⁹

Структуру сеоских насеља чинили су различити облици објеката, то су пре свега биле куће за становање, затим пратећи објекти намењени свакодневним потребама сеоске породице и на крају простори за смештај стоке. У дворишту сеоског домаћинства могле су се наћи и хлебне пећи, житне јаме, појила за стоку. Житељи куће проводили су, у току летњих месеци, већи део дана на том отвореном простору где су се бавили свакодневним пословима. Централни део у кући сваке сеоске породице чинило је огњиште, на коме се ватра ретко гасила. Огњиште је представљало извор топлоте и светлости. Ту се припремала храна и обављали су се други кућни послови, а имало је и своје култно значење. Наиме, одавнина се веровало да ту обитавају душе предака чувајући дом својих потомака. У имућнијим домаћинствима изнад огњишта су висиле вериге са металним котлићем у коме се грејала вода или кувала храна. Поред огњишта се и обедовало. У примитивнијим домаћинствима седело се на земљи око хране која је била распоређена по поду. Веће и боље грађене куће имале су ниске дрвене софре око којих су укућани седели на треношцима. У кућама су обављани свакодневни послови попут прераде вуне шивења одеће, ткања и предења, а један део куће укућани су користили за спавање. Лежало се на поду преко простирки од козије или овчије вуне, док је испод простирки могло бити полагамо лишће или слама. За покривање су кориштене животињске коже и крзна. У неким кућама се спавало поред огњишта, у неким случајевима постављане су лаке преграде које су одвајале радни простор од дела за спавање, а било је и случајева да се свакодневица укућана одвијала око огњишта док се за спавање користила одвојена просторија. Ожењени чланови домаћинства

³⁶⁸ С.Новаковић, *Законски споменици*, 517-520.

³⁶⁹ М.Благојевић, *Планине и пашњаци*, 15-23.

издвајали су се са својом невестом из куће са огњиштем и прелазили на починак у вајат у близини куће, у коме није било огњишта нити се ложила ватра.³⁷⁰

Подаци о селима у Топлици и Дубочици из периода српске власти прилично су ретки. На њих наилазимо најчешће у владарским повељама. Тек након пада под османску власт на основу османских пописних дефтера можемо створити потпуну слику о селима на овом простору.

У спомињаној хрисовуљи краља Милутина са почетка XIV века за Хиландар и пирг Хрусију помиње се село Лесковац са међама и засеоцима.³⁷¹ Повеља којом је цар Душан 1348. године потврдио Хиландару поседе које је доделио краљ Милутин помиње Лесковац као село са обе стране реке Ветернице, такође помиње и село Вина са засеоцима и међама, као и село Грабовницу.³⁷² Према предању које је забележио Милан Ђ. Милићевић у селу Вина рођен је Никола Скобаљић.³⁷³ Повеља којом кнегиња Милица са синовима потврђује добра манастиру Св. Пантелејмона помиње и села у Дубочици. То су село Мирошевци са метохом и међама, затим споменуто село Вина са метохом, међама и забелом, међа забелу ишла је до реке Сушице и радонинске међе, као и село Товрљанци са метохом и међама. Помен радонинске међе указује нам на чињеницу да је већ у ово време постојало и село Радонино данашња Радоњица јужно од Лесковца. Спомиње се и село Богослава Бргбале са метохом и међама за које се сматра да је данашње село Богојевац северно од Лесковца на реци Ветерници. Међу поклонима које је манастиру даровала властела такође се наводе села у Дубочици, Горино и Седларци која је приложио властелин Југа, село Винарци³⁷⁴ које је приложио властелин Дука са метохом, међама и правинама тога села и село Дубово дар властелина Богдана Радујевића.

Манастиру су повељом потврђени и ранији дарови кнеза Лазара: црква Мати Божје Бучанске, са селима Бучје, Округлица, Доња Округлица и Јасиковица

³⁷⁰ М. Поповић, Г. Милошевић, *Живот на селу*, 70-79.

³⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 478.

³⁷² Исто, 420-421.

³⁷³ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 62-64.

³⁷⁴ Детаљније селу Винарце в. М. Костић, Т. Трајковић, *Винарце*, Лесковачки зборник 4, Лесковац 1964, 112.

Михајлова.³⁷⁵ Постоји мишљење да су се наведена места налазила у Дубочици, иако то није нигде изричито наведено.³⁷⁶ Чини се ипак вероватнијом претпоставка Р. Грујића да су се ова села налазила у околини Крушевца.³⁷⁷ Села Мирошевци данашње Мирошевце, затим Вина и Горино, данас Горина, налазе се југозападно од Лесковца. Село Седларци данас не постоји али се сматра да се налазило у близини села Вина и Горино, док се село Винарце налази западно од Лесковца на реци Јабланици. Товрљанци, данашње село Товрљане налази се у близини Прокупља, а село Дубово западно од Косанчића.³⁷⁸

Хрисовуља цара Душана којом се потврђују дарови властелина Влатка манастиру Хиландар спомиње село Сушицу које је имало међе на реци Глбочици.³⁷⁹ Село се везивало за данашње село Шишинци, док се река Глбочица поистовећивала са реком Ветерницом, међутим С. Мишић доказао је да је река Глбочица уствари Дубочичка река, десна притока Криве Реке, а да би село Сушица које данас не постоји под тим именом могло бити на простору данашњег села Длабочица. Јасно је дакле да су се споменути поседи налазили у жупи Славиште, а не у Дубочици.³⁸⁰ Запис из 1536. године спомиње село Кожинце у земљи Дубочици.³⁸¹ Ово село убицирано је попут села Товрљана у близини Прокупља.

Повеља којом цар Душан дарује манастир Св. Арханђела код Призрена из 1348. године спомиње као дар деспота Иваниша село Тудорче више Рудара са свим засеоцима и међама. Село Тудорче данас не постоји, а претпоставља се да се налазило између данашњих села Рударе и Пупавица, јужно од Куршумлије.³⁸²

У српско-османским сукобима спомиње се и топличко село Плочник.³⁸³ Поседе у Топлици имао је и манастир Св. Пантелејмона, о чему сведочи повеља

³⁷⁵ С.Новаковић, *Законски споменици*, 517-520.

³⁷⁶ Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 36; Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, 39.

³⁷⁷ Р.Грујић, *Руска властелинства*, 75.

³⁷⁸ О убицији наведених села детаљније в. Р.Грујић, *Руска властелинства*, 74-75.

³⁷⁹ С.Новаковић, *Законски споменици*, 435.

³⁸⁰ Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 36; Ж.Стојковић, С.Стојичић, Х.Ракић, *Историја Лесковца*, 38; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 148-149; С.Мишић, *Југоисточна Србија*, 56, 82.

³⁸¹ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 154.

³⁸² С.Новаковић, *Законски споменици*, 694; Г.Томовић, *Топлица у средњем веку*, 16.

³⁸³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 215, бр. 591.

кнегиње Милице и њених синова. У повељи се спомињу следећа села: Јелашница и Сварча са међама и метохом, Дучина Прецрешња са метохом и са међама, Прецрешња Парцанова са међама и метохом, Међујани са метохом и међама, Гакице са метохом и међама. Војвода Новак даровао је село Бисерку на реци Топлици са метохом и међама.³⁸⁴ Ово село данас не постоји, а налазило се највероватније на простору између данашњих села Мекиша и Орљана, јер поједина поља између ових села носе име Бисерка.³⁸⁵ Села Сварче, Међухана и Претрешња постоје и данас и налазе се у близини Блага, док се не зна тачно где се налазило село Гакице. Село Јелашница простирао се источно од Лесковца.³⁸⁶ Челник Радич Поступовић поседовао је и села Требиња и Бадчићи западно од Куршумлије и село Бело Поље које се налазило североисточно од овог града.³⁸⁷ У трговачкој књизи Дубровчанина Михајла Лукаревића спомињу се у периоду између 1432. и 1440. године села у Топлици и Дубочици. У Дубочици то су била села Добросељани, Ивање, Јастребац, Каменица, Крушевица, Магаш, Маћедонце, Медвеђа, Милетинци, Михајловци, Ображда, Орах, Пертате, Петриље, Плавце, Пополинце (Бубулинце), Придворица, Свињарица, Слишани, Тогочевци, Тупале, Царичина и Шишинци, а у Топлици Козлен, Спанце, Тољеновци, и Тулари.³⁸⁸

Расположиви извори за период пред пад под османску власт пружили су нам дакле, податке о постојању тридесетпет села у Дубочици: Лесковац, Дубово, Јастребац, Вина, Грабовница, Мирошевци, Радонино, Богослава Брџбале, Кожнице, Горино, Седларци, Винарци Каменица, Слишани, Ивање, Добросељани, Јелашница, Крушевица, Магаш, Маћедонце, Медвеђа, Милетинци, Михајловци, Ображда, Орах, Пертате, Петриље, Плавце, Пополинце (Бубулинце), Придворица, Свињарица, Тогочевци, Тупале, Царичина и Шишинци, и шеснаест села у Топлици: Товрљанци, Бело Поље, Тудорче, Рударе, Сварча, Дучина Прецрешња, Прецрешња Парцанова, Међујани, Бисерка, Гакице, Требиња, Бадчићи, Козлен, Тољеновци,

³⁸⁴ С.Новаковић, *Законски споменици*, 517-520.

³⁸⁵ По предању име њиве Бисерка дошло је отуда што је ту било доста шуме, па је неки бег, када је ишао у лов рекао да се та земља обради, јер би ту могао бисер да роди. О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 411.

³⁸⁶ Р.Грујић, *Руска властелинства*, 74-75.

³⁸⁷ С.Новаковић, *Законски споменици*, 335.

³⁸⁸ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957, 35-91.

Спанце и Плочник. Сасвим је сигурно да је у време када је село доминирало у односу на све остале категорије насељених места, број села у Топлици и Дубочици током XIV и у првој половини XV века морао бити далеко већи. У прилог томе говори и попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II.³⁸⁹

Спомињање заселака уз села Лесковац, Вина и Тудорче сведочи о демографском порасту у овим насељима током XIV века. Заселак је иначе, село у зачетку и његова појава говори о могућем стварању нових села и повећању броја становника.³⁹⁰

Село Вина спомиње се са метохом, међама и забелом. Термин забел није остао незапажен у српској историографији.³⁹¹ Забели су могли да буду делови реке или језера уколико су служили као рибњаци, затим могли су да буду планине које су служиле као високи летњи пашњаци, шуме чије се дрво користило за огрев и грађу и најзад и најчешће могли су то да буду и обични пашњаци који су се налазили у близини насеља и користили током већег дела године.³⁹² Овом последњем типу припадао је и забел села Вина. Поред добре паше, коју је сваки забел имао водило се рачуна и да се у близини налази вода. Такав је случај био и са забелом села Вина чија се међа налазила на реци Сушици. Сеоском становништву било је забрањено коришћење забела, о чему сведочи и 74. члан Душановог законика у коме се за забеле каже да су “законити”, односно да имају своје господаре.³⁹³ Господари забела били су припадници феудалне класе, најчешће се као господари спомињу манастирска властелинства, што свакако не треба да чуди ако се има у виду да је од сачуваних повеља највише припадало манастирима. Забел села Вина припадао је властелинству манастира Св. Пантелејмона на Светој Гори.

³⁸⁹ О.Зиројевић – И.Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

³⁹⁰ Детаљније о засеоцима в. С.Новаковић, *Село*, 80-92.

³⁹¹ Ђ.Даничић, *Рјечник I*, 352, сматрао је да је забел ограђена шума; С.Новаковић, *Село*, 13-14, изједначује забел са савременим изразом забран.

³⁹² М.Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14-15, 1965, 4.

³⁹³ С.Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 2004, 191.

Заштита територије забела од упада туђих стада била је поверена манастирским људима, они су такође били обавезни да се старају о стоци својих господара на пашњацима. Због свог труда око стоке и самих пашњака ти људи били су ослобођени свих осталих работа у корист свог феудалног господара. Другим сточарима је улазак са стоком у нечији забел био дозвољен једино уз пристанак господара забела. Господару забела се у том случају плаћала уобичајена травнина.³⁹⁴

У скоро свим нашим средњовековним споменицима село се готово никад не спомиње без својих међа. Обично се каже да се међе *тешу* или *утесавају*.³⁹⁵ Свако село имало је своје подручје са утврђеним, познатим и обележеним међама које су признаване и поштоване.³⁹⁶ Изузетак од овог правила, као што смо видели, нису чинила ни села у Топлици и Дубочици. Душанов законик предвидео је случај парницења око сеоских међа. У 80. члану се каже да у случају парнице оба парничара дају по половину сведока и да међа иде онако како сведоци одреде.³⁹⁷ Одговорност за више злочина попут убиства, паљевине, боравка златара у селу, убиства животиња и сличног, падала је на читаво село. То се најчешће чинило када кривац није могао бити пронађен, те је село било присиљено или да само тражи кривца или да надокнади штету. Основа, по којој се одговорност за неки злочин бацала на село, лежала је у месту на коме се злочин догодио, стога је било веома важно одредити међе до којих се простирала сеоска земља.³⁹⁸

Успостављајући своју власт, османски освајачи су затекли чврсто успостављене међе сеоских насеља. Они ове добро успостављене сеоске границе нису ни покушавали да промене већ су их прихватили онакве какве су затекли. Значај међа био је велики како за освајаче тако и за становништво села. Систем дажбина био је такав да су новчане дажбине или њихов еквивалент у новцу разрезивани селу као целини, а не свакој кући појединачно. Село је такође, било одговорно за све оно што се дешавало на његовој територији, а постојала су и села

³⁹⁴ М.Благојевић, *Средњовековни забел*, 4-5, 13.

³⁹⁵ Ђ.Даничић, *Рјечник III*, 289; *Рјечник II*, 259.

³⁹⁶ ИСН 1, 358, (М.Благојевић).

³⁹⁷ С.Новаковић, *Законик*, 193-194.

³⁹⁸ С.Новаковић, *Село*, 52-77.

која су попут дербенцијских имала колективна задужења, на основу којих су добијала пореске олакшице. У османској држави спорови око међа били су у надлежности кадије, који је морао да изађе на лице места, да утврди чињенично стање и донесе пресуду. Као што је то рађено у време српске државе, стање на терену се и за време османске власти утврђивало на основу исказа сведока, углавном старијих људи за које се веровало да добро познају границе спорног земљишта.

Основна подела сеоских насеља у Османском царству, па тако и у Крушевачком санџаку, односно Топлици и Дубочици била је на царска, односно она која су улазила у састав султановог хаса и тимарска. Поред ове поделе села су се могла категорисати и према броју становника, њиховом занимању, посебном социјалном статусу који су поједина села имала, географском положају и економској снази.³⁹⁹

Сеоска насеља у Топлици и Дубочици, забележена у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице насталом за време прве владавине Мехмеда II, могу се категорисати као тимарска са изузетком четири села, Рудара, Куманице, Лубнице и Самакова, за која се наводи да су део Худавендигара, односно да су припадала царском хасу. Дефтеру недостаје почетак те стога не располажемо подацима о свим селима на територији Топлице и Дубочице у ово време.

Попис настао између августа 1444. и јула 1445. године у време прве владе Мехмеда II садржи податке о 131 села у Топлици и 37 села у Дубочици. Попису као што је већ истакнуто недостаје почетак, па се може претпоставити да су остала села у Дубочици пописана на странама које недостају. Треба такође, нагласити да одређени број села није било могуће убицирати, те се стога изнети подаци не могу сматрати коначним. Посебно су занимљиви случајеви села Стубул и Влас за која није могуће са сигурношћу утврдити да ли су припадала Топлици или Дубочици.⁴⁰⁰

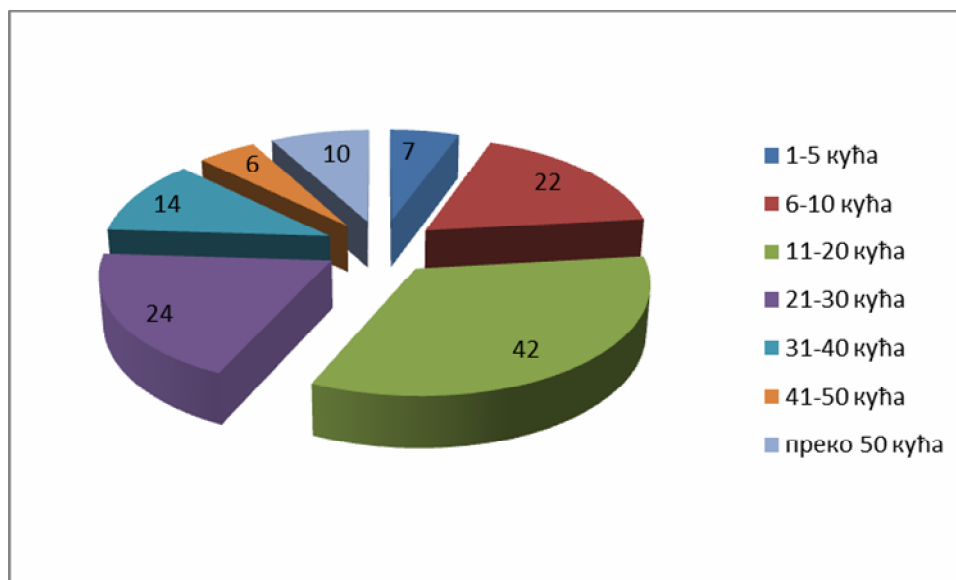
³⁹⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 155-158.

⁴⁰⁰ Не може се са сигурношћу утврдити да ли се село Стубул налазило на простору данашњег села Стубла северозападно од Лесковца и у том случају припадало Дубочици, или се налазило на простору данашњег села Стубал јужно од Блага и припадало Топлици. Исти је случај и са селом Влас које се могло налазити на подручју данашњег Власа југоисточно од Куршумлије у Топлици, или у Дубочици на подручју данашњег села Власе југозападно од Лесковца. Село Стубул бројало је

Величина села у Топлици кретала се од села са 3 куће попут Доње и Средње Костенице, па до 111 кућа колико је имало село Доња Бресница. Просечан број кућа у селима Топлице износио је 23,76. Број тзв. патуљастих села која су имала до 5 кућа износио је 7 или 5,6 %. Од 6 до 10 кућа било је у 22 села односно 17,6 %. Највећи број села припадао је групи која је имала између 11 и 20 кућа, њих 42 или 33,6 %. Групу између 21 и 30 кућа чинило је 24 села, односно 19,2%. Четрнаест села имало је између 31 и 40 кућа, што је чинило 11,2 %. Наредној групи, која је имала између 41 и 50 кућа, припадало је 6 села (4,8 %). Највећа села припадала су групи села са преко 50 кућа и било их је 10: Жуча са 56, Мирница са 59, Горња Речица 61, Куманица са 64, Поповчиште са 70, Влахиња са 84, Горња Бресница са 90, Јошаница са 92, Рудари са 95 и већ спомињано село Доња Бресница са 111 кућа. Овом категоризацијом нису обухваћена она села која у дефтеру нису пописана цела, већ су само делови тих села припадали одређеном тимару, попут села Црквиште, Воловци, Лудлај и Шарлинце. Нису обухваћена ни села Крушевица и Јачина која се помињу у попису, али се за ова села не наводе подаци о броју кућа. Треба нагласити да се поједина топличка села у дефтеру спомињу по два или три пута. Ова села попут Горње Бреснице и Средње Плана била су највероватније подељена између тројице тимарника, док су села Јошаница, Горња Речица, Ђуковац, Мирница, Поповчиште и Доња Бресница била подељена између два тимарника. Постоји и друга, али мање вероватна могућност, да су у питању два или три села са истим именом.⁴⁰¹

15 домова и доносило власнику тимара приход од 925 акчи, док је село Влас имало свега 1 дом чије дажбине нису убележене у попису. О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 392, 404.

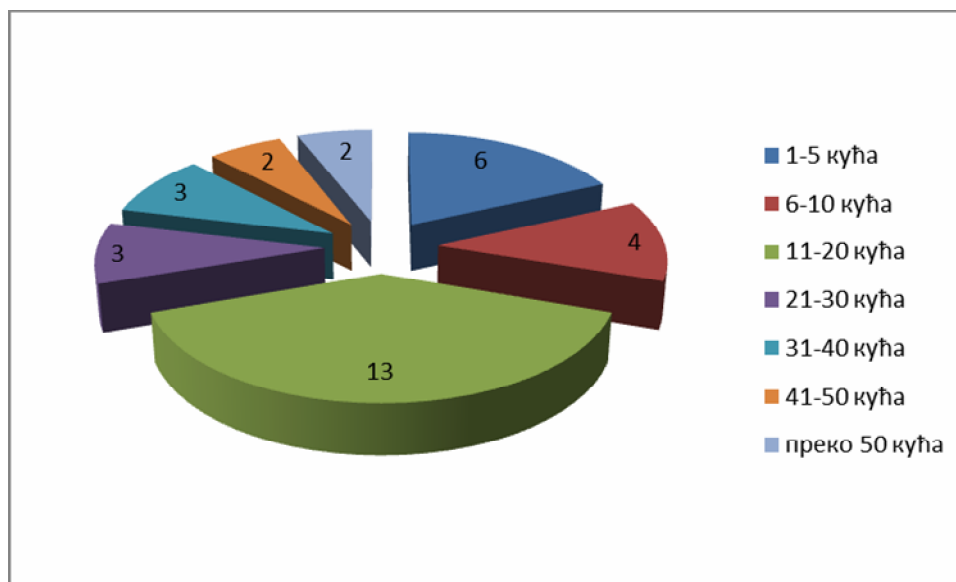
⁴⁰¹ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

Величина насеља у Топлици према попису области Крушевца, Топлице и Дубочице

Најмање пописано село у Дубочици било је село Црква, са свега 2 куће, док је село Пуковац са 78 кућа било највеће међу пописаним. Просечан број кућа у пописаним селима Дубочице био је 19,6 кућа. Пет или мање кућа имало је 6 села, односно 18,18 %, док је између 6 и 10 кућа било у 4 села односно 12,12%. Најбројнију групу чинила су, као и у Топлици, села која су бројала између 11 и 20 кућа, било их је 13 (39,39 %). Између 21 и 30 као и између 31 и 40 кућа имало је свега по 3 села. У категоријама између 41 и 50 кућа и преко 50 кућа било је по 2 села: Горња Секирача са 42, Брза са 42, Бучумет са 52 и Пуковац са 78 кућа. Села Спороштица и Злокућане нису обухваћена овом поделом зато што су само делимично пописана, као и села Горње Дубово и Шарце о којима у сачуваном делу дефтера нису наведени подаци о броју кућа.⁴⁰²

⁴⁰² Исто, 377-416.

Величина насеља у Дубочици према попису области Крушевца, Топлице и Дубочице

Интересантан је случај села Микуљана у близини Куршумлије, које је пописано са 25 кућа. У наставку дефтера стоји да је имам Куршумлије Таџедин сведочио да је село имало 60 кућа, што би претстављало значајну разлику. Немамо нажалост податке о томе како је решен овај случај и на основу којих би могли да са сигурношћу кажемо колики је био број домаћинстава у споменутом селу.⁴⁰³ Ово село спомиње се у попису Области Бранковића, подељено на два села која се 1455. године називају Горњи Мрскули и Доњи Мрскули. Горњи Мрскули имали су тада 7, а Доњи Мрскули 2 куће.⁴⁰⁴

На основу расположивих података може се закључити да је највећи број села у Топлици и Дубочици бројао између 11 и 20 кућа (таквих села било је укупно 55 или 34,81 %), а да су веома бројна била и села са 10 или мање кућа, било их је 39 или 24,68 %, од чега је патуљастих било 13 (8,23 %), а оних која су имала између 6 и 10 кућа било је 26 (16,46 %). Села са већим бројем домаћинстава су ређа, а оних са преко 50 било је 12 (7,59 %). Може се претпоставити да су села на пописаном простору, пре османског напада на Србију 1425-1427 године, бројала већи број

⁴⁰³ Исто, 401.

⁴⁰⁴ М.Маџура, *Насеља и становништво области Бранковића*, 124; Н.Њаџибегич, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 70.

кућа, односно да је део становништва страдао у овим сукобима или се након окупације повукао у крајеве који још увек нису били под османском влашћу.

Попис Области Бранковића настао у јуну 1455. године, иако не спомиње Топлицу и Дубочицу, садржи села која су им географски припадала, односно географски припадала области која је предмет нашег интересовања. Наиме, Османлије су одмах након заузимања Новог Брда 1455. године завладали читавим јужним делом Деспотовине. Овај део Деспотовине подељен је на три санцака Вучитрн, Призрен и Крушевац. Исте године извршен је попис области на којој је образован санцак Вучитрн. Та област се у првом попису зове *Вилајет Вулк*, односно Вукова област. На територији Вучитрнског санцака налазио се и кадилук Прокупље, што објашњава присуство топличких и дубочичких села у овој области.⁴⁰⁵ Таквих села пописано је највише у нахији Лаб, чак 54 села која су се налазила у Топлици, односно 15 села на територији Дубочице.⁴⁰⁶ У нахији Вучитрн пописана су два топличка села: Горњи и Доњи Мрскули.⁴⁰⁷ Нахија Тополница садржи 8 села која су се налазила у Дубочици, док су нахији Морава припадала још два таква села, Козивој и Грбовци.⁴⁰⁸ У вилајету Приштина пописано је пусторечко село Зоранци.⁴⁰⁹ Тако на основу пописа Области Бранковића, располажемо подацима о 56 села у Топлици и 26 села у Дубочици.

Двадесет села у Топлици припадало је хасу Мухамед бега, сину Бахшајиш аге и субаши Лаба, док је преосталих 36 села било распоређено између 18 тимара. Седамнаест тимара било је у рукама муслимана, а само један у рукама двојице хришћана. Од 26 села у Дубочици 4 су припадала хасу споменутог Мухамед бега субаше Лаба, а једно хасу Касим бега субаше Новог Брда. Преостало, двадесетједно село у Дубочици, било је подељено између 19 тимара, од којих је 14 припало муслиманима, а 5 хришћанима.

⁴⁰⁵ Х.Шабановић, *Управна подјела југославенских земаља под турском владавином до карловачког мира 1699. године*, Сарајево, 1952, 177.

⁴⁰⁶ Н.Њадџибегич, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 240-347.

⁴⁰⁷ М.Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића*, 124. Н.Њадџибегич, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića* 70.

⁴⁰⁸ Н.Њадџибегич, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 183-208, 159, 175.

⁴⁰⁹ Исто, 236.

Од 56 села колико је пописано у Топлици њих 12 нису пописана у целости већ само делови у којима је живела војничка резерва. То су села Доња Коњава, Горња Коњава, Доње Станце, Берковица, Младошевци, Тртог, Горње Станце, Доњи Мачар, Мало Црвенце, Чујковци, Ојахил и Младковце. Исти је случај и у Дубочици са селима Бања, Доњи Кобрин и Усновци. Сва ова села била су међу селима која су припадала хасу Мухамед бега. Пошто не располажемо потпуним подацима о броју кућа у овим селима нећемо их узети у разматрање приликом категорисања села према величини.

Просечан број кућа у топличким селима која су пописана у целости износио је 19,93. Највеће је било село Лубница са 95 кућа (87 обичних и 8 удовичких), ово село се спомиње и у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице са свега 13 кућа. Најмање село међу пописаним било је Доњи Мрскули са две куће. Патуљастих села било је 4 што је чинило 9,52%, оних нешто већих, која су имала до 10 кућа било је 10 или 23,81 %. Између 11 и 20 кућа било је у 12 села (28,57 %), док је између 21 и 30 кућа бројало 9 села, односно 21,43 %. Четири села имала су између 31 и 40 кућа. Групи између 41 и 50 кућа припадала су само села Доња Раковица са 44 и Мајана 47 кућа. Једино село са више од 50 кућа било је већ споменуто село Лубница са 95 кућа. Томе треба додати да су у попису забележена и два пуста села, Залужани и Ранковци.

У селима која су забележена у Дубочици просечан број кућа износио је 13,61. Село Кутлеш било је са 39 (37 обичних и 2 удовичке) кућа највеће међу забележеним. Најмања села била су Горња Крушевица и Свуди са по две куће. Патуљастих села било је 6, односно 33,33 %. Четири села имало је између 6 и 10 кућа. Између 11 и 20 кућа имало је 4 села, а између 21 и 30 кућа свега 2 села. Треба нагласити да су оба ова села, а то су Македонче и Ивахње била на горњој граници са по 30 кућа. Једино село поред споменог села Кутлеш, које је имало преко 30 кућа било је село Грбовци са 33 куће. Пустих села било је пет. То су села Крушница, Свињарине, Мановац, Средња Крушевица и Доња Крушевица.⁴¹⁰

⁴¹⁰ Исто, 3-347.

Јасно је да се на основу расположивих података не може стећи свеобухватна слика о сеоским насељима на простору Топлице и Дубочице 1455. године. Може се, међутим, закључити да је највећи број становника живео у малим селима са 10 или мање кућа. Таквих села било је 24, од тога 10 патуљастих и 14 која су имала између 6 и 10 кућа. Један од узрока за такво стање можемо сигурно, тражити у добро познатим српско-османским сукобима током 1454. и 1455. године. Сасвим је сигурно да су током ових сукоба у знатној мери страдала српска села и да се све то одразило на број становника у њима. Треба такође поменути да се међу овим малим селима вероватно крију и некадашњи засеоци српске средњовековне државе. Османски дефтери не признају категорију засеока, већ су све засеоке пописивали као засебна села, тако да је могуће да се међу овим малим селима налазе и засеоци појединих села. Њих би пре свега требало тражити међу оним селима која у свом називу имају префиксе “горња”, “горње” или “горњи”, односно “доња”, “доње” или “доњи”.⁴¹¹ Један такав пример у Топлици би могла да представљају села Доњи Бресци са 40 кућа и Горњи Бресци са свега 5 кућа, при чему би за село Горњи Бресци могло да се претпостави да је некадашњи заселак села Доњи Бресци. Не сме се занемарити ни могућност да су некадашњи засеоци уписивани у дефтерима као делови села. Такав би случај могао бити са селима Шарлинце и Лудлај у Топлици или Спороштица у Дубочици.⁴¹²

Наредни дефтер од значаја за нашу тему је опширни османски катастарски попис Нишког кадилука настао у априлу 1498. године. Попис је забележио осам села у Дубочици. То су села Врановац, Смрчани, Трјак⁴¹³, Крушевица, Бонинци, Грајевце, Пристјан и Чупланик. Највеће међу тим селима било је село Крушевица са чак 85 кућа (82 обичне и 3 удовичке) и 23 неожењена мушкарца. Село Бонинци са 16 кућа било је насељено муслиманима.⁴¹⁴

⁴¹¹ М.Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића*, 19-20, 187-188.

⁴¹² О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевица, Топлице и Дубочице*, 405.

⁴¹³ Име овог села се због недостатка дијакритичких тачака у дефтеру могло прочитати на више начина. Ми смо овде прихватили назив онако како су га у свом раду објавили Милан Васић, Олга Зиројевић и Александар Стојановски, М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 97, 122.

⁴¹⁴ Исто, 101, 122, 125, 137, 140, 144.

Поред ових села у Дубочици пописано је и село Гурбетин, за које стоји да припада кадилуку Прокупље и које је 1498. године бројало 71 кућу (62 обичне и 9 удовичких) и 35 неожењених мушкараца. Нема сумње да је у питању данашње село Губетин југозападно од Прокупља. У дефтеру се наводи како у синору овог села своје винограде и орахе имају села Црквиште, Плана, Блатовце, Опашинци, Средња Трнава и Доња Трнава. Сва ова села налазила су се у Топлици у околини Прокупља, али нам нажалост дефтер не пружа друге податке о њима. Село Губетин спомиње се и у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице, тада је имало 38 кућа (36 обичних и 2 удовичке).⁴¹⁵ Може се закључити, да се за око пола века османске власти број домаћинстава у овом селу готово удвостручио, што не би требало да чуди када се има виду да је то период у коме није било ратних сукоба на простору Топлице. У табели испод наведени су подаци о селима у Дубочици и Топлици пописаним у попису Нишког кадилука 1498. године:

село	куће	удовице	неожењени	приход у акчама
Врановац	47	5	17	5412
Смрчани	20	2	17	3424
Трјак	15	1	8	2698
Грајевце	18	/	3	1926
Крушевица	82	3	23	3065
Бонинци	16	/	/	485
Пристјан	13	/	4	1467
Чупланик	37	5	6	5586
Гурбетин	62	9	35	11 376

Топлица је 1516. године према османском дефтеру била подељена на две нахије Прокупље (Ürküp) и Куршумлија (Kurşunlu Kilise).

Девет села нахије Прокупље припадало је хасу Крушевачког санџакбега. Четрдесетдва села била су раздељена између 9 зеамета. Сви уживаоци зеамета били су муслимани, а највећи зеамет међу њима уживао је Ахмед бег Дукађин из чувене

⁴¹⁵ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 139; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 395.

албанске феудалне породице, који је једно време био на положају великог везира. У састав ових 9 зеамета улазило је 2297 хришћанских и 26 муслиманских домаћинстава, док је удовичких домаћинстава било 212. Тимара је у нахији Прокупље било 140, а држало их је 134 муслимана и 7 хришћана. У њихов састав улазило је 205 села у којима је било 7566 хришћанских и 98 муслиманских кућа, док је удовичких домаћинстава било 686.

Села нахије Куршумлије била су подељена између 4 зеамета и 25 тимара. Сва 4 зеамета била су у рукама муслимана, а у њихов састав улазило је 21 село у којима је живело 778 хришћанских и 21 муслиманско домаћинстава, док је удовичких било 89. Тимари су били у рукама 22 муслимана и четворице хришћана. У састав тимара улазило је 41 село, 859 хришћанских, 1 муслиманско и 70 удовичких домаћинстава.⁴¹⁶

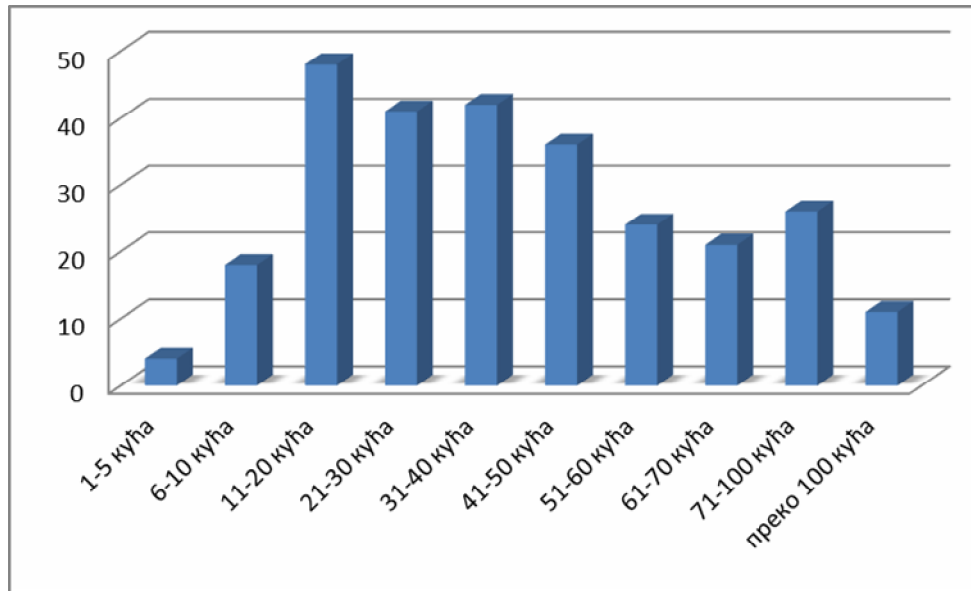
Тако је на подручју Топлице, рачунајући обе нахије заједно, 1516. године 9 села припадало санџакбеговом хасу, 63 села улазило је у састав 13 зеамета, док је 246 села било подељено између 165 тимара.

Највећа нахија забележена у османском дефтеру из 1516. године била је нахија Дубочица (Dilboçice) са 278 села. У састав султановог хаса улазила су 22 села, а у састав санџакбеговог хаса 8 села. Преостала села била су подељена између 10 зеамета и 174 тимара. Сви зеамети били су у рукама муслимана, док су међу тимарницима била двадесеторица хришћана.

Просечан број кућа у селима Дубочице износио је 1516. године 41,83. Најмање село било је село Снеселица у коме је забележена свега 1 кућа, а највеће село Придворица са чак 224 куће. Патуљастих села било је свега 4 (1,48 %), док је нешто већих села која су имала између 6 и 10 кућа било 18 или 6,64 %. Највећи број села имао је између 11 и 20 кућа, њих 48 или 17,71 %. Између 21 и 30 кућа забележено је у 41 селу (15,13 %), а готово исти број села бројао је између 31 и 40 кућа, 42 или 15,5 %. Значајан број села забележен је и у декадама од 41 до 50 кућа и 51 до 60 кућа, прва је бројала 36, а друга 24 села. Двадесетједно село (7,75%) имало је између 61 и 70 кућа. Села која су бројала између 71 и 100 кућа сврстали смо у

⁴¹⁶ M. Vasić, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 337-344.

једну категорију и таквих села било је 26 (9,59 %). Од ових 26 села најбројнија је била група између 71 и 80 кућа са 12 села. Последњу категорију чине села која су имала преко сто кућа. Таквих села било је 11 (4,06 %): Шишинци са 104, Бобиште са 106, Доња Тополница са 106, Богојевци са 107, Радоњица са 107, Црквица са 113, Горња Тополница 114, Доње Стопање са 121, Пертате са 148, Коњуша са 152 и Придворица са 224 куће. Пописан је само део села Горња Јајина, док је за село Петриље убележено да га насељавају власи, али није наведен податак о броју кућа, те стога ова два села нису узета у разматрање приликом категоризације села према броју кућа. Пустих села било је пет, Бољарска, Горња Шишава, Сушица, Ђићишница и Црна Трава.⁴¹⁷

Величина насеља у Дубочици 1516. године

Највећи број села имао је 1516. године између 10 и 20 кућа, међутим разлика у односу на остале категорије није толико изражена као у претходним периоду. Значајан број великих села сведочи о нешто повољнијим условима за живот у Дубочици почетком XVI века. Османским освајачима одговарало је овакво стање како би лакше могли да убиру дажбине од становништва.

⁴¹⁷ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211-268.

Према дефтеру из 1530-1531. године у оквиру Прокупачког кадилука уписано је 323 села. У нахији Дубочица која је пописана у оквиру Нишког кадилука било је 293 села.⁴¹⁸

Путописац Бенедето Рамберти, путујући 1533. године копненим путем из Дубровника за Цариград, прошао је кроз Топлицу и том приликом забележио места кроз која је прошао. Прешавши Копаоник Рамберти спомиње најпре место Statoria у близини изворишта реке Топлице, могуће да је у питању данашње село Судимља. На путу ка Нишу спомињу се још два места у Топлици Suatza и Vuoaга. Suatza је највероватније данашње село Сварче, док убикација места Vuoaга није толико сигурна, П. Матковић сматрао је да је у питању село Бугариновац између Прокупља и Мрамора, данашње село Југ Богдановац.⁴¹⁹

Кроз Топлицу је у августу 1533. године прошао и Корнелије Дуплиције Шепер који је путовао из правца Цариграда према Јадранском мору. Прву ноћ у Топлици провео је у месту Rosine, данашњем селу Рожина североисточно од Прокупља. Наставивши даље путовање Шепер спомиње да су са леве стране оставили варош Scoria (Procoria) вероватно данашње Прокупље, а затим спомиње и српска места Pritnoritze и Gerghebir у коме је провео другу ноћ у Топлици.⁴²⁰ Трећу и последњу ноћ пре него што ће напустити Топлицу Шепер је провео у месту Jegerain, данашњем селу Ђерекари на источној страни Копаоника.⁴²¹ Ово село забележено је у попису Области Бранковића под именом Јеракар и тада је имало свега 3 куће.⁴²²

Године 1536. у нахији Дубочица пописано је 289 села. Попис, када је у питању број кућа и величина села показује знатно другачију слику у односу на попис из 1516. године. Просечан број кућа сада износи 23,27. Најмања села била су Горње Старо Село и Црни Врх са свега по 1 убележеном кућом. Горње Старо Село

⁴¹⁸ О.Зиројевић, *Крушевачки санџак*, 222.

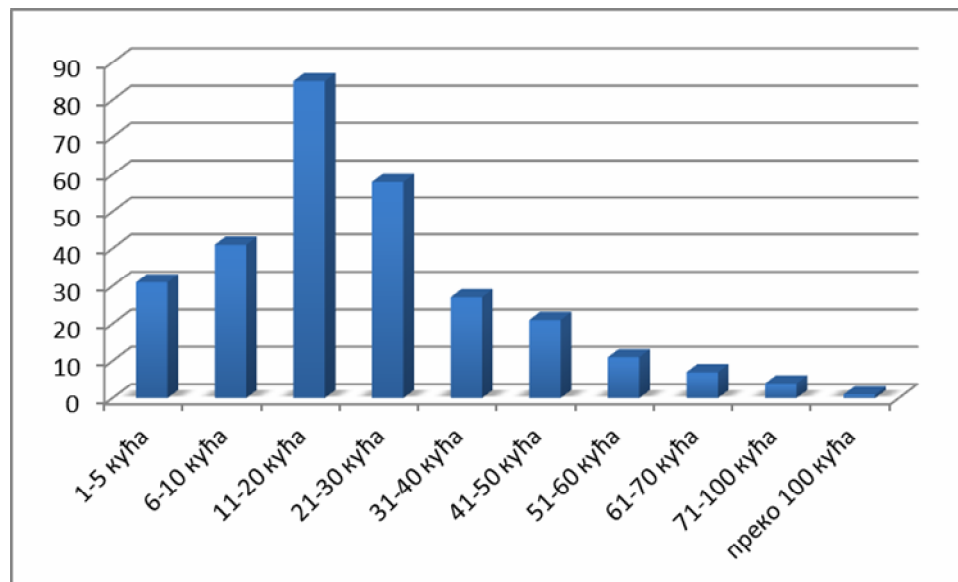
⁴¹⁹ Р.Матковић, *Путовања по балканском полуотоклу XVI века*, Rad JAZU 56, 214, 218.

⁴²⁰ Р.Матковић, *Путовања по балканском полуотоклу XVI века*, Rad JAZU 62, 56-58. Споменута места су највероватније, данашња села Придворица и Гргуре. Ова места спомињу се и у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице, Придворица је имала тада 13 кућа, док је Гргуре уписано као мезра. О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 388,397.

⁴²¹ Р.Матковић, *Путовања по балканском полуотоклу XVI века*, Rad JAZU 62, 56-58.

⁴²² Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 305.

бројало је двадесет година раније 8 кућа, док село Црни Врх 1516. године није било убележено. Село Снеселица које је раније било најмање са само 1 кућом сада је имало 6 домаћинстава. Највеће село поново је било село Придворица са 111 кућа уместо 224 колико је имало 1516. године. Мање од 10 кућа забележено је у 72 села што је чинило 25,17 %, а 31 село од ових 72 припадало је категорији патуљастих у којима је забележено је 5 или мање кућа. Највећи број села поново је забележен у категорији између 11 и 20 села, али таквих села сада је чак 85, односно 29,72 %. Између 21 и 30 кућа забележено је у 58 села (20,28 %). У наредној категорији између 31 и 40 кућа било је 27 села (9,44 %). Категорија од 41 до 50 кућа бројала је 21 село (7,34 %). Једанаест села имало је између 51 и 60 кућа, седам села између 61 и 70 кућа, а преко 70 кућа било је у 5 села. Село Накривањ имало је 74, Доња Тополница 75, Пертате 86, Коњуша 100 и спомињана Придворица 111 кућа. Пустих села било је 3, Горња Шишава, Горњи Рибар и Доње Гласе.

Величина насеља у Дубочици 1536. године

Занимљиво је видети какво је стање у селима која су 1516. године имала преко 100 кућа. Село Шишинци које је имало 104 куће, двадесет година касније има свега 38 кућа. Село Бобиште уместо 106 има 69 кућа, Доња Тополница уместо

106 има 75 кућа, Богојевци уместо 107 имају 60 кућа, Радоњица уместо 107 има 58 кућа, Црквица уместо 113 има 58 кућа, Горња Тополница уместо 114 има свега 40 кућа, Доње Стопање уместо 121 броји свега 53 куће. У Пертату број кућа је пао са 148 на 86, у Коњуши са 152 на 100 и у Придворици са 224 на 111 кућа. У 11 највећих села из 1516. године дошло је, дакле, до драстичног пада броја кућа.⁴²³

За двадесет година број домаћинстава у читавом крушевачком санцаку се значајно смањило. У нахији Дубочица од 289 села у 215 било је 30 или мање кућа, док је 1516. године 30 и мање кућа забележено у 111 села од 278 уписаних. Између 31 и 70 кућа 1516. године забележено је у 123 села. Двадесет година касније између 31 и 70 кућа било је у 66 села. Преко 70 кућа 1516. године било је у 37 села, а 1536. године у свега 5 села.

Не располажемо нажалост подацима о стању у Топлици у току 1536. године. Једини доступан податак нам говори да се у односу на стање од 1516. године број домаћинстава у нахији Прокупље преполовио.⁴²⁴

Иако се не може са сигурношћу рећи шта је довело до овако великог смањења броја домаћинстава у селима читавог Крушевачког санцака, укључујући Топлицу и Дубочицу, разлоге треба тражити у епидемијама куге и других заразних болести као и у исељавању становништва у друге области. Епидемије куге биле су током XVI века честе на Балкану. Османска војска је 1521. године пренела кугу крећући се ка Београду, а спомињани запис сведочи нам и о чуми у Дубочици.⁴²⁵ Када је реч о исељавању становништва у друге области, треба имати у виду да се оно дешава у време османских освајања северно од Саве и Дунава, у време када су Османлије пустошиле, а затим поново насељавале ове области, те се тако и становништво Крушевачког санцака насељавало на територији Срема.⁴²⁶

Попут споменутих Рамбертија и Шепера, кроз Топлицу је 1550. године, путујући у Цариград прошао и Катарино Зени. Зени, прешавши Копаоник, спомиње најпре место Јагесаги, вероватно Шеперов Јегесаин, односно данашње село

⁴²³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211-268.

⁴²⁴ М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 52.

⁴²⁵ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 154 (бр. 484); В.Нрбак, *Куга и balkanskim земљата под Турцима*, 29.

⁴²⁶ М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 53-54.

Берекари. Преноћио је код реке Топлице у близини села Statoria која помиње и Рамберти. У наставку свога пута Зени наводи да је прошао кроз села Griguga и Vissa, као и многа друга пријатна села.⁴²⁷ Село Griguga би се могло поистоветити са селом Gerghebir које спомиње Шепер, односно са данашњим селом Гргуре, док би се за село Vissa могло претпоставити да је у питању данашња Вича. Најзад Зени спомиње и село Preropusita испод кога је провео ноћ. Ово село одговарало би највероватније данашњем селу Прекопуце. Село Прекопуце пописано је у дефтеру области Крушевца, Топлице и Дубочице и тада је бројало 12 домова.⁴²⁸ На повратку из Цариграда у Сплит, Зени поново пролази кроз Топлицу. Том приликом спомиње најпре село Meherozza, вероватно данашњи Мероваци, а затим и село Griguga (Гргуре), одакле је наставио пут долином реке Топлице. Попут села Прекопуце и село Мероваци се под именом Мехировац спомиње у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице и бројало је 20 домаћинстава (19 обичних и 1 удовичко).⁴²⁹ На крају Зени спомиње село у гори које назива Марково село, можда и због тога што је ту, како наводи, ноћио код осамдесетогодишњег старца Марка. Можемо само претпоставити да је у питању неко село на источним падинама Копаоника.⁴³⁰

У османском попису Крушевачког санџака насталом око 1570. године у Дубочици је забележено 284 села. Просечан број кућа износио је 27,10, што представља повећање у односу на 1536. године, али је још увек далеко од нивоа из 1516. године. Најмања села поново су бројала свега по 1 кућу, овога пута то су села Горњи Брестовац и Доња Копашница. У претходном попису 1536. године Горњи Брестовац имао је 5, а Доња Копашница 4 куће. Највеће село било је Пертате са 138 кућа. Десет или мање кућа забележено је у 58 села (20,49 %), од тога је чак 23 патуљастих села у којима је било 5 или мање кућа. Као и у претходна два пописа највише села забележено је у групи између 11 и 20 кућа. Било их је 85, односно 30,04 %. Између 21 и 30 кућа забележено је у 53 села (18,73 %), а између 31 и 40 кућа у 33 села (11,66 %). У осталим категоријама забележен је мањи број села, а било их је 19 која су имала између 41 и 50 кућа, 13 између 51 и 60, 7 између 61 и 70

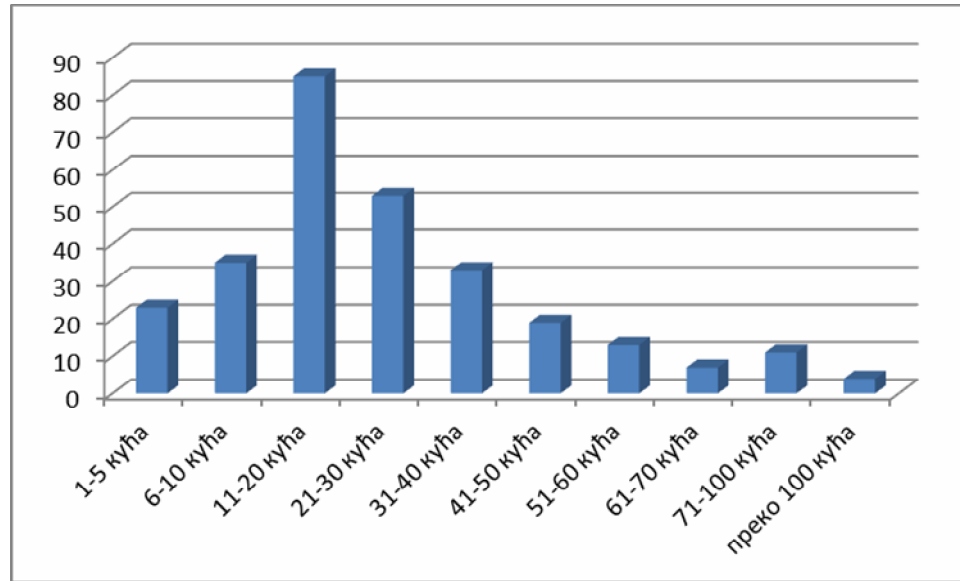
⁴²⁷ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, 99-100, 122-123.

⁴²⁸ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 385,393.

⁴²⁹ Исто, 397.

⁴³⁰ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, 99-100, 122-123.

кућа. Преко 70 кућа било је у 15 села (5,3 %), од тога у пет села било је 100 или више кућа. Доња Тополница са тачно 100, Горњи Слатинци са 107, Коњуша са 112, Белановци са 133 и Пертате са 138 кућа. Једино пусто село било је село Матуршница.

Величина насеља у Дубочици око 1570. године

Приметно је да је у односу на 1536. годину заустављено даље опадање броја домаћинстава у селима Дубочице и да је број кућа у порасту. Просечан број кућа по селима из 1516. године, међутим није било могуће достићи. Некада највеће село, Придворица сада има 85 кућа, док је 1536. имало 111, а 1516. чак 224 куће. У Пертату које је око 1570. године највеће село у Дубочици број кућа се повећао са 86 на 138. Попут Пертата и остала села која у овом периоду имају 100 и више кућа бележе пораст. У Коњуши се број кућа повећао са 100 на 112, у Доњој Тополници са 75 на 100, у Горњим Слатинцима са 58 на 107 и у Белановцима са 63 на 133 куће. Једино село у коме је у сва три дефтера забележено 100 или више кућа је Коњуша.⁴³¹ Ово село забележено је и у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице, тада је имало 34 куће.⁴³² У табели испод наведени су подаци о броју

⁴³¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211-268.

⁴³² О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 405.

кућа у највећим селима у Дубочици у периоду од 1516. до 1570. године, као и просечан број кућа на основу сва три дефтера:

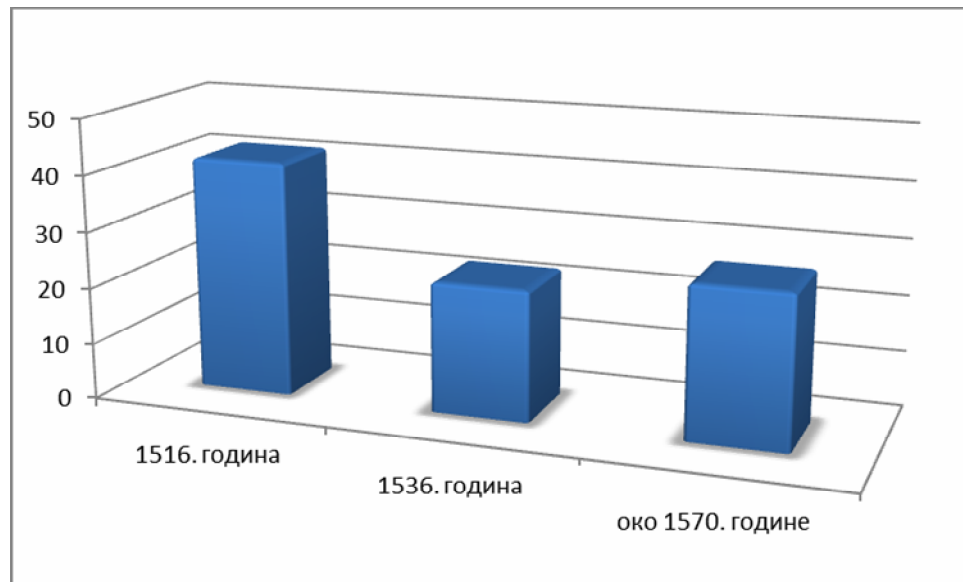
село	број кућа 1516. године	број кућа 1536. године	број кућа 1570. године	просечан број кућа
Шишинци	104	38	36	59
Бобиште	106	69	52	76
Доња Тополница	106	75	100	94
Богојевци	107	60	60*	76
Радоњица	107	58	67	77
Црквица	113	58	није уписано	86
Горња Тополница	114	40	7	54
Доње Стопање	121	53	45	73
Пертате	148	86	138	124
Коњуша	152	100	112	121
Придворица	224	111	85	140
Горњи Слатинци	28	58	107	64
Белановци	73	63	133	90

* О селу Богојевци немамо податке за 1570. годину, 1583. село је имало 60 кућа.

Као и 1536. године, највећи број села имао је до 30 кућа, 196 од 283 села или 69,26 %. Између 31 и 70 кућа било је у 72 села (25,44 %), што представља благи пораст у односу на 1536. годину. Преко 70 кућа забележено је у 15 села, што такође представља пораст у односу на претходни дефтер када је таквих села забележено свега 5.

Интересантну слику о величини сеоских насеља у Дубочици током XVI века може нам пружити и поглед на патуљаста села. Таквих села 1516. године било је свега 4, да би њихов број 1536. године порастао на 31, а око 1570. године било их је 23.

На основу података који су нам доступни можемо да закључимо да су сеоска насеља у Дубочици достигла свој врхунац када је величина насеља у питању 1516. године. Две деценије касније долази до значајног смањења сеоских насеља из већ наведених разлога, да би почетком осме деценије XVI века био забележен мали пораст у односу на 1536. годину. Нажалост не располажемо подацима о Топлици за 1570. годину, али нема разлога да сумњамо да је и у Топлици попут Дубочице и читавог Крушевачког санцака дошло до незнатног пораста у односу на претходни дефтер.

Просечна величина насеља у Дубочици 1516. – 1570. године

Из дефтера који је настао 1584. године располажемо подацима о свега 24 села која су припадала нахији Дубочици. То су села Бабуловац, Бадинце, Богојевци, Брод, Волуја Глава, Гари, Глог, Глоговица, Грдилица, Доња Локошница, Извор, Јабука, Кална, Калуђерица, Лопушња, Нишавце, Новосел, Орах, Ораховица, Разделница, Рибар, Црна Река, Црна Трава и Шишек. Најмање међу овим селима било је село Рибар са 5 кућа, а највеће Богојевци са 60 кућа.⁴³³

⁴³³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 211-268; М.Васић, *Дербенцијска села у Дубочици*, 32-34.

Међу селима која су имала специјални статус треба споменути четири топличка села која су забележена у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице. То су села Рудари, Куманица, Лубница и Самоково. У овим селима живели су мајсотри – демирџије који су израђивали гвоздене буздоване и топузе, а за узврат су уживали пореске олакшице.⁴³⁴ Највеће међу овим селима било је село Рудари које је имало 95 кућа, у селу Куманица било је 64 домова, док је нешто мањи број забележен у селима Самоково, где их је било 18 и Лубница у којој је било 13 кућа. Специјални статус имали су и становници села Горња Стопања и Доња Стопања који су се обавезали да ће у замену за одређене пореске олакшице чистити и одржавати корито реке Ветернице. У Горњој Стопањи је око 1570. године, када је белешка о специјалном статусу унета у дефтер, било 95 кућа, а у Доњој Стопањи, исте године, тај број је износио 45.⁴³⁵ Олакшице су уживали и становници чија су села имала дербенџијски статус. Задатак становника ових села био је да се старају о безбедности на путевима у близини свог села и да на њима одржавају проходност. Село Крушевица пописано у попису нишког кадилука имало је дербенџијски статус 1498. године. Седам села у Дубочици имало је дербенџијски статус 1516. године. То су села Волуја Глава, Лопушња, Гари, Орах, Јабука, Кална и Глог. Такав статус до краја XVI века добиће и следећа села: Глоговица, Ораховица, Црна Трава, Брод, Црна Река, Новосел, Грделица, Разделница и Калуђерица.⁴³⁶

Величина села која су у Дубочици имала дербенџијски статус у XVI веку биће приказана у табели која следи. Подаци о броју кућа у селима унети су само за оне године у којима су села имала дербенџијски статус уз напомену да за села Лопушња и Глог нисмо имали податке за 1536. годину.

⁴³⁴ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 385.

⁴³⁵ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 230, 238,

⁴³⁶ М.Васић, *Дербенџијска села у Дубочици*, 32-34; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 137.

Село	Број кућа у селима			
	1516. година	1536. година	око 1570.	1584. година
Волуја Глава	32	33	20	37
Лопушња	71		50	55
Гари	30	42	83	46
Орах	31	26	31	28
Јабука	14	13	30	34
Кална	14	12	28	38
Глог	91		17	7
Глоговица		8	14	23
Ораховица			48	52
Црна Трава		13	35	50
Брод			22	50
Црна Река			27	26
Новосел			5	20
Грделица			7	22
Разделница				10
Калуђерица			20	32

Број кућа у дербенијским селима у Дубочици током XVI века

На основу изнесеног у табели може се видети да је дербенијство током XVI века било у порасту на подручју Дубочице. Број дербенијских села порастао је са 7 у 1516. години, на 16 у 1584. години, док је број домаћинстава порастао са 283 на 530. Ако се узме прихваћена вредност да су домаћинства у просеку бројала 5 чланова број дербенијског становништва крајем XVI века износио је преко 2500.⁴³⁷

Треба споменути и село Јегесин, данашње Ђерекаре, које у свом путопису из 1533. године помиње Шепер и за које наводи да је место соколара (Des Faulconnieres).⁴³⁸ Може се претпоставити да су становници овог села били задужени за узгајање соколова за потребе царског двора. Не располажемо подацима о броју кућа у селу Ђерекаре током XVI века. Село је према попису области Крушевца, Топлице и Дубочице имало 36 кућа.⁴³⁹

⁴³⁷ М. Васић, *Дербенијска села у Дубочици*, 32-34.

⁴³⁸ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, 58.

⁴³⁹ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 388.

Пуста села

Још у средњем веку места која у свом називу садрже суфикс – *иште* означавала су напуштена насеља и објекте. Тако се јављају називи као што су трговиште, катуниште, селиште, градиште, кућиште, манастириште или црквиште.⁴⁴⁰

Селиштем се у средњовековној српској држави, иако се у изворима спомињу и друга значења, најчешће називало напуштено село. Проучавањем селишта могу се пратити демографске промене, напуштање насеља, њихово оживљавање, настајање нових села, миграциони покрети и друге врсте кретања становништва. Један од узрока који је доводио до појаве пустих села био је бежање зависних сељака са својих имања. Ова појава била је веома распрострањена у средњовековној српској држави. Зависно сељаштво бежало је са световних на црквена имања јер су тамо обавезе према феудалном господару биле подношљивије, а из истог разлога ратарско становништво бежало је и у сточаре. Долазило је и до организованог и противзаконитог одвођења зависног сељаштва са једног на друго властелинство. Ова појава позната је у нашим изворима као *провод* или *прејем људски*.⁴⁴¹ Зависни сељаци бежали су не само са једног властелинства на друго већ и у суседне државе, као и у градове. Други, веома значајан, узрок који је доводио до појаве пустих села били су чести ратови у средњем веку. Многа насеља су након ратних сукоба остајала пуста. Део становништва страдао је у самим сукобима, део је непријатељ одводио у ропство, а добар део становништва страдао је од глади која је неминовно пратила ратне сукобе. Нестална места боравка имали су и људи специјалних занимања – мајстори који су обављали своје занатске послове тамо где би им господар наредио, односно где би се указала потреба. У прилог томе говори и спомињање селишта Седлар и Ковачи,⁴⁴² као и

⁴⁴⁰ С.Мишић, *Црквине и црквишта - неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297-298.

⁴⁴¹ С.Новаковић, *Законски споменици*, 387.

⁴⁴² Исто, 335, 739.

златарских селишта. Напуштање насеља понекад су узроковале и геоморфолошке промене.⁴⁴³

Нажалост, у изворима нема података о пустим селима на подручју Топлице и Дубочице из времена српске средњовековне државе, подаци којима располажемо доступни су нам захваљујући спомињаним османским дефтерима и односе се на период османске власти. Пуста села се могу поделити у две категорије у зависности од тога да ли су привремено или трајно напуштена. Привремено су била напуштена она села која су се налазила на важним путним правцима којима је пролазила војска, међутим било је и случајева да се таква села трајно напуштају. Приликом трагања за пустим селима на основу османских дефтера посебну пажњу треба обратити на она села за која се као основни критеријум напуштености неког насеља узме његово одсуство из каснијих дефтера, јер је могуће да је насеље само променило име.⁴⁴⁴ У дефтерима се понекад јављају истовремено два назива за исто насеље такав је случај са селом Бодановци у нахији Дубочици уз које је забележено и друго име Мојковци. Село под именом Бодановци данас не постоји док се назив Мојковци доводи у везу са данашњим селом Мајковци. Не може се са сигурношћу тврдити да је друго име уписано у дефтерима код сваког насеља где се мењао назив, па је могуће да се нека насеља сматрају напуштеним, а да се она заправо у наредним дефтерима јављају под новим именом. У нахији Дубочица забележено је 1516. године и село Доња Јелашница, друго име Шумане. Ово село и данас постоји под именом Шумане. Исте године забележено је село Жрван, друго име Избић, село под именом Жрван данас не постоји док се село Избић доводи у везу са данашњим селом Збежиште. Село Крушје уписано је такође 1516. године, као друго име наводи се Радиновци, одговара данашњем селу Радиновцу код Лебана. Слична је ситуација и са селом Старце које се у дефтеру јавља 1516. године, а око 1570. године пописано је под именом Ћинђуха. Ово село идентично је са данашњим селом Ћинђуша.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Р. Михаљчић, *Селишта*, 131-191.

⁴⁴⁴ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 173-174.

⁴⁴⁵ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 221, 236, 243, 248, 261.

Било је случајева да је неко село опустело, а да је топоним преживео као ознака дела неког већег насеља, њиве, потеса, потока или сл. Такав је случај са спомињаним селом Бисерка које је војвода Новак даривао манастиру Св. Пантелејмона. Ово село спомиње се и у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице под именом Доња Бисерка и бројало је 15 кућа. Село је вероватно касније опустело, данас не постоји али се назив Бисерка сачувао за поља која се налазе на простору између села Мекиша и Орљана. Село Голубовци јавља се у свим спомињаним пописима из XVI века, опустело је вероватно у каснијем периоду. Данас се у атару села Ивање очувао локалитет Голубовац и на њему црквиште. У прилог идентификацији села Голубовца на овом месту ишла би и чињеница да је уз село заиста био уписан манастир посвећен Св. Николи. Попут села Голубовци и село Врбица јавља се у дефтерима током XVI века, село данас не постоји, али се очувао локалитет Врбица-црквиште у атару пусторечког села Добре Воде. И уз село Врбицу је као и уз село Голубовци био уписан манастир.⁴⁴⁶

Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице не спомиње изричито ниједно пусто село на подручју Топлице и Дубочице, међутим на основу расположивих података можемо претпоставити да је таквих села било. У попису се наводи да се тимар Мурајди Балабана расуо па му је са знањем санџакбега додато друго село. Расутом тимару припадало је и топличко село Бадњевац које је пописано са 24 куће од чега 2 удовичке. С обзиром да се наводи да се тимар расуо, може се претпоставити да је и село Бадњевац макар привремено опустело. Разлози који су довели до расутости тимара остају нам нажалост непознати.⁴⁴⁷ За села која су припадала тимару черибаше Јусуфа касније је дописано да су разорена. Овом тимару припадала су топличка села Водвац са 14 кућа, Пачарађа са 21 кућом, Горње Водице са 10 кућа, Доње Блаце са 9 кућа, Јошаница са 12 кућа и Лукомир са 15 кућа. Нема сумње да су ова села након разарања опустела и да се преживело становништво макар привремено разбежало. У прилог томе говори и чињеница да су уживаоцу тимара тада дата нова села будући да са старих није могао да убире

⁴⁴⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 174; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 226, 227; С.Новаковић, *Законски споменици*, 519; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 398, 411.

⁴⁴⁷ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 385-386.

дажбине.⁴⁴⁸ Може се претпоставити да су ова села разорена током сукоба који су се водили током 1454. или 1455. године. На тимару рођака Алије накнадно је уписано село Бучумет уз које стоји да припада Дубочици и да је дато да се насели. Збуњује податак да је у наставку уписано да село броји 52 куће од чега 3 удовичке, али се може претпоставити да је становништво привремено напустило село и да се очекивао његов повратак или да је у међувремену након прикључивања тимару насељено.⁴⁴⁹ Податак да је село дато да се насели недвосмислено нам потврђује да је у том тренутку село било пусто. Споменућемо и село Мачиште које је само делимично пописано у овом дефтеру. Део села који је пописан бројао је 17 кућа. Наставак *иште* у називу села наводи нас на претпоставку да је село раније било напуштано. Мачиште се иначе спомиње и у дефтерима из XVI века, 1516. године имало 41 кућу од којих 2 удовичке и 7 неожењених мушкараца, а годишњи приход износио је 5461 акчу. Становници села су обрађивали и суседну мезру. Двадесет година касније у селу живи 18 домаћинстава и 6 неожењених мушкараца. Годишњи приход износио је 3000 акчи, становници и даље обрађују споменуту мезру, а уз село је уписан и манастир Благовештања. Око 1570. године у селу је било 19 кућа, приход од села и мезре је не промењен и износи 3000 акчи.⁴⁵⁰ Треба још једном напоменути да попис области Крушевца, Топлице и Дубочице није очуван у целости и да је могуће да је садржао податке и о другим пустим селима, а не сме се искључити ни могућност да нека од пустих села нису ни забележена у дефтеру.

У попису Области Бранковића забележена су два пуста села у Топлици. То су села Ранковци уз које је забележен приход од 200 акчи и Залужани уз које је забележен приход од 120 акчи. На простору Дубочице забележено је пет пустих села: Крушница, Свињарине, Мановац, Средња Крушевица и Доња Крушевица. Село Крушница уписано је са приходом од 100 акчи, село Свињарине доносило је приход од 550 акчи, Мановац 300 акчи, Средња Крушевица 400 акчи, припадала је тимару Црепа и његових синова Влкашина, Рахоја и Оливера који су је лично обрађивали и село Доња Крушевица уписано је са приходом од 500 акчи. Уз тимар

⁴⁴⁸ Исто, 390.

⁴⁴⁹ Исто, 388.

⁴⁵⁰ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 250; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 382, 405.

Ненаде и Димитрија, којима је припадало село Јеракар на источној страни Копаоника, забележено је “Пошто населе село, годишње један од њих наизменично учествује у војном походу”. Јасно је дакле, да је село Јеракар било пусто пре него што је додељено у тимар Ненади и Димитрију. У тренутку пописивања у селу су забележене три куће и приход од 500 акчи.⁴⁵¹

На основу забележених прихода може се закључити да су се сва ова села обрађивала “споља” или су их попут села Средња Крушевица тимарници сами обрађивали. Разлоге напуштања ових села могли бисмо, попут села забележених у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице, тражити у сукобима који су се одиграли током 1454. и 1455. године.

Податке о пустим селима доносе и дефтери Крушевачког санџака из XVI века. Као разлози због којих су села напуштана наводи се да се налазе на опасном месту или да су под ударом хајдука. Припадници неких група са специјалним статусом напуштали су своје домове и своја села када су им укидане привилегије и наметани порези. Османске власти су настојале да спрече расељавање становништва, јер се то негативно одражавало на приходе спахија и државне благајне. Земљу која је остајала пуста давали су на обраду сељацима из суседних села под условом да спахијама дају ушур.⁴⁵²

Дефтер из 1516. године доноси податке о пет пустих села на територији нахије Дубочице. У питању су села Бољарска, Горња Шишава, Сушица, Ћићишница и Црна Трава. За село Бољарска наводи се да је 1516. године обрађивано “споља”, што значи да је било пусто. Двадесет година касније у овом селу има 5 кућа и 4 неожењених мушкараца, а годишњи приход износи 1400 акчи. У дефтеру насталом око 1570. године у селу су забележена свега два домаћинства, а приход је остао исти. Село Горња Шишава било је пусто 1516. године, а обрађивали су га становници околних села. Приход од села износио је 520 акчи. Према наредном дефтеру из 1536. године село је још увек пусто и обрађује се “споља”, док приход сада износи 500 акчи. Сушица и Ћићишница су 1516. године

⁴⁵¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 196, 202, 203, 261, 292, 305, 324.

⁴⁵² М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 54-55.

према дефтеру биле пуста села чији су се атари обрађивали “споља”. Село Црна Трава наведено је 1516. године као пусто село. Обрађивали су га становници околних села, а годишњи приход износио је свега 200 акчи. Попис из 1536. године показује нам да је село поново насељено. Ту се наводи и податак да се стара раја разбежала, па су у селу насељени номади из суседног санцака (не наводи се који санцак је у питању), којима је додељен дербенцијски статус. Живели су у 13 кућа, а годишњи приход од села износио је 373 акче. Наредни дефтер показује знатно повећање броја становника, па тако село сада има 35 кућа, а приход износи чак 11 560 акчи. Уз село је била уписана и једна мезра.⁴⁵³

Попис из 1536. године доноси податке о још два пуста села у нахији Дубочици. То су села Горњи Рибар и Добре Гласе. Село Горњи Рибар забележено је и у дефтеру из 1516. године. У селу је тада било 3 куће, а годишњи приход износио је 300 акчи. Двадесет година касније село је забележено као пусто. Наводи се да су његови становници помрли па његов атар као и раније обрађују суседна села. У каснијим дефтерима ово село се назива мезром коју обрађују становници околних села Доњег Рибара, Кумарева и Навалина. О селу Добре Гласе наводи се само да је 1536. године пусто и да се обрађује “споља”.⁴⁵⁴

Село Матуршница убележено је у сва три спомињана дефтера из XVI века. 1516. године имало је 24 куће од чега 2 удовичке и 5 неожењених мушкараца, а у селу је живело и 7 војнука оклопника. Годишњи приход износио је 3380 акчи. Двадесет година касније у селу има свега 7 кућа и 5 неожењених мушкараца, а годишњи приход износи 1300 акчи. Из непознатих разлога село је око 1570. године остало без становника. Атар села обрађиван је “споља”, а приход је износио 700 акчи. Село Брод, уз које је наведено и друго име Трлина, забележено је у дефтеру насталом око 1570. године. Подаци наведени уз село упућују нас на закључак да је и ово село раније било пусто. Наводи се да се стара раја разбежала, а затим су га “населити и унапредити номади”. Номади су насељени у 22 куће и попут номада насељених у селу Црна Трава добили су дербенцијски статус. Годишњи приход од села износио је 2000 акчи. Споменућемо и села Грлинци и Шајковац. Уз село

⁴⁵³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 222, 229, 261-262, 263, 265.

⁴⁵⁴ Исто, 231-232, 235.

Грлинци, које је око 1570. године имало 2 муслиманске и 8 хришћанских кућа, се наводи податак да је пред крај XVI века било пусто. Село Шајковац имало је око 1570. године свега 2 куће, а у каснијим пописима се уопште не спомиње па се може претпоставити да је овде реч о ишчезлом селу. У другој половини XVI века опустело је и село Грделица које је 1516. године имало 17 кућа, а двадесет година касније 7 кућа и 5 неожењених. О томе сведочи документ из 1584. године у коме је записано да је становништво пре 18 година напустило село, те да је сада село добило дербенцијски статус што је допринело његовом насељавању и оживљавању.⁴⁵⁵

Током XVI века у нахији Прокупље као пуста села забележена су Доња Крушчица, Средња Плана и Петровац. Села Средња Плана и Петровац османска власт је, да не би остала необрађена, дала у закуп. Село Петровац дато је за 200 акчи у закуп мевлана Мухамед Челебији, професору Медресе покојног Пир Мухамед-кадије у Прокупљу. Средња Плана претворена је у чифтлук и дата такође, за 200 акчи у закуп поседнику зеамета ћехаји Алији. Оваква решења проблема била су привремена. Власт је радила на томе да пуста села пре свега поново насели и привредно оживи како би од њих имала што већу добит. На територији читавог Крушевачког санџака проблем пустих села је најчешће решаван, на тај начин што су у њих досељавани номади који су обично добијали пореске олакшице.⁴⁵⁶ На тај начин су као што смо већ истакли насељена села Црна Трава и Брод у нахији Дубочици.

⁴⁵⁵ М.Васић, *Дербенцијска села у Дубочици*, 34; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 224, 234, 250, 266.

⁴⁵⁶ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 54-57.

Мезре

Утврђујући разлику између пустог села и мезре треба истаћи мишљење Хазима Шабановића према коме мезра „*као турски аграрно-правни термин значи старо селиште, напуштено или расељено село. Да би се једно место могло сматрати или прогласити мезром оно је морало имати своју територију, своје границе односно мање или више јасне трагове ранијег села (гробље, бунар, чесма, воћњаци и сл.)*.”⁴⁵⁷ На другој страни, израз пусто село јасно нам говори да је такво село задржало све сеоске елементе изузев становништва, које га је из одређених разлога напустило. Поред ових разлика треба истаћи и оне које се тичу времена напуштања села. Тако би мезром требало сматрати село које је одавно напуштено и у коме су остали само неки трагови живота, док би пустим селом требало сматрати оно село које је становништво скорије напустило, тако да су трагови живота у великој мери очувани и које би лако могло бити поново насељено.⁴⁵⁸

Буквалан превод речи мезра са арапског језика био би место где се врши сејање, а може се превести и као: њива, поље, фарма, пољско добро, сеоско имање, мајур, салаш, плантажа. Мезра је најсличнија категорији селишта, али се те две категорије не смеју у потпуности изједначавати. Селиште, иако има и друга значења, пре свега представља напуштено насеље, док мезре у оквиру односа на земљи које су донеле Османлије означавају обрадиве површине које су остале изван сеоских атара и које се логично сеју извана. Мезре се могу поделити на насељене и празне. Празне би се даље могле поделити на оне које се сеју “споља” и мезре које су “сејалишта” села уз која су уписана. Може се претпоставити да су у мирнијем периоду, који је за Топлицу и Дубочицу уследио након што су ратне операције пренете даље на север, мезре које су се обрађивале “споља” или биле “сејалишта” суседних села ушле у састав тих села чији су их становници обрађивали. Треба споменути да су неке мезре могле настати и крчењем обрадивог

⁴⁵⁷ Н.Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 133.

⁴⁵⁸ М.Мацура, *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво Области Бранковића, Београд 2001, 234.

земљишта, у прилог томе говори и чињеница да је Османлијама у првим годинама власти у новоосвојеним областима било потребно што више обрадивих површина, како због прихода који су доносиле у новцу тако и због неопходне хране за војску. Такве мезре би касније постајале саставни део атара околних села.⁴⁵⁹

У попису области Крушевца, Топлице и Дубочице забележено је 11 мезри на подручју Топлице и 4 на подручју Дубочице. Имајући у виду да дефтер није сачуван у потпуности и да поједине мезре попут Проетрга, Вучлана, Лујаника, Гишидофча и Иљазофча није било могуће са сигурношћу убицирати, овај број се не може сматрати коначним. У Топлици су као “сејалишта” суседних села забележене 4 мезре. То су мезра Бучиновче која је била “сејалиште” села Јачина, затим Влкота “сејалиште” села Сушинце. Треба нагласити да се уз мезру Влкота у дефтеру наводи да је у питању нова мезра па можемо претпоставити да је ова мезра настала крчењем од стране османских власти. Мезра Древине била је “сејалиште” села Лубнеје, док је Прекашница била “сејалиште” села Коњуша. Мезра Гргуре је забележена са приходом од 82 акче. Највероватније је обрађивана “споља”. Преосталих шест мезри: Белогош, Влкашин, Долофци, Трбуње, Турјак и Чучале уписане су у дефтеру без икаквих других података, тако да се о њима ништа више не може са сигурношћу рећи. На исти начин су забележене и све 4 мезре у Дубочици, а то су: Ћеновац, Трње, Драјинци и Бобовче.⁴⁶⁰ Мезра Драјинци се у XVI веку развила у село, које је 1516. године имало 27 кућа, да би око 1570. године тај број пао на свега 6 кућа. Занимљиво је да се током овог периода уз село јављала и мезра као “сејалиште”.⁴⁶¹ Уколико прихватимо претпоставку да би се под мезром могли подразумевати локалитети који су одавно напуштени и на којима су остали само по неки трагови живота, можемо претпоставити да су све ове мезре у Топлици и Дубочици, са изузетком мезре Влкота за коју се наводи да је нова, настале у немирним годинама пре или након битке на Косову.

Из 1455. године располажемо подацима о 6 мезри у Топлици. Две су биле “сејалишта” суседних села. У питању су Врбица која је била “сејалиште” села

⁴⁵⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 180-183.

⁴⁶⁰ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

⁴⁶¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 241.

Мејана и мезра Рудар “сејалиште” села Ратај. Мезра Рудар била је “сејалиште” села Ратај и 1477. године. Мезре Грабовица и Богородица биле су насељене. Грабовицу су насељавале 4 особе, монах, чије се име не наводи са својим сином Николом и Радота, за кога се наводи да је био ухода и његов син Владислав. Монах је са својим сином годишње плаћао 25 акчи, док су Радота и његов син били ослобођени плаћања. На основу изнетих података може се закључити да је овде заправо реч о манастиришту на чијим је остацима живео монах са својим сином, а да су касније досељени споменути ухода и његов син. Богородицу су насељавала два монаха, подаци о приходима се не наводе. По називу мезре, као и по обележју становника може се закључити да је и овде, попут Грабовице, у питању манастириште на коме су од некада већег братства остала свега два монаха. Уз мезру Метеризницу је наведен само приход који је износио 75 акчи, она се највероватније обрађивала “споља”. Забележена је и мезра Младошевци која је била пуста.⁴⁶²

На простору Дубочице забележене су две мезре. То су Руговица и Шеваре. Руговицу су обрађивали становници суседног села Клашчић, а забележен је уз мезру и приход од 400 акчи. Мезра Шеваре била је опустела. Ова мезра је у каснијем периоду била насељена и 1477. године се јавља као село, забележено је и друго име Велимировце, а имало је 16 кућа и 2 мушка нежењена члана. Десет година касније забележено је село Велимировце, друго име Шеваре. Тада је у селу било 18 кућа, 2 удовице и 6 нежењених мушкараца. Ово је типичан пример оживљавања и насељавања једне мезре током периода од двадесет година.⁴⁶³

Попут мезри које су забележене у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице и за мезре забележене у попису Области Бранковића може се претпоставити да су углавном настале као последица српско-османских сукоба на овом подручју.⁴⁶⁴

Крајем XV века у Дубочици је забележено још 6 мезри. Пет од ових шест мезри је било је ненасељено и све су сејане “споља”. Уз мезре Лалинац, Гариње и

⁴⁶² Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 243, 263, 265, 284; М.Мацура, *Насеља и насељеност*, 238.

⁴⁶³ М.Мацура, *Насеља и насељеност*, 240; Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 196, 208.

⁴⁶⁴ М.Мацура, *Насеља и насељеност*, 234.

Аргилицу уписани су приходи од по 60 акчи, од мезре Чепур убиран је приход од 200 акчи док је мезра Милош доносила приход од 210 акчи. На мезри Вијагоште били су насељени власи. Дажбине су плаћали одсеком, а уз мезру је убележен приход од 60 акчи.⁴⁶⁵ Насељавање влаха на мезру Вијагоште само је један од примера популационе политике османских власти са циљем да оживе пуста места, добију што више обрадивих површина и повећају сопствене приходе.

У домаћој историографији изнети су различити подаци о броју пописаних мезри у нахији Дубочица 1516. године.⁴⁶⁶ Ми нажалост не располажемо подацима о свим забележеним мезрама. Већина оних о којима имамо податке забележене су уз суседна села која их обрађују. Тако су мезре у близини својих атара обрађивала села Бобиште, Врбовац, Горња Тополница, Доње Стопање, Доњи Гложани, Доњи Рунковци, Доњи Стројковци, Драјинце, Ђерекар, Кацабаћ, Мачиште, Свињарица и Шарлинце. Уз села Провалник и Сикшор уписане су по две мезре. Једна од мезри села Провалник се обрађивала “споља”, а на другој су били насељени власи који су давали ушуре. Мезре села Сикшор вероватно су биле “сејалишта” споменутог села, а уз ово село забележене су и двадесет година касније. Попут села Сикшор, и села Врбовац, Доње Стопање, Доњи Гложани и Ђерекар обрађивала су и 1536. године исте оне мезре као и 1516. године. Могуће је да су у периоду након тога ове мезре ушле у састав атара села која су их обрађивала, с обзиром да се у наредном дефтеру насталом око 1570. године не спомињу. За разлику од ових села, становници села Горња Тополница обрађивали су мезру Десовац и 1516. и 1536. као и око 1570. године. У истом периоду становници села Доњи Стројковци обрађују мезру Свињар, а током овог периода своје мезре су обрађивали и становници села Драјинце, Кацабаћ и Мачиште. Може се претпоставити, да су након овако дугог периода у коме су биле “сејалишта” суседних села, и ове мезре постале саставни део атара села која су их обрађивала.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 118, 119, 123, 134, 136.

⁴⁶⁶ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219, наводи податак да их је било 28. М.Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 341-342, 344, износи податак да их је само на пописаним тимарима било 33, док их је на зеаметима било 8.

⁴⁶⁷ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 221, 226, 229, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 250, 256, 258, 266.

Дефтер из 1516. године бележи и мезре Бродиловица, Жижовце и Чушница. Бродиловица се ове године обрађивала “споља”. Попис настао двадесет година касније показује да је у међувремену мезра насељена, па је тако у селу Бродиловица забележено, 19 муслиманских и 4 хришћанске куће. Око 1570. године за село се спомиње и друго име Ахмедбег. У њему су живели само муслимани у 22 куће, а годишњи приход износио је 2223 акче. Мезру Жижовце су обрађивали становници околних села, а годишњи приход износио је 1116 акчи. Жижовце је као мезра забележено и 1536. године када је приход износио 299 акчи, као и око 1570. године, када се наводи под именом Жижавица. Вероватно се у каснијем периоду развила у село, с обзиром да би се могла убицирати на подручју данашњег села Жижавица. Чушница је забележена као мезра која се обрађује “споља” и од које је годишњи приход износио 700 акчи. У току наредних двадесет година развила се у село које је 1536. године бројало 9 кућа и 2 неожењених. Годишњи приход износио је 1800 акчи. Наредни дефтер показује смањење броја кућа којих је сада само 2, а годишњи приход и даље износи 1800 акчи.⁴⁶⁸

У Топлици је 1516. године забележена 31 мезра. Од тога 27 у нахији Прокупље и 4 у нахији Куршумлија. Међу мезрама забележеним у нахији Прокупље 3 мезре су припадале зеаметима, а 24 тимарима. Једна мезра припадала је зеамету Ахмед-бега Дукађина, а две зеамету Бали Челебије. Ове две мезре биле су насељене власима. У нахији Куршумлија по једна мезра припадала је зеамету Мехмеда, односно зеамету Алије, док су преостале две припадале тимарима.⁴⁶⁹

Говорећи о укупном броју мезри у Топлици и Дубочици, морамо истаћи да је шест мезри било уписано 1516. године и на хасу санџак бега Крушевачког санџака.⁴⁷⁰ Не располажемо нажалост подацима у којим нахијама су забележене ове мезре, па остаје отворена могућност да су неке од њих припадале Топлици или Дубочици.

⁴⁶⁸ Исто, 224, 242, 266.

⁴⁶⁹ М. Vasić, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 339-341, 343-344.

⁴⁷⁰ Исто, 337.

Дефтер из 1530-31. године забележио је 26 мезри на територији Прокупачког кадилука, док их је на територији Дубочице било 20.⁴⁷¹ Иако не располажемо потпуним подацима о броју мезри 1516. године, на основу расположивих података можемо закључити, да је у периоду од 1516. до 1530. године дошло до благог пада укупног броја мезри на подручју Топлице и Дубочице. Разлоге томе треба тражити у настојању власти да мезре населе и од њих остваре већи приход, као и у чињеници да је одређени број мезри могао ући у састав села која су их обрађивала.

Поред већ спомињаних мезри, које су забележене у дефтеру из 1536. године, али и 1516. године, дефтер из 1536. године бележи у нахији Дубочица и мезре које се двадесет година раније не јављају. Ове мезре обрађивала су села Влашотинац, Драговци, Мрвеш, Прибој и Придворица. Мезра Рудар, коју је обрађивало село Влашотинац, јавља се и у дефтеру насталом око 1570. године, као и мезра коју је обрађивало село Драговци. Мезре које су биле уписане уз села Мрвеш, Прибој и Придворица не спомињу се у наредном дефтеру, па је могуће да су и оне у међувремену ушле у састав атара села која су их обрађивала.⁴⁷²

Око 1570. године мезре су у нахији Дубочица забележене уз села Горње Старо Село, Горњи Прилепац и Црна Трава, која их и обрађују. Кроз османске дефтере може се пратити и како су поједина села у Дубочици због расељавања становника мењала свој статус из села у мезре. У дефтеру из 1516. године забележено је село Горњи Рибар које је тада имало три куће, двадесет година касније забележено је као пусто село чији су становници помрли и које се обрађује “споља”, да би око 1570. године било забележено као мезра коју обрађују становници Доњег Рибара, Навалина и Кумарева. Ово је најбољи пример како је једно село, чији су становници помрли, мењајући своју физиономију мењало и свој статус од села, преко пустиг села до мезре. Слична је ситуација и са селом Кравинци, уз које је 1516. године уписано и друго име Козјовци, село је тада имало 17 кућа, од којих 2 удовичке и 3 неожењених. У наредном попису село је забележено са свега 3 куће и 2 неожењених, да би око 1570. године била

⁴⁷¹ О.Зиројевић, *Крушевачки санџак*, 222.

⁴⁷² О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 225, 241, 252, 255.

забележена мезра Козјовци од које је годишњи приход износио 500 акчи. Село Младица имало је 1516. године 4 куће, а крајем XVI века забележено је као мезра са приходом од 549 акчи. У селу Црни Врх забележена је 1536. године свега једна кућа, неког попа и спахије Степана, а око 1570. године забележена је мезра Црни Врх од које је годишњи приход износио 500 акчи.⁴⁷³ Као што смо на примеру мезри Драјинце, Шеваре, Бродиловица, Жижовце и Чушница видели постојао је и процес који се одвијао у супротном правцу, односно било је случајева да је мезра мењала статус поставши село.

Споменућемо на крају и село Извор које је крајем XVI века бројало 7 кућа, а уз село су биле уписане и две мезре.⁴⁷⁴

⁴⁷³ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 230, 231, 232, 247, 251, 265, 266.

⁴⁷⁴ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 244.

СТАНОВНИШТВО

Историјска демографија српских средњовековних земаља је научна дисциплина која је још увек у повоју. Овом дисциплином се, због стања и природе извора, можемо озбиљније бавити тек периодом од друге половине XV века, од када датирају османски дефтери у којима су пописане српске средњовековне земље. Дипломатичка грађа за ранији период даје доста оскудне податке када је у питању демографија. На основу ових извора може се говорити о тенденцијама раста или опадања броја становника, али не и о приближним бројевима. До одређених резултата на основу наше изворне грађе можемо доћи пратећи појаве као што су настанак или нестанак села, засеока, појава градова, подграђа или рудника. Све ове појаве сведоче о одређеним демографским процесима. Као чиниоце који играју веома значајну улогу у демографским процесима навешћемо и политичке прилике, социјалне и здравствене факторе, као и природне ресурсе области која је предмет неког истраживања.⁴⁷⁵

Проучавање османских дефтера за сада је једини начин да се макар приближно одреди број становника појединих области, њихова етничка структура као и миграциона кретања. Специфичност дефтера као извора не допушта да се о овим питањима саопште још прецизнији подаци. Дефтери, настали првенствено из фискалних разлога, третирали су кућу, односно домаћинство, а не човека као основну пописну јединицу, томе треба додати да су изван оквира интересовања пописивача остале жене, као и све остале категорије становништва које су биле ослобођене плаћања дажбина.⁴⁷⁶ Упркос споменутих недостацима османски дефтери су најзначајнији извори за проучавање демографских процеса на подручју Топлице и Дубочице у периоду од XIV до XVI века.

⁴⁷⁵ С.Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 63.

⁴⁷⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 187.

Демографске карактеристике Топлице и Дубочице

Разматрања која ћемо у овом раду изнети о породици у Топлици и Дубочици, односе се на српску, православну породицу. Живот муслиманских породица се у знатној мери разликовао у односу на српске, међутим како су ове породице са изузетком градова Прокупља и Лесковца, биле у великој мањини у односу на српске породице оне у овом раду неће бити разматране.

Породице у средњовековној српској држави, као и након пада под османску власт деле се на инокосне и породице задружног типа. Под породицом се сматрало домаћинство у коме живе родитељи са децом. Уколико би синови и након женидбе наставили да живе заједно са родитељима формирала би се шира заједница која се назива задругом или породичном заједницом. Дешавало се често да синови остану са оцем у заједници након женидбе, нарочито ако су друштвене околности погодиле таквом начину живота. Ове заједнице опстајале би и након очеве смрти, а било је и случајева да отац још за живота пренесе власт на своје одрасле синове. Задруга код Срба, датира из времена пре пада под власт Османлија. У дубровачким статутима назив задруга се среће од XII века, а повеље српских владара из XIII и XIV века спомињу да је задруга било и код ратара и код сточара.⁴⁷⁷

У старијим историјским споменицима, како из периода српске средњовековне државе, тако и након пада под османску власт породична заједница се најчешће јавља под називом кућа. Да ли је у питању инокосна породица или задруга могло се видети из састава саме заједнице, под условом да то извор омогућује.⁴⁷⁸ Поједини чланови Душановог законика спомињу термине “кућа” и “огњиште”. У члану 70. се каже: “*И кто се обрете у јединој куће или братенци, или отац от синов, или ин кто оделан хлебом и иманијем, и ако буде на једином*

⁴⁷⁷ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 188-189; Н.Илијић, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999, 18.

⁴⁷⁸ Т.Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд 2002, 446; О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416; Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 99-147; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267.

огњиштити, а тем-зи одељен, да работа јако ини мали људије.”⁴⁷⁹ На основу овог члана јасно је да су у једној сеоској кући могла становати браћа или отац и синови или други рођаци. Пошто су се работе и терети распоређивали на куће, људи су делили имање, али су остајали да живе у једној кући како би на њих пало мање обавеза. Законик им сада намеће исте работе као и другим људима истог положаја, без обзира на то што су остали да живе у једној кући.

На основу наредног 71. члана Законика сазнајемо још једну карактеристику куће, независно од њеног састава. Члан гласи: “И кто зло учини, брат, или син, или родим, који су у јединој куће, все да плати господар куће, или да даст који је зло учинио.”⁴⁸⁰ Свака кућа имала је старешину, који је био ауторитет и коме се потчињавају сви остали чланови. Он је представљао кућу пред законом, посебно у питањима кривичне одговорности. Потпуно је другачија ситуација била у случају када су браћа или отац и син живели у одвојеним кућама. Члан 52. предвиђа да у том случају брат за брата или отац за сина ништа не плаћа, већ да плаћа само кућа онога ко је “сагрешил”.⁴⁸¹

Термином кућа означаване су све зграде које је користила једна задруга. Чланови су се најчешће окупљали у тзв. сувоти соби са огњиштем, а касније се јављају и тзв. вајати собе без огњишта које су се користиле за преноћиште ожењених одраслих синова или кћери домаћина.⁴⁸²

Термин кућа био је основна статистичка јединица у пореском систему који су успоставиле Османлије. По одредбама њиховог законодавства сваки за рад способан хришћанин био је дужан да плаћа харач. У европском делу Царства било је међутим, одступања од овог правила па се харач убирао по домаћинству. Ова чињеница погодовала је развоју породице задружног типа. Таква пракса убирања овог пореза остала је на снази до краја XVII века, када је у целом Царству заведен

⁴⁷⁹ С.Новаковић, *Законик*, 189.

⁴⁸⁰ Исто, 190.

⁴⁸¹ С.Новаковић, *Законик*, 178; М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 323.

⁴⁸² М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, 324; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 192.

систем личног пореза.⁴⁸³ Поред куће, на чијем челу је био ожењен и радно способан мушкарац, у османским дефтерима се као основне пореске категорије спомињу жене, које су као удовице биле на челу кућа и неожењени мушкарци, односно пунолетна радно способна и брачно зрела лица. Уз ове категорије треба споменути и свештена лица, која се јављају као становништво цркава и манастира.⁴⁸⁴

Говорећи о положају жена у средњовековној српској држави, треба рећи да су жене пре удаје биле под покровитељством родитеља, а након удаје под покровитељством својих мужева. Без њихове подршке и сагласности нису могле ништа да предузму. Упркос томе, важно је истаћи да су по одредбама српског грађанског права једнаку грађанску правну способност уживали и мушкарци и жене. Није било разлике у наслеђивању између мушкараца и жена.⁴⁸⁵ Споменућемо и кнегињу Милицу и царицу Мару Бранковић, које су биле и значајан фактор у политичком животу крајем XIV и у првој половини XV века. Као што смо већ истакли, жене се као пореска категорија јављају у дефтерима искључиво као удовице. Уколико након смрти мужа најстарији син није достигао пунолетство, на челу породице јавља се удовица која постаје порески субјекат. Сматрало се међутим да жена на челу куће није била кадра да одговори свим постављеним захтевима. О томе најбоље сведочи умањени износ испенце који су удовице плаћале. Наиме, пун износ који су плаћали пунолетни мушкарци износио је 25 акчи, док је износ који су плаћале удовице био четири пута мањи, односно 6 акчи.

У дефтерима се детаљно наводе обавезе зависног становништва па се на основу тога може претпоставити и које су све обавезе имале жене. Поред послова у кући и одгајања деце, оне су вероватно заједно са мужевима учествовале и у обрађивању породичне баштине, а може се претпоставити да су обављале и низ послова за потребе тимарникове куће, попут прераде лана и вуне. Након смрти

⁴⁸³ Н.Надџибегич, *Glavarina u Osmanskom državi*, Sarajevo 1966, 63-64; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 191-192.

⁴⁸⁴ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416; Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 99-147; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267; М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, 317.

⁴⁸⁵ Т.Тарановски, *Историја*, 401.

мужа остајале су на поседу који је и њихов муж држао и настављале да раде заједно са децом.⁴⁸⁶

Неожењени мушкарци евидентирани су у дефтерима, иако нису имали своја засебна домаћинства, већ су живели у оквиру кућа на чијем челу су пописани мушкарци. Разлог за уписивање сваког одраслог мушкарца треба тражити у наплаћивању личног пореза тзв. испенце. У погледу наплаћивања овог пореза османске власти нису правиле разлику између старешина кућа и других пунолетних мушкараца било да су у питању домаћинови синови, браћа или рођаци. Чињеница да ли је неко лице било на челу куће или само њен члан, као и да ли је било у браку или не у овом случају није утицала на наплату и износ испенце, који је за све одрасле мушкарце износио 25 акчи.⁴⁸⁷

На основу дефтера није међутим, могуће утврдити са колико година су османск власти сматрале мушкарце пунолетним, тако да се не може прецизно рећи кога су пописивачи сврставали у категорију неожењених мушкараца. Одговор на ово питање се не може нажалост, наћи ни у српским средњовековним законским споменицима. Међутим, како наводи Т. Тарановски, комбиновањем византијских и српских извора, дошло се до закључка да су се пунолетним сматрале особе између 15. и 17. година старости. Нема разлога да сумњамо да је слично стање владало и након пада под османску власт.⁴⁸⁸

Прва половина XV века у Србији представља период нестабилности и честих сукоба са Османлијама, са изузетком друге деценије века и владавине султана Мехмеда I. Тешкоће су започеле још 1371. године османским продирањем на Балкан и освајањем српских земаља. Нема сумње да се ова нестабилност одразила на живот српске породице. Како наводи М. Спремић: *„Османлије су пљачкале неутврђена и напуштена села, са задатком да пред војском харају и уништавају све. Посебно је страдала пољопривреда, јер се обично ратовало од пролећа до јесени. Народ се склањао у градове а поља су остајала необрађена и без*

⁴⁸⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 200-202.

⁴⁸⁷ Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, XIX; М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, 319.

⁴⁸⁸ Т.Тарановски, *Историја*, 402-403.

радне снаге. Сем тога Турци су одводили стоку ради запреге, а народ се да би се заштитио повлачио у брда заједно са стоком. У таквим околностима, долазило је до глади коју су пратиле болести.”⁴⁸⁹ Ратне околности су довеле до тога да се један број породица исељавао са својих огњишта, да се број чланова породице смањивао, да је био прекидан или није ни започет репродуктивни процес.

Сасвим је извесно да оваква судбина није заобишла ни српске породице у Топлици и Дубочици. Као што је познато Топлица и Дубочица су 1433. године дате као мираз султану Мурату II. Долазак под османску власт није могао одмах довести до стабилизације прилика на овом подручју. Присуство османских власти, чињенице да је рат у Деспотовини убрзо настављен, да су постале јасне тежње Османлија за освајањем и других земаља на Балкану уз комбинацију са кугом која је у Србији трајала у периоду од 1437. до 1439. године, чега вероватно нису биле поштеђене ни Топлица и Дубочица, указују на то да положај становништва није био нимало лагодан. Томе треба додати и глад која је сасвим сигурно у мањој или већој мери пратила епидемију куге. Сви ови догађаји морали су оставити последице на српску породицу, угрожавајући нормално вршење основних породичних функција, укључујући и најважнију, репродуктивну.⁴⁹⁰

Узимајући у обзир изнете податке потпуно је јасно да се за средину XV века не може прихватити, у домаћој историографији прихваћена процена, да је српско сеоско домаћинство у првом веку османске владавине бројало 7-8 чланова.⁴⁹¹ Тај број је с обзиром на тешкоће са којима се становништво сусретало у споменутом периоду морао бити мањи. Један од приређивача дела „Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године”, М. Рашевић, израчунао је као прихватљиво решење, да је 1455. године у Области Бранковића у кућама на чијем је челу била мушка глава живело просечно 4,4 чланова, док је у домаћинствима на чијем су челу биле удовице живело просечно 2,5 чланова. Сматрамо исправним да ове резултате користимо и када будемо обрађивали податке из пописа Области Крушевца,

⁴⁸⁹ М.Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, 571-572.

⁴⁹⁰ М.Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, 417, 420, 422-423; М.Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, 243-248.

⁴⁹¹ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 53; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 196.

Топлице и Дубочице, насталог између августа 1444. и јула 1445. године, имајући у виду сличне околности у којима су области пописиване, као и чињеницу да се Топлица и Дубочица граниче са Облашћу Бранковића, а као што смо видели поједини делови који географски припадају Топлици и Дубочици пописани су као део Области Бранковића. Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице не садржи податке о неожењеним мушкарцима, што свакако не значи да неожењених мушкараца није било. Јасно је да их није било у домаћинствима на чијем су челу биле удовице, јер би они свакако преузели улогу домаћина куће, али их је вероватно било у кућама на чијем се челу јављају мушкарци. Сматрамо стога исправним да добијени резултат од 4,4 члана који су живели у кућама на чијем су челу били мушкарци додатно увећамо за број неожењених мушкараца. Да би смо то учинили искористићемо податке из пописа Области Бранковића. Наиме, у Области је пописано 14 639 кућа чији су домаћини мушкарци. У њима је према проценама живело 64 412 становника, овом броју ћемо додати број од 1 770 уписаних неожењених мушкараца, што значи да је 66 182 становника рачунајући неожењене мушкарце живело у домаћинствима на чијем су челу били мушкарци. Када овај укупан број становника поделимо са бројем домаћинстава на чијем су челу мушки чланови добићемо просечну вредност од 4,52 члана по домаћинству. Дакле у Области Бранковића у кућама на чијем су челу мушкарци, живело је просечно 4,52 члана рачунајући и неожењене мушкарце. Ми ћемо овај резултат прихватити и за обраду података из пописа Области Крушевца, Топлице и Дубочице, с обзиром да као што смо навели, у попису нису посебно убележени неожењени мушкарци.⁴⁹²

У 129 топличких села евидентираних у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице о којима имамо податке о броју домаћинстава, рачунајући и делове села Шарлинце, Воловци, Лудлај и Црквеште забележено је укупно 3 008 домаћинстава. Од тога мушкарци су били на челу 2 820 кућа, док су преосталих 188 домаћинстава водиле удовице. Може се рећи да је ово био јако велики број удовица, чак 6,25 %, у односу на укупан број пописаних домаћинстава. Поређења ради у највећој нахији у Области Бранковића, нахији Лаб, уписано је 1455. године

⁴⁹² М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, 424-433.

122 удовице на 4 186 домаћинстава, односно 2,91 %.⁴⁹³ Још је драстичнији пример Браничевске области, у којој је 1467. године, уписано свега 22 удовичка домаћинства, што је на укупно уписаних 5 250 домаћинстава свега 0,42 %.⁴⁹⁴ Овако велики број удовица у Топлици могао би се образложити, нестабилним приликама и честим сукобима са Османлијама у којима је сасвим сигурно страдао велики број мушког становништва. Највећи број удовица забележен је у највећим селима. У селима са преко 50 кућа било их је 46, а највише у селу Влахиња где је забележено 10. Треба споменути и могућност да је број удовица вероватно био и већи, јер је могуће да је један број њих након смрти супруга, остао да живи у заједници са рођацима или склопио други брак, те се стога у пописима не јављају самостално.

Уколико се прихвати процена да је у кућама на чијем су челу били мушкарци просечно живело 4,52 члана, а у удовичким кућама 2,5 чланова може се рећи да је у пописаним селима живело око 13 200 становника. Мора се наравно још једном нагласити да дефтер није сачуван у целости, односно да је вероватно да је на подручју Топлице било још села, као и да се процењене вредности просечног броја чланова домаћинства морају узети са извесном резервом. Јасно је дакле, да се процењени број становника не може сматрати коначним.

У Дубочици нам дефтер пружа податке о 33 села која су пописана у целости и још два села, у питању су Спороштица и Злокућане која су делимично пописана. У овим селима забележено је укупно 664 куће, од чега 29 удовичких. Упркос томе што су сачувани подаци о јако малом броју села у Дубочици, и овде се попут Топлице може констатовати присуство великог броја домаћинстава на чијем су челу удовице (4,37 %) у односу на укупан број домаћинстава, што додатно потврђује претпоставку о великој нестабилности у овим крајевима. Број становника у овим селима на основу утврђених просечних вредности по домаћинству износио би 3 074. Наравно да је укупан број села, а самим тим и становника у Дубочици морао бити далеко већи.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Исто, 430.

⁴⁹⁴ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 202.

⁴⁹⁵ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377-416.

Од 56 села у Топлици која су пописана у попису Области Бранковића, подацима о броју кућа располажемо за 54 села. У овај број укључено је и 12 села у којима су пописани само делови на којима је живела војничка резерва. Уписано је укупно 962 домаћинства. На челу 935 кућа били су мушки домаћини док су преосталих 27 кућа биле удовичке, што је и даље висок број у односу на број уписаних домаћинстава. Једна удовица уписана је и у селу Берковица међу војничком резервом. Неожењених мушкараца било је 137, што би значило да је на 1 неожењеног мушкараца долазило скоро 7 мушкараца старешина домаћинства. Највећи број неожењених мушкараца, чак 31, уписан је у селу Лубница које је било највеће и бројало је чак 95 кућа. Не може се утврдити шта је разлог за присуство тако великог броја неожењених мушкараца у једном селу. Као што смо већ навели према проценама у Области Бранковића домаћинства на чијем је челу мушкарац бројала су просечно 4,4 члана, а удовичка 2,5 чланова, те тако долазимо до процене да је у пописаним селима у Топлици живело 4 317 становника.

Пописне категорије	Мушкарци на челу кућа	Удовице на челу кућа	Неожењени мушкарци	Укупно
Просечан бр. чланова по домаћинству	4,40	2,50	1	
Евидентирани број јединица у попису	935	27	137	1099
Процењен број становника	4 114	66	137	4 317

Процењен број становника у топличким селима пописаним у Области Бранковића 1455. године.

Попис Области Бранковића пружа нам податке о домаћинствима у 21 селу у Дубочици, укључујући и три села у којима је пописана само војничка резерва. Укупно је забележено 265 кућа, од којих 8 удовичких. Неожењених мушкараца

било је 37. На основу већ утврђених процена просечних вредности броја чланова по домаћинству, број становника у пописаним селима у Дубочици износио би 1 188.⁴⁹⁶

Већина пописаних становника у Области Бранковића идентификована је личним именом и сродством са неким од пописаних лица. На основу ових података можемо стећи ширу слику о родбинским односима у одређеном насељу. Основна подела породица била би на инокосне и задружне. Инокосна породица је она коју у дефтеру представља само један члан, мушкарац или удовица. Задружне породице би се даље могле поделити на очинске, братске и рођачке.⁴⁹⁷ Да би смо ово илустровали навешћемо пример топличког села Шушмановце, које је пописано у оквиру нахије Лаб.

Село **Шушмановце** (Шишмановац)

Поп Дамјан	Продан, хром	Милко, његов брат
Радислав, Дојчин	Радојин, пришлац	Богдан, његов брат
Владислав, његов син	Божидар, његов син	Радоња, стар
Степан, син Дојчина	Богослав, његов син	Радашин, његов брат
Богослав, његов братић	Петко, син Радислава	Богдан, сиромах
Петро, син Михала	Костадин, његов син	Дејан, син Радислава
Радиша, пришлац	Радован, син Прибила	Јован, његов брат
Јован, његов син	Радоња, његов брат	Равид, син Мирка
	Милош, пришлац	Велиша, удовица

кућа 23, удовица 1, неожењених 2

Забележено је 26 пореских обвезника, 23 мушких старешина кућа и још 2 неожењена мушкараца, који су као тзв. корезидентни чланови улазили у састав ових кућа и на крају једна удовица на челу домаћинства. У селу се може, на основу пописа, уочити 8 задружних породица, и то 3 очинске (заједница оца и сина) и 5 братских (удружења браће). Очинске би биле: заједница домаћина Радише (пришлаца) и његовог сина Јована, затим Радојина (пришлаца) и његове двојице синова Божидара и Богослава, као и Петка сина Радислава и његовог сина

⁴⁹⁶ Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347; М.Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, 424-433.

⁴⁹⁷ М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, 336-340.

Костадина. Братске су следеће групе: браће Радислава и Дојчина са којима живе Радислављев син Владислав и Дојчинови синови Степан и Богослав, Радована (сина Прибила) и његовог брата Радоње, Милоша (пришлага) и његове браће Милка и Богдана, Радоње (стар) и његовог брата Радашина и Дејана (сина Радислава) и његовог брата Јована. Инокосних је било 6, и то: поп Дамјан, Петро (син Михала), Продан (хром), Богдан (сиромах), Равид (син Мирка) и удовица Велиша.⁴⁹⁸

У топличким селима, забележеним у попису Области Бранковића, највећи је био број инокосних породица. Таквих је било 277. На другом месту је братска породична заједница, забележено је 219 таквих породица. Очинских породичних заједница било је 69. Број рођачких заједница је занемарљив, свега 9. Изнете податке на најбољи начин илуструје следећа табела:

	Инокосне	Очинске	Братске	Рођачке	Укупно
Број	277	69	219	9	574
%	48,26	12,02	38,15	1,57	100

Значајније разлике у односу на села пописана у Топлици, нема ни међу пописаним селима у Дубочици. Највећи је број инокосних породица, укупно 105, затим долазе братске породичне заједнице којих је било 55. Број очинских заједница је 20, а убележена је и једна рођачка заједница и то у селу Свуди. У табели испод дат је приказ кућних заједница у селима пописаним у Дубочици:

	Инокосне	Очинске	Братске	Рођачке	Укупно
Број	105	20	55	1	181
%	58,01	11,05	30,39	0,55	100

Иако је у питању веома мали број села о којима нам дефтер пружа податке, нема разлога да сумњамо, на основу расположивих података, да је инокосна

⁴⁹⁸ Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 293.

породица била доминантна породична форма у Топлици и Дубочици средином XV века. Разлоге за овако велики проценат инокосних породица треба тражити у општим друштвеним приликама. У обзир треба узети, пре свега, утицај миграција становништва у немирним ратним годинама, што је свакако утицало на цепање већих породичних заједница у инокосне породице. Треба споменути и да је метод пописа остао неразјашњен у потпуности, те је могуће да у дефтеру нису регистровани сви родбински односи, а пре свих они из категорије удаљених сродника, који би одговарали рођачкој породичној заједници. У прилог томе говори и чињеница да утврђивање родбинских односа није ни био главни циљ пописа. На овај начин се доводи у питање и резултат о малом уделу рођачких заједница међу становништвом, а посредно и резултати о броју инокосних породица.

Међу задружним породицима далеко је више оних које су се формирале као удружења браће у односу на оне које су формиране као удружења оца и синова. Основни разлог који објашњава ову појаву, требало би тражити у просечној дужини живота становништва. Кратак животни век родитеља, очигледно није пружао биолошке могућности за опстанак заједнице оца и пунолетног сина, те стога браћа као наследници преузимају старешинство над заједницом, при чему је један од браће, вероватно најстарији брат, стајао на челу куће.⁴⁹⁹

У 272 села у Дубочици о којима располажемо подацима забележено је 1516. године 11 341 домаћинство, од чега 875 удовичких (7,72 %). Тешко је објаснити овако велики број удовичких домаћинстава у Дубочици у периоду када је она била у потпуности изван ратних дејстава. Слична ситуација забележена је и у области Ниша, где је исте године од 4 078 домаћинстава било 394 удовичких, односно 9,6%. Одговор на ово питање требало би тражити у укупној стабилности на овом подручју почетком XVI века. Може се претпоставити да су удовице у нешто бољим економским и политичким приликама лакше опстајале на челу домаћинства. Највећи број удовица, чак 44, забележен је у селу Радоњица које је имало укупно

⁴⁹⁹ М.Бобић, *Куће, породице и задруге*, 366-370, 392-406; Н.Њаџибеговић, А.Њандџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347.

107 кућа.⁵⁰⁰ Не зна се шта је могло узроковати овако велики број удовичких домаћинстава у селу Радоњица, чак 41,12 % од укупног броја домаћинстава, али се не сме одбацити могућност грешке писара.

Неожењених мушкараца уписано је 2315, међутим тај број је сигурно био нешто мањи с обзиром да је очигледном грешком писара у селу Тогочевци забележено чак 250 неожењених мушкараца. Не рачунајући село Тогочевци, највећи број неожењених, 51 убележен је у селу Придворица.⁵⁰¹

Може се претпоставити да је период политичке стабилности и удаљавања ратних операција од Топлице и Дубочице утицао позитивно на српске породице на овом подручју, те да је дошло до повећања просечног броја чланова домаћинства у односу на процењених 4,52 из средине XV века. Према подацима М. Васића у Дубочици је 1516. године било око 14 000 домаћинстава. Уколико прихватимо ове податке као и претпоставку да је број чланова у једном домаћинству износио 5, број становника у Дубочици износио би око 70 000. У нахији Прокупље било је 1516. године око 13 000 домова те би се број становника могао кретати око 65 000.

Као што смо већ навели, говорећи о селима у Топлици и Дубочици, у периоду између 1516. и 1536. године број домаћинстава у Крушевачком санџаку се готово преполовио. Овако крупне демографске промене проузроковане су највероватније, епидемијама куге и других болести, као и исељавањем становништва у друге области.

У нахији Прокупље број домаћинстава се смањио 1536. године на око 6 000. Може се претпоставити да се сразмерно смањењу броја кућа смањио и број становника у односу на 1516. годину.⁵⁰²

За 1536. годину располажемо подацима о 286 села у нахији Дубочица у којима је забележено 6654 кућа, од којих је било 29 удовичких (0,44 %). Упадљиво је дакле, да се са смањењем укупног броја домаћинстава значајно смањио и број удовица. Да ли је на то утицало склапање другог брака, живот у оквиру задружних

⁵⁰⁰ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 203.

⁵⁰¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267.

⁵⁰² М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 52-53.

породица или неки други разлог не може се са сигурношћу рећи. Удовичка домаћинства забележена су у свега 12 села, а највећи број чак 11 од укупно 29 удовица јавља се у селу Придворица. Неожењених мушкараца било је 1545, а највећи број забележен је у селу Гари где их је било 26.⁵⁰³ Када је у питању укупан број становника, можемо попут нахије Прокупље и за нахију Дубочицу претпоставити да се смањио сразмерно смањењу броја домаћинстава у односу на 1516. годину.

Из дефтера насталог око 1570. године доступни су нам подаци о 283 села у нахији Дубочица у којима је забележено 7670 кућа. Удовичких је било 19, што чини свега 0,25 % од укупног броја кућа. Неожењених је било 735, од тога 697 хришћана и 38 муслимана. Највећи број, њих 32, међу којима су сви били хришћани, забележен је у селу Лопушња.⁵⁰⁴

Подаци из овог дефтера указују на повећање укупног броја домаћинстава у односу на 1536. годину. У односу на исти период дошло је и до значајног смањења броја неожењених мушкараца. Ипак, може се рећи да се демографска слика у Дубочици до краја XVI века није мењала тако драстично као што је то био случај у периоду између 1516. и 1536. године. У прилог томе говори и тврдња М. Васића, који наводи да се број становника у читавом Крушевачком санцаку није значајније мењао од 1536. година па до краја века. Тако би се број становника у нахији Прокупље 1536. године могао проценити на око 30 000, док би у нахији Дубочица било нешто преко 33 000 становника. Не располажемо подацима о стању у Топлици у периоду око 1570. године, али се може претпоставити да попут читавог Крушевачког санцака није било већих промена у односу на 1536. годину.

⁵⁰³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267.

⁵⁰⁴ Исто, 219-267.

Здравствене прилике

Говорећи о здравственим приликама у средњовековној српској држави, морамо се укратко осврнути на опште социјалне услове који су владали у посматраном периоду. Обиље пољопривредних ресурса, распрострањени узгој свиња за домаћу исхрану, узгајање воћа, као и развијено пчеларство омогућили су, упркос бројним феудалним наметима, релативно стабилну исхрану становништва. Верска и просветитељска делатност Св. Саве и цркве, коју је реорганизовао, утицала је на стабилност и јачање брака и породице. Снажење породице јачало је породичне задруге очинског или братског типа. Код становништва се формирала свест о идентитету која ће омогућити да се у времену које долази одупре продору ислама. Период пре османског освајања био је на простору читаве Европе, па тако и Балкана и средњовековне Србије обележен растом становништва. Може се закључити да су на раст становништва у знатној мери утицале повољне здравствене прилике. Р. Катић износи закључак “да наша световна медицина није много изостајала иза научне медицине тога доба”.⁵⁰⁵

Медицина је у средњовековној Србији доживела процват током XIII и XIV века, када се спомињу и апотеке у приморским градовима. Она почиње да опада након пропасти српске државе 1459. године. Упркос томе што је медицина у средњем веку у српској држави забележила знатан успех то никако не значи да су та медицинска сазнања била доступна ширим народним масама. У централним деловима државе она је негована искључиво у манастирима, углавном само за потребе цркве. Лекари, углавном италијанског порекла, били су доступни само ужем кругу људи, пре свега владарима и њиховим породицама, а било их је и у појединим градовима. Иако излази из временског оквира нашег истраживања за нас је најзанимљивији податак о присуству лекара у Прокупљу 1669. године. Лекар је располагао знањем о лековима и лековитом биљу као и о справљању лекова, а

⁵⁰⁵ Р.Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Посебно издање САНУ, књ.СССХ, 12, Београд 1958, 43; Б.Павловић, *Социјално-епидемијске прилике у Области Бранковића средином XV века*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 457-459.

свакога јутра је излазио на трг и нудио своју помоћ онима којима је била неопходна.⁵⁰⁶

Повољне здравствене прилике међутим, нису биле довољне да у потпуности сузбију болести, а пре свега епидемије заразних болести. Епидемије су редовно пратиле веће покрете становништва као и ратове, а на епидемије заразних болести надовезивале су се и епидемије глади.⁵⁰⁷ Најтежа и најопаснија међу заразним болестима била је куга. Од куге је страдало на хиљаде људи, била је веома опасна и брзо се ширила, а оболели су од ње умирали у року од 3 до 5 дана. За лечење се препоручивало пуштање крви, чишћење ваздуха ватром, молитве и завети, а становништво је бежало и из градова на свеж ваздух. Затвореност градова, нехигијенски услови и густа насељеност утицали су да простор унутар градских зидина буде веома погодно тло за ширење епидемија. На другој страни ефикасније мере за сузбијање куге су се могле применити ван градских насеља, а односе се на спаљивање кућа и лешева, па чак и болесника.⁵⁰⁸ Константин Михаиловић из Островице наводи да је и деспот Ђурађ Бранковић у време помора у Смедереву 1456. године, отишао на планину у близини Београда на свеж ваздух и да је тамо разапео шаторе. Са собом је имао мали број људи, међу којима је био и његов син Лазар.⁵⁰⁹

Куга се у Србији јавља 1348. године, када је под именом “*црна смрт*” пренета у Србију из источне Азије, а затим и даље у Европу. Године 1362. поново се помиње у Србији, овога пута пренесена је из Тракије. Владала је и 1422. године, а 1428. и 1430. године забележена је у блажој форми, а затим као што смо већ навели и у периоду од 1437. до 1439. године.⁵¹⁰ Нема директних података, али мало је вероватно да су Топлица и Дубочица остале поштеђене ових епидемија.

Споменућемо и друге болести са којима се поред куге сусретало становништво средњовековне Србије, па тако и Топлице и Дубочице. У нашим крајевима често су се јављале и епидемије великих богиња. У српским

⁵⁰⁶ Р.Катић, *Медицина код Срба*, 5, 139-142.

⁵⁰⁷ Б.Павловић, *Социјално-епидемијске прилике*, 459.

⁵⁰⁸ Р.Катић, *Медицина код Срба*, 113-115; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 206.

⁵⁰⁹ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 38.

⁵¹⁰ Р.Катић, *Медицина код Срба*, 107-108.

средњовековним списима често се помињу као “*велика погиб от краст*” током XIV и XV века. У домаћим споменицима спомиње се често и лепра која се јавља под именом “*проказа*”. Краљ Стефан Дечански подигао је у близини манастира Дечани склониште за лепрозне, а треба споменути и да су у време деспота Стефана Лазаревића лепрозни болесници били под заштитом државе и цркве и да се нису смели терати са кућног прага када траже милостињу. Ово је условило да се у Србији почну окупљати лепрозни из приморја и Бугарске. Поред великих богиња и куге као веома распрострањено обољење јавља се и маларија. Као што смо већ спомињали епидемије заразних болести и глад долазиле су готово увек заједно и пратиле су све ратове и унутрашње немире који су се јављали у српској средњовековној држави. Изузетно тешке епидемије глади јављају се током 1307, 1358. и 1371. године.⁵¹¹

Османски дефтери за XV и XVI век, не дају директне податке о заразним болестима, а иста је ситуација и са записницима диванског савета, тзв. *мухиме дефтерима*, који такође не садрже податке о болестима, епидемијама и заразама. Иако су заразе често харале и у самој престоници Царства Истанбулу, дивански савет се очигледно није бавио здравственим питањима. Може се прихватити тврдња да су власти ово питање остављале по страни сматрајући велике епидемије казном Мухамедовом.⁵¹²

У годинама када се учвршћује османска власт прва позната куга забележена је 1456. године. Њу је свакако пренела војска која је, крећући се Цариградским друмом, прегазила Деспотовину и опсела Београд. Зараза се међутим проширила по Балканском полуострву, па тако један летопис бележи “*и чума бист по всеј земљи*”.⁵¹³ Болест је узела такве размере да се и султан Мехмед II са 200 људи склонио у Грчку и да се очекивало да ће умрети. Шездесетих година XV века куга је готово стално присутна на Балкану. Султан је током 1466. и 1467. године боравио на планини Балкан где је ваздух био здравији. Наредне 1468. године куга се раширила по целом Балкану. Један летопис бележи да је куге било “*у граду*

⁵¹¹ Б.Павловић, *Социјално-епидемијске прилике*, 459-464; Р.Катић, *Медицина код Срба*, 105-127.

⁵¹² В.Нгабак, *Куга и balkanskim zemljama pod Turcima*, 19-20; Б.Павловић, *Социјално-епидемијске прилике*, 457.

⁵¹³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 240, бр. 708.

Новем Брду и инуде".⁵¹⁴ Узимајући у обзир близину Новог Брда Топлици и Дубочици готово је извесно да је зараза захватила и ове крајеве. Из једног писма упућеног из Дубровника у Италију сазнајемо да 1472. године "у Србији и Румелији влада помор". Након периода великих и константних епидемија које се јављају током шездесетих и седамдесетих година XV века осамдесете године истога века донеле су извесно олакшање. То је период када су летине биле обилне, те се стога не јављају ни епидемије глади ни епидемије куге. Становништво Балкана међутим није дуго било поштеђено болести. Већ 1493. године људи су од куге умирали у свим султановим земљама. Нови талас ове опаке болести јавља се 1497. године. Исте године куга се поново спомиње у новобрдском крају. Почетак XVI века донео је нове епидемије, па тако српски летописац означава 1503. годину као "морну", а 1504. као "гладну".⁵¹⁵ Болест се затим јавља 1516. године, када је харала читавим Царством и однела велики број живота. Куга није поштедела Србију ни приликом османског заузимања Београда 1521. године, када ју је пренела војска у чијем логору није било довољно хране.⁵¹⁶

Чума, како ову болест често називају српски летописи, јавља се 1536. године у Дубочици. У спомињаном запису, који је писао свештеник Петар у цркви Св. Николе у земљи Дубочици, спомиње се "*чјума по лицу всеи Длбочице земли и иних земљах, и поже човеки јакоже пиеницу*". Од куге је оболео и сам свештеник Петар услед чега је добио три пришта на телу па је лежао 3 месеца и 2 недеље, односно укупно 105 дана. Започети рукопис је завршио након оздрављења.⁵¹⁷ Сасвим је сигурно да се ова епидемија јавила и у Топлици, с обзиром на њену близину као и на чињеницу да је Топлица највероватније припадала земљи Дубочици која се овде спомиње.

У другој половини XVI века српски летописи бележе кугу 1556, 1557. и 1559. године што је био само увод у талас заразе који је прошао османским земљама почетком шездесетих година. Један летопис бележи да је 1585. године

⁵¹⁴ Исто, 248, бр. 758.

⁵¹⁵ Исто, 259, бр. 845.

⁵¹⁶ В.Нрабак, *Куга и balkanskim zemljama pod Turcima*, 21-27.

⁵¹⁷ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 154, бр. 484; Р.Катић, *Медицина код Срба*, 115.

чума редила по свој српској земљи. За последњу деценију XVI века нема података о епидемијама куге у унутрашњости балканског полуострва.⁵¹⁸

Иако излази из хронолошких оквира нашег истраживања споменућемо и један догађај из 1619. године који сведочи о присуству куге у Србији, а занимљив је и зато што открива меру превенције против куге. Наиме, из писма дубровачких трговаца из Прокупља сазнајемо да их је те године посетио курир Дамјан, који је путовао из Цариграда за Дубровник. Дамјан је, с обзиром да је у местима кроз која је на свом путу пролазио владала епидемија куге, у крчми у једном селу у близини Прокупља сав новац потрошио на вино које се препоручивало као превентивна мера код кужних епидемија.⁵¹⁹

На подручју Србије у току XVI века јављале су се, као последица османско-угарских сукоба, епидемије пегавог тифуса. Болест су највероватније са собом преносиле османске трупе које су у овим сукобима учествовале.⁵²⁰

Дефтери, иако нам не пружају податке о епидемијама заразних болести, ипак садрже податке о појединим обољењима која су се јављала на територији Крушевачког санцака, па тако и у Топлици и Дубочици. На основу пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице сазнајемо да је извесни Хамза остао без свог тимара након што је санцак-бег Јакуб-бег утврдио “*да су му руке и ноге реуматичне и није способан за рад*”.⁵²¹ У дефтерима се јављају и одреднице као што су хром, кљаст, слеп или неспособан. Тако је у топличком селу Шушмановце 1455. године забележен Продан хром. Исте године у селу Невадовци у Топлици забележен је Радослав хром, док је у селу Грбовци у Дубочици забележен Милош кљаст.⁵²² Попис Крушевачког санцака из 1536. године, из кога располажемо подацима о нахији Дубочица, бележи по два неспособна старца у селима Бадинце и Црквица и још једног у селу Цекавица. У селу Смрчани забележен је један неспособан за привређивање, па се може претпоставити да је у питању нешто млађи човек у

⁵¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 266, бр. 906, 269, бр. 956; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 190, бр. 603; В. Нрабак, *Куга и балканским земљама под Турцима*, 30-33.

⁵¹⁹ Р. Катић, *Медицина код Срба*, 111.

⁵²⁰ Б. Павловић, *Социјално-епидемијске прилике*, 460-461.

⁵²¹ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 399.

⁵²² Н. Нађџибегич, А. Нађџић, Е. Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 175, 293, 340.

односу на претходно забележене старце. Исти попис пружа нам податке о шесторици слепих у нахији Дубочица. По један слеп забележен је у селима Горња Гомилица, Горњи Рудар, Дупница и Скрапеж, док се двојица слепих јављају у селу Ћујковац. Један слеп забележен је и у селу Прлош око 1570. године.⁵²³

У спомињаним дефтерима јавља се и одредница стар. Може се претпоставити да се ова одредница односила на угледне старце који су имали значајну улогу у сеоској хијерархији, као и право одлучивања у одређеним питањима која су се тичала живота села, попут одређивања сеоских међа.⁵²⁴ Не сме се међутим, у потпуности искључити ни могућност да се одредница стар односила на остарелог старешину домаћинства. У попису Области Бранковића, од 54 топличких села одредница стар јавља се 17 пута у 15 села, док се у Дубочици, у којој је забележено 21 село, јавља 7 пута у 6 села.⁵²⁵ Нахија Дубочица, 1536. године, пружа нам податке о 35 старца забележених у 19 села.⁵²⁶

⁵²³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 220, 228, 232, 242, 256, 259, 260, 263, 264.

⁵²⁴ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 212.

⁵²⁵ Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 3-347.

⁵²⁶ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267.

Етничка структура становништва

На основу османских дефтера једини могући начин за одређивање етничке структуре становништва Топлице и Дубочице, у посматраном периоду, био би путем проучавања убележене антропонимије. У свим спомињаним пописима, у деловима који се односе на Топлицу и Дубочицу, антропонимија је готово искључиво српска. Изузетак представљају уживаоци хасова, зеамета и тимара који су углавном муслимани, као и убележене групе муслимана у селима и на крају и становништво градова, Прокупља и Лесковца, у којима су муслимани били у већини.

Мора се међутим, када се говори о одређивању етничке припадности на основу података из дефтера, поставити и питање поузданости тих података. Оправдано се поставља питање да ли лична имена у средњовековним изворима означавају и националну припадност дотичне особе. Било је случајева где је отац носио страно име, а син српско или обрнуто.⁵²⁷ Тако се 1455. године у селу Кртог јављају имена романског порекла Карли и Оливер, међутим када се узме у обзир чињеница да је Карли био син Стојка и брат Милоја јасно је да је Карли припадник српског народа. Иста је ситуација и са Оливером сином Бојка. Име Оливер било је једно од најпопуларнијих страних имена. То је име славне личности из прича о Карлу Великом. Вероватно је уз приче и песме, које су ушле у народ, о витезу Оливеру ушло и ово име. У тешким временима по српски народ, када није било наде у обнову државе, можда је далеки и непознати витез представљао наду за боље дане. Могуће је да је и име Карли узето из неких западноевропских прича или песама.⁵²⁸ У селу Лубница забележено је још једно име романског порекла. У питању је Кукора син Влкослава и брат Божидара. Као и у претходним случајевима нема сумње да је Кукора такође, био припадник српског народа. У селу Горња Коњава убележен је Влкота син Ерменина. Ерменин је име грчког порекла па је

⁵²⁷ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 213.

⁵²⁸ Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 249; М.Грковић, *Антропонимија и топонимија*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 642.

могуће да је у питању грчки досељеник који је дао своје сину словенско име, те би у том случају и Влкота био Грк, а могућа је и друга варијанта по којој би Ерменин био Србин коме је приликом рођења додељено грчко име. У селу Младковце забележено је име мађарског порекла – Утрина. Утрина је имао синове Радислава и Влка, па се као и у претходном случају не може са сигурношћу рећи да ли су у питању припадници српског народа или досељеници из Угарске.⁵²⁹ Споменућемо и случај из села Беранци у коме је забележен Бранислав чији је отац носио албанско име Лешан. Лешан је очигледно умро пошто се у дефтеру не јавља као порески обвезник, а на крају пописа житеља села Беранци убележена је и удовица Лешана. Може се претпоставити да су Лешан и Лешана били у браку и да су у питању албански досељеници који су своје сину дали словенско име Бранислав.⁵³⁰

Међу становницима 54 села у Топлици која су пописана у Области Бранковића забележено је 332 мушка и 21 женско лично име. Велику већину чинила су српска имена којих је било 91,22 %. Српска имена се деле на имена словенског и хришћанског порекла. У прву групу имена спадала би: Божидар, Богдан, Богослав, Влкашин, Влкослав, Војихна, Дабижив, Новак, Обрад, Радислав, Радихна, Радица, Радоња, Станимир итд. Другој групи припадала су имена: Јован, Димитри, Никола, Лазар, Степан, Ћурађ, Михал. Поред српских имена у Топлици се 1455. године јављају имена романског, мађарског, грчког, персијског и албанског порекла, а било је и имена чије је порекло нејасно. Детаљан преглед имена по пореклу приказаћемо у следећој табели:

Порекло	Број	Процент
Српско словенског порекла	255	72,24
Српско хришћанског порекла	67	18,98
Нејасног порекла	19	5,38
Романског порекла	5	1,42
Грчког порекла	2	0,57
Мађарског порекла	1	0,28
Албанског порекла	3	0,85
Персијског порекла	1	0,28
Укупно	353	100

⁵²⁹ М.Грковић, *Антропониимија и топонимија*, 710, 741; Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 255, 258.

⁵³⁰ М.Грковић, *Антропониимија и топонимија*, 718; Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 298.

Као што се може видети из табеле убедљиво највише је било српских имена словенског, па затим хришћанског порекла и оних чије је порекло непознато. Свих осталих је у занемарљивом броју.

Исти дефтер пружа нам податке о 148 мушких и 8 женских имена забележених у 21 селу у Дубочици. Скоро сва имена су српска, 94,59 %. Изузетак представља 5 имена непознатог порекла и по једно име грчког, романског и келтског порекла.⁵³¹

У селу Грбовци у Дубочици забележени су Владко Арбанас и његов син Новак. Као и у претходним случајевима не може се са сигурношћу рећи да ли су у питању албански досељеници који су носили словенска имена или су у питању припадници српског народа који су се доселили у Дубочицу из албанских крајева те је стога Владко имао надимак Арбанас. Слична ситуација јавља се и у Топлици у селу Долња Коњава где је забележен Никола син Булгарина.⁵³²

На основу података из пописа Области Бранковића јасно је да је антропонимија готово у потпуности српска. Као што смо већ показали могуће је да је међу онима који су носили српска имена било и припадника других народа, као што је и међу онима који су носили имена страног порекла сасвим сигурно било Срба. Ове чињенице међутим, не могу значајније утицати на закључак да је 1455. године у селима на подручју Топлице и Дубочице о којима располажемо подацима живело готово искључиво српско становништво, а нема сумње да је слична ситуација владала и у осталим селима Топлице и Дубочице. У прилог томе говорило би и дуго присуство Срба и српске државе на овом простору.

Током XVI века сеоско становништво на подручју читавог Крушевачког санџака, па тако и на простору Топлице и Дубочице, било је у етничком погледу углавном хомогено. Поред Срба, који су чинили огромну већину, било је и досељеника из других делова Царства, највероватније Турака, који се крију међу муслиманима забележеним у дефтерима. Имајући у виду чињеницу да је међу убележеним муслиманима било и Срба који су прешли на ислам, као и да су

⁵³¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3-347; М. Грковић, *Антропонимија и топонимија*, 687-746.

⁵³² Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 175, 254.

муслимани, рачунајући и досељенике и конвертите, чинили свега 2,06 % сеоског становништва у Дубочици 1516. године, а да је тај проценат око 1570. године порастао на 7,72 %, јасно је да присуство досељених Турака није могло да у значајној мери наруши етничку хомогеност сеоског становништва Дубочице, које је у великој већини било српско. Забележено је и присуство Цигана који су око 1570. године живели у селу Пертате у 8 домова. Према речима М. Васића готово сви Цигани у Крушевачком санцаку били су почетком XVI века хришћани, али су се током века преобраћали у муслимане, те се може закључити да су и споменути Цигани из села Пертате прешли на ислам.⁵³³

За разлику од села у којима је живело готово искључиво српско становништво у градовима Крушевачког санцака, па тако и у Прокупљу и у Лесковцу владало је право етничко шаренило. У њима су живели Срби, Турци, Цигани, исламизирани припадници других народа Балканског полуострва и Дубровчани. Као што смо већ поменули у поглављу о градовима у Прокупљу је у XVI веку постојала дубровачка трговачка колонија, док у Лесковцу колонија није никада основана иако је и овде било стално настањених дубровачких трговаца.⁵³⁴

⁵³³ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 216-267; М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 60.

⁵³⁴ М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 60; М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47-48; Б.Храбак, *Дубровачка насеобина у Прокупљу*, 5-98; Б.Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 344-345.

Социјална структура у Топлици и Дубочици у време српске средњовековне државе

У другој половини XII века, у доба Стефана Немање били су изграђени темељи феудалног друштва на којима ће се даље развијати српска средњовековна држава. У време Немање и његових наследника у историјским изворима се често спомиње посебан друштвени слој, *властела*, велика и мала. Представници властеле издвајали су се од осталих својом моћи и утицајем, богатством и пореклом. Неки од њих били су ближи или даљи сродници владарева породице, други су водили порекло од старе родовске и војничке аристократије, а било је и оних који су се уздигли вршећи службу на владаревом двор, у државној управи или на неки други начин. Властела је учествовала у подели државне територије, па су тако успели за себе да осигурају *савршену власт*, односно потпуну власт, у многим градовима и крајевима земље, којима су господарили уместо владара. Међу обавезама које је властела имала према владру у оквиру *верног послуженија* најистакнутије место заузимало је вршење војне службе. Обавезе властеле према владару нису могле бити подједнаке, јер ни њихова властелинства нису била једнака по величини.⁵³⁵ Као што смо већ навели поједина властела имала је своје поседе у Топлици и Дубочици. У време цара Душана поседе у Топлици имао је деспот Иваниш. На основу извора не може се сазнати ништа о томе када и од кога је Иваниш добио знаке деспотског достојанства, али је вероватно да му их је доделио цар Душан у периоду између 1346. и 1348. године.⁵³⁶ Поседе у Топлици у време кнеза Лазара и његовог сина Стефана Лазаревића имао је Новак Белоцрквић, док су у исто време поседе у Дубочици имали властелини Дука и Југа.⁵³⁷ У време деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића поседе у Топлици имао је и Радич Поступовић, а касније у време деспота Ђурђа и његов челник ризнички,

⁵³⁵ ИСН 1, 372-377, (М.Благојевић).

⁵³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 694; А.Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 32.

⁵³⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 517-520.

Дубровчанин Паскоје Соркочевић.⁵³⁸ Поседе у Дубочици у ово време највероватније је имао Никола Скобаљић, као и чланови породице Кантакузин, рођаци деспотове супруге Јерине.⁵³⁹

За разлику од властеле, скромнијег порекла, положаја и угледа били су *властеличићи*. Властеличић Богоје живео је почетком XIV века у Лесковцу, док је Лесковац још увек био село.⁵⁴⁰ И поред ових разлика властела и властеличићи сачињавали су јединствену друштвену категорију. Овој категорији прикључују се и истакнути представници цркве, чија су места била одређена црквеном хијерархијом. То су били сви епископи, као и старешине манастира, игумани и старешине угледних и богатијих цркава. Део властелинства манастира Хиландар чинили су у XIV веку поседе у Дубочици. Поседе у Дубочици и Топлици имало је XIV и XV веку и властелинство манастира Св. Пантелејмон. Међу поседима дарованим средином XIV века манастиру Св. Арханђела код Призрена било је и поседа у Топлици. Дакле, без обзира да ли су феудална господа била властела или властеличићи односно епископи или игумани сви су припадали владајућој феудалној класи.⁵⁴¹

Друштвену категорију супротстављену властели чинили су *себри*, тако да се може рећи да су они заправо чинили неповлашћени слој становништва. Из члана 94. Душановог законика сазнајемо да је себра било и у жупама и у катунима, али и у градовима. Из овога би се наметао закључак да је поред сељака и грађанство спадало у себре, међутим тај би се закључак могао прихватити само када је у питању становништво градова у унутрашњој Србији где није било грађанства као засебног друштвеног staleжа, док је у приморским и грчким градовима грађанство имало привилегован положај и не сме се изједначавати са себрима. Категорији

⁵³⁸ М.Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 485-486; М.Орбин, *Краљевство Словена*, 115-116; С. Новаковић, *Законски споменици*, 335.

⁵³⁹ Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 92-93; С.Марковић, *Јањушки манастири*, 249-255.

⁵⁴⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 478.

⁵⁴¹ ИСН 1, 372-373, (М.Благојевић). Детаљније о властели в. Т.Тарановски, *Историја*, 15-50; С. Новаковић, *Законски споменици*, 420, 478, 519, 694.

себра припадали су пре свега зависни сељаци земљорадници, мада је међу њима, иако у малом броју, било и слободних баштиника.⁵⁴²

Зависно становништво се разликовало према својим обавезама и правима. Најбројнију групу, којој је припадала главнина тадашњих земљорадника чинили су *меропси*. Као што смо већ истакли слободни баштинници међу сељацима били су реткост. Готово редовно сељаци-земљорадници били су насељени на земљи која је већ имала свог господара. То је могао бити владар, властела или црква. Сви они нису имали само земљу, већ земљу са људима. Управо ти људи били су меропси. На основу 174. члана Душановог законика сазнајемо да су меропси су имали својину уживања на земљи све дотле док су испуњавали обавезе према господару земље. Они су могли ову земљу да наслеђују, продају, дају у мираз или на било који други начин отуђе, све док би на њој било неког ко би испуњавао обавезе према господару земље. Уколико би испуњавање ових обавеза престало меропсима би губио своје право на земљу.⁵⁴³

Обавезе меропсима на манастирским властелинствима сводиле су се на обављање низа пољских радова. Можемо разликовати три система за одређивање меропашких обавеза на манастирској земљи: систем работа одређен количином земље коју су меропси морали обрадити, систем работа одређен количином радног времена које су договали господару земље и систем дажбина. Према првом систему сваки меропсима је морао да на манастирском газдинству узоре деоницу земљишта чија је површина износила најмање 7,5 мати, а најчешће 9 мати.⁵⁴⁴ Ову деоницу морао је да засеје житарицама, да обави жетву, да све што је пожњевено оврше и да сав род преда господару властелинства. Поред ове обавезе постојао је и рад *бедбом* или *заманицом*, када су сви долазили да заједно раде на властелинском имању, у питању је могло бити кошење, рад у винограду или на неком другом послу који је требало да се брзо изврши. Други систем одређивао је колико је радног времена свака меропашка кућа била дужна да да господару. То су обично била два дана у недељи предвиђена за обављање послова по наређењу господара или његовог

⁵⁴² Т.Тарановски, *Историја*, 50-55; С.Новаковић, *Законик*, 202-203.

⁵⁴³ ИСН 1, 380, (М.Благојевић); Т.Тарановски, *Историја*, 55-58; С.Новаковић, *Законик*, 250-252.

⁵⁴⁴ 1 мат = 939,18 м², С.Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 62.

управника. Поред тога били су обавезни да још два или више дана раде на господаревом имању заманицом. И први и други систем су поред работа, предвиђали и извесне дажбине у натури које су меропси дуговали господарима. Међутим те дажбине су биле ситне и од споредног значаја. Трећи систем је на прво место истицао дажбине. Ове дажбине су називане *десетак*, али то не значи да су меропси давали 1/10 земљорадничких производа. Размера овог дела, који су били дужни да дају се мењала и вероватно је зависила од врсте производа који се даје, али је свакако била већа од 1/10. Овај систем се примењивао у случајевима када је господарско газдинство било мало, а готово сва земља раздељена меропашким газдинствима. У таквим случајевима господару нису биле потребне меропашке работе, али су му били потребни пољопривредни производи које је у виду дажбина узимао од меропаша.⁵⁴⁵

О обавезама меропаша на световним властелинствима најбоље се можемо информисати на основу 68. члана Душановог законика. У овом члану се каже: *“Меропхом закон по всој земљи. У недеље да работају два дни проицијару, и да му дава у године перперу цареву и заманицом да му сена коси дан једин и виноград дан једин, а кто не има виноград они да му работају ине работе дан. И што уработа меропаш, то-зи все да стежи, а ино, през закон ништо да му се не узме.”* Дужности које се у овом члану прописују спадале би у спомињани други систем на манастирским властелинствима. Може се дакле претпоставити да је положај меропаша на световним и црквеним властелинствима био сличан. Разлика је била у томе што је уведена дажбина у новцу, “перпера царева”, која је заменила ситне дажбине у натури које су постојале на манастирским властелинствима.⁵⁴⁶

Зависно становништво, које је живело на поседима властеле, учествовало је у војној служби, као и у другим обавезама које су се извршавале у корист владара и државе. Плаћали су *соће* које је износило једну перперу или кабл жита на свако домаћинство.⁵⁴⁷ Учествовали су у грађењу и поправљању војних утврђења */градозиданије/*, а понекад и у чувању тврђава */градобљуденије/*. Дажбинама су

⁵⁴⁵ Т.Тарановски, *Историја*, 59-60; ИСН 1, 380, (М.Благојевић).

⁵⁴⁶ С.Новаковић, *Законик*, 187-189; Т.Тарановски, *Историја*, 62; Детаљније о “перпери царевој” в. И.Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 36-53.

⁵⁴⁷ Детаљније о соћу в. И.Божић, *Доходак царски*, 6-35.

делимично издржавали владара, његову породицу и пратњу, као и званичне представнике страних држава. Дажбине су се сводиле на давање предвиђене количине хране за људе /*оброк*/, као и давање хране за коње на којима се путовало /*позоб*/. Од чешћих обавеза према владару треба споменути *понос*, преношење владаревих ствари до одређеног места, и *приселицу*, обавезу да се надокнади штета коју су путницима или трговцима причинили разбојници. На манастирским властелинствима зависно становништво било је ослобођено вршења војне службе и плаћања соћа, као и других обавеза у корист владара, али су били обавезни да дају оброк и позоб када их владар посети и да учествују у преношењу његових ствари.⁵⁴⁸

На 68. члан Душановог законика који је говорио о обавезама меропаха надовезивао се 139. члан. Овај члан гарантовао је меропсима право да се парниче са својим господаром уколико би им овај наметао више обавеза него што је то било предвиђено законом. Уколико би меропах добио парницу, члан 139 гарантовао би му и заштиту од освете господара.⁵⁴⁹

Поред меропаха којима је земљорадња била основно занимање, земљорадњом су се бавиле и друге категорије становништва попут *сокалника*, сеоских занатлија, *отрока*, *ратаја* као и људи посебних занимања свињари, рибари, ловци, уљари (пчелари). Сокалници и сеоске занатлије најчешће су живели на манастирским властелинствима и били су дужни да обрађују деоницу земље која је за три мата била мања од меропашке. До смањења је долазило зато што су ове категорије становништва, поред обрађивања земље, радиле на свом занату у корист господара властелинства. Тако су сокалници учествовали у грађевинским радовима и транспортној служби у корист манастирског газдинства. Ратаји су били дужни да ору манастирске оранице, манастирским запрегама и справама за орање. Рибари, уљари, свињари и други подносили су терете у мањем обиму него меропси, али су то попут сокалника и занатлија надокнађивали обављајући своју стручну делатност у корист господара.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ ИСН 1, 377-379, (М.Благојевић).

⁵⁴⁹ С.Новаковић, *Законик*, 228-230.

⁵⁵⁰ Т.Тарановски, *Историја*, 61; ИСН 1, 380, (М.Благојевић).

У домаћој историографији доста дуго преовладало је мишљење да су категорију отрока чинили робови.⁵⁵¹ Као аргумент у прилог овој тврдњи спомињан је 72. члан Душановог законика којим се предвиђа да се свакоме ко невољан дође на царев двор учини *правда, освен отрока властеоскога*. Законик, такође, у 44. члану предвиђа да су отроци и њихова деца *вечна баштина* властеле. Међутим, исти овај члан забрањује давање отрока у мираз, док су у приморским градовима робиње даване у мираз свакој имућнијој жени. О отроцима говори и 67. члан Законика у коме се каже: “*Отроци и меропси који седе заједно у једном селе, свака плаћа која приходи, да плаћају вси заједно на људи; како плаћу плаћају и работу работају, тако-зи и земљу да држе.*”⁵⁵² На основу овог члана може се закључити да су отроци економски изједначени са меропсима, као и да су поседовали имања. Ово изједначавање Тарановски је објаснио економским разлозима. Робовски, неслободни рад није могао да буде довољно продуктиван, те стога господари преводе робове-отроке у положај зависних насељеника чији је рад гарантовао већу продуктивност и сигурнији доходак господару.⁵⁵³ О томе које су били обавезе отрока сазнајемо на основу закона подграђа града Штипа који се спомиње у једној повељи краља Стефана Душана. Отроци који су имали коње били су дужни да прате црквена лица на својим коњима, а за узврат су били ослобођени обавезе поноса, *да им се кони не узимајут ни под товар да се не подлагајут*. Они који нису поседовали коње били су дужни да два дана ору, а посејано да пожању и оврше и да један дан раде у винограду.⁵⁵⁴ Поред пратње господара отроци су добијали и друге поверљиве дужности. Тако, додељујући повластице манастиру Св. Николе у Врањини, архиепископ Сава I наређује да се људи овог манастира изузму испод власти велможа, архиепископа и његовог отрока. Отрок се овде највероватније спомиње као извршилац власти старешине српске цркве.⁵⁵⁵ Део отрока имао је значајну улогу и у судству. Људи који су припадали бањском властелинству могли су да се суде само пред игуманом и игумановим отроком. На основу свега изнетог

⁵⁵¹ Такво мишљење заступали су: Т.Тарановски, *Историја*, 80-86, С.Новаковић, *Законик*, 174, К.Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1990, 102.

⁵⁵² С.Новаковић, *Законик*, 174, 187, 190.

⁵⁵³ Т.Тарановски, *Историја*, 83-84.

⁵⁵⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 402.

⁵⁵⁵ Исто, 577.

може се закључити да се у српским средњовековним документима под појмом отрок подразумевају насељеници без личних права, а не тако ретко и људи којима су њихови господари препуштали поверљиве послове.⁵⁵⁶

Поред сељака земљорадника властелинствима је било потчињено и становништво влашких катуна, које се претежно бавило сточарством и обављањем транспортних услуга.⁵⁵⁷ Писаних и других поузданих докумената о средњовековним катунима нема много, те тако данас није могуће поуздано одредити положај свих ових катуна. У историјским изворима за неке катуне означен је крај у коме су се налазили, међутим за већину се овај податак не наводи. Међу планинама за које се са сигурношћу може рећи да су их у средњем веку користили влашки сточари, од значаја за нашу тему су Копаоник и Гољак. Деспот Јован Угљеша приложио је Хиландару 1371. године влашки катун Зарвинци. Овај катун лежао је на планини Гољак у изворишном делу Брезничке реке, на том простору се данас налази село Зарбинци.⁵⁵⁸

На челу влашких катуна налазиле су се старешине – *кнезови* и *примићури*. Један катун обично је сачињавало неколико десетина домаћинстава. Њихове дажбине биле су распоређиване на поједина влашка домаћинства – *клетиишта* или одрасле мушке главе, на катуне као целине, али и на мање групе од четири – пет клетиишта. Основна дажбина називана је *велики десетак*, а власи који су давали велики десетак називани су *поклоницима*. Од њих се узимао десети део стоке коју су поседовали, најчешће овце, као и део готових израђевина од вуне и један покров. Поред тога поклоници су сваког пролећа давали по *два брава јалова* па се тако стварни десетак од стоке увећавао и постајао велики десетак. Манастирским

⁵⁵⁶ Р. Михаљчић, *Отроци*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 233-240.

⁵⁵⁷ Појам влах у овом раду користићемо искључиво као одредницу за социјалну категорију становништва, Срба сточара. Извори нам не омогућавају да се бавимо питањем порекла и етничке припадности влаха. У прилог томе говоре и чињенице да се власи већ у првој половини XIV века спомињу као посебна друштвена категорија која се својим занимањем разликује од земљорадника. У другој половини XV века, па све до 1530. године у читавом крушевачком, као и у смедеревском, зворничком, видинском и босанском санџаку власи представљају једну од две основне групе које су се формирале у српском друштву. ИСН 1, 382, (М.Благојевић); Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 227-228.

⁵⁵⁸ ИСН 1, 381, (М.Благојевић); Ј.Трифуноски, *Географске карактеристике средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 25, 28-29; С. Новаковић, *Законски споменици*, 446.

газдинствима је међутим, често било практичније да узимају само део великог десетка – *мали десетак*, док су разлику претварали у обавезне влашке работe. Међу власима који су давали мали десетак разликујемо две категорије, *војнике* и *ћелаторе*. Поред малог десетка били су дужни да дају годишње и по два јагњећа крзна – *јагњетине*. Већ на основу имена јасно је бар донекле која су задужења имали војници. Међутим у невољи и ћелатори су били дужни да се придруже војницима у одбрамбеним задацима. Војници су били ослобођени обавезе да на својим коњима преносе разне терете за потребе властелинства, док су такве обавезе падале на ћелаторе који су уз то били дужни да прате коње приликом путовања. Они су такође, били ослобођени обавезе да прерађују манастирску вуну у тканине, то је био посао који се наметао сиромашним власима из редова ћелатора, који нису могли да дају манастирима вунене тканине. За разлику од њих војници су давали *окроје* и *клашње*. Поред обавезе давања малог десетка, једна од најважнијих обавеза била је брига о манастирској стоци. Чување и напасање *пастуха* било је поверено војницима, док су ћелаторима обично повераване овце, али и друге врсте домаћих животиња. Уколико би услед немарности нека животиња угинула или нестала њени чувари били су дужни да надокнаде штету.⁵⁵⁹

Споменућемо на овом месту и *протокнеза* Балдовина Хтјесалића, пре свега због његове титуле која се јавља у Топлици. Балдовин је умро у време краља Стефана Душана, дакле у периоду између 1331. и 1345. године. Не може се са сигурношћу рећи коју је функцију Балдовин обављао носећи титулу протокнеза, али се с обзиром на чињеницу да је његова надгробна плоча пронађена у данашњем селу Косаничка Рача на левој страни реке Косанице, дакле у планинском поткопаоничком крају где је сточарство и рударство било развијено, улога протокнеза се може тражити у организацији рударске производње и живота у рударским насељима или у катунској, односно влашкој организацији живота.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ ИСН 1, 382-383, (М.Благојевић); М.Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 77-78; Детаљније о влашким катунима в. С.Новаковић, *Село*, 17-43, 149-158; Б.Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 143-169; Д.Ковачевић, *Средњовековни катуни по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 121-140.

⁵⁶⁰ Г.Томовић, *Два старосрпска натписа из Косаничке Раче*, 105-125.

Социјална структура у Топлици и Дубочици након пада под османску власт

У османској држави, која је била изразито војничког карактера, војска – *аскер* дала је име владајућој класи. Поред оних који су учествовали у војним походима и у време мира бринули о безбедности земље, овој класи припадали су највиши државни и верски службеници, кадије, професори школа и уопште сва она лица која су својом улогом у држави доприносила слави султана. Народне масе, чија је дужност била да раде и производе све оно што је било потребно владајућој класи, носили су име *раја* што би значило стадо, поданици. Подела на аскер и рају није одговарала верској подели, јер су у рају спадали и муслимани, а са друге стране било је и војника хришћана.⁵⁶¹

Српски народ након пада под османску власт подељен је на две основне групе, земљорадничку рају и влахе сточаре. Њихова права и обавезе били су регулисани посебним законима. Поред ових основних група постојао је велики број тзв. “повлашћених” категорија становништва, које су се бавиле делатностима од посебног значаја за државу, а за узврат су уживале пореске олакшице.⁵⁶²

Већина становништва у Топлици и Дубочици спадала је у категорију раје. Рајом су се сматрали сви поданици, који су се бавили производњом на државној земљи и који су плаћали дажбине. Њихов статус био је непроменљив – “*син раје је раја*”. Основна новчана обавеза коју је раја измиривала према држави била је *џизја* или *харач*.⁵⁶³ Ова дажбина називана је још и царском главницом јер се убирала “од главе”. Као што смо већ навели у европском делу Царства, па тако и на подручју Топлице и Дубочице, било је одступања од овог правила, па је главарина све до краја XVII века убирана од куће што је за рају свакако, било повољније. Сваки здрав и за рад способан хришћанин, који није обављао војну или помоћну војну

⁵⁶¹ О.Зиројевић, *Србија под турском влашћу*, 32-33.

⁵⁶² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 220.

⁵⁶³ Термине харач и џизја користећемо у овом раду као синониме за означавање пореза – главарине. Осим овог значења, термин харач могао је да означава и порез на земљу. В.Н.Њадџибегич, *Гларарина*, 2-3.

службу, због чега би био ослобођен плаћања цизје, био је дужан да једном годишње плаћа овај порез. Ослобођење од плаћања цизје стицало се султановом одлуком и на тај начин се стицао статус аскера. Цизја је по закону представљала и начин искупљења за пасивну улогу у муслиманском друштву. Плаћањем ове дажбине хришћани су стицали статус заштићених поданика – *зимија* и обавезивали се на поданичку покорност и понашање у складу са рајинским статусом.⁵⁶⁴

Износ цизје није био једнак у свим деловима Царства и зависио је од друштвених, економских и политичких прилика у некој области. Финансијска ситуација, односно потребе државе за војском и организовањем војних похода, била је један од важнијих фактора приликом одређивања висине цизје у некој области. Док је држава напредовала и финансијски јачала освајањем нових територија, није било потребе за претераним оптерећењем раје, међутим у другој половини XVI века финансијска моћ Царства почиње да опада што се одразило на висину цизје у овом периоду.⁵⁶⁵

Према подацима које наводи Константин Михаиловић из Островице хришћани су годишње плаћали по 40 аспри, што чини један златник.⁵⁶⁶ Ђеновљанин Јакопо Промонтори де Кампис, који је пропутовао Царством 1475. године износи податак да је раја у Румелији плаћала по 70 акчи на име харача. Он наводи да је на подручју Румелије било изабрано 20 прокуратора чија је дужност била да у периоду од јуна до краја августа прикупе харач. Сваки од њих вршио је ову дужност са 20 коњаника.⁵⁶⁷

Подаци о висини цизје у Топлици и Дубочици доступни су нам за деведесете године XV века. Ове податке изнели су у својим радовима Т. Гокбилгин и О. Луфти Баркан, који су објавили обрачунске дефтере за цизју за територију читавог Царства из 1488/1489. и 1489/1490. године. У том периоду просечна висина цизје у Дубочици износила је 45 акчи за куће на чијем су челу били мушкарци, односно 17 акчи за куће на чијем су челу биле жене. Када је у питању Топлица,

⁵⁶⁴ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 220-221; О.Зиројевић, *Србија под турском влашћу*, 36; Н.Надџибегич, *Glavarina*, 2-39, 63-64.

⁵⁶⁵ Н.Надџибегич, *Glavarina*, 43-44; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 221.

⁵⁶⁶ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 69.

⁵⁶⁷ Н.Надџибегич, *Glavarina*, 45-46.

објављена су три податка. У области Топлице просечна висина цизје била је 44,5 акчи, у области Прокупља 35,4 акче и у области Куршумлије 39,4 акче. Поређења ради у истом периоду висина цизје у области Смедерева износила је свега 16,5 акчи, у области Приштине 49,7, Скопља 64, а Штипа чак 80 акчи. Следећи нама доступан податак о висини цизје односи се на 1553. годину и она је тада на подручју читавог Крушевачког санџака износила 33 акче.⁵⁶⁸

Царска заповест из новембра 1567. године упућује нас на закључак да је на територији Крушевачког санџака у то време лични порез већ заменио наплаћивање цизје по домаћинству. Наиме, приликом сакупљања главарине у Крушевачком и Смедеревском санџаку констатован је мањи број раје него што је било раније. Утврђено је да је узрок томе што је за време пописа Темишвара уписано да се цизја сакупља од куће. Због тога су се многи тамо преселили, те је темишварском беглербегу издато наређење да спречи прелазак раје на ту страну, а да од оних који буду прешли узме харач по глави.⁵⁶⁹

У првим годинама владе султана Мурата III (1574-1595) пала је вредност акче што је условило повећање цизје на 40 акчи тамо где је убирана по особи, односно 80 акчи у оним санџацима у којима је убирана по домаћинству. Као последица рата са Ираном дошло је до новог пада вредности акче, па је износ цизје 1592. године повећан са 40 на 70 акчи.⁵⁷⁰

Износ харача се, као што се може видети, мењао током времена и био је различит у разним областима. Удовичка домаћинства плаћала су умањени износ, док су слепи стари и болесни били у потпуности ослобођени плаћања.⁵⁷¹

Поред цизје старешине хришћанских домаћинстава била су обавезне да плаћају *испенцу* – спахијску главницу. Испенца је представљала замену за више радних обавеза, на које је рају обавезивао зависни положај према господару земље. И од ове обавезе изузимани су болесни, слепи, сакати, хроми, једном речју сви они који нису били способни за рад. Удовице су плаћале умањени износ испенце.

⁵⁶⁸ Исто, 47-60.

⁵⁶⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 220; Н.Надџибегич, *Glavarina*, 63-64.

⁵⁷⁰ Н.Надџибегич, *Glavarina*, 65.

⁵⁷¹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 217.

Домаћинства на чијем су се челу налазили мушкарци плаћала су испенцу у износу од 25 акчи, док су удовичка домаћинства плаћала 6 акчи. Дажбине муслиманског становништва зависиле су од величине земљишног поседа који је обрађивала једна породица и који се, као што смо већ истакли, називао чифт. Чифт значи рало, пар волова, тако да је у конкретном случају у питању површина коју је могао узорати пар волова. Порез који се плаћао на цео чифт називао се *ресм-и чифт* и његова висина износила је 22 акче. Ови износи важили су до друге половине XVI века, када долази великог опадања вредности акче те се дажбине повећавају.⁵⁷²

Поред обавезних дажбина у новцу раја, било хришћанска, било муслиманска имала је и обавезу давања од приноса са земље. Разлика између хришћана и муслимана постојала је само код пореза на виноградарство. Муслимани су плаћали ушур, односно ресум на винограде по дунуму⁵⁷³ – износио је 4 акче. На другој страни хришћани су плаћали ушур на ширу.⁵⁷⁴ Основне земљорадничке дажбине биле су *десетина* и *саларија*. Десетина је представљала чист десети део летине, а саларија додатну дажбину на житарице и ширу. Саларија је најчешће износила једну четрдесетину, међутим тај износ је могао да буде и једна тридесетина или једна тридесеттрећина приноса. У другој половини XV и првој половини XVI века у већем делу Царства, па тако и на подручју Топлице и Дубочице раја је своје земљорадничке обавезе измиривала у природи. Натурална рента је као доминантан облик давања дажбина погодовала сељаку јер је, након подмиривања обавеза према спахији могао да располаже вишковима према сопственом нахођењу. Користио их је за подмиривање сопствених потреба и за продају на слободном тржишту. На тај начин он је сам бирао тренутак када ће продати свој производ као и количину коју продаје. Преласком на новчану ренту сељак је постао директно завистан од тржишта, с обзиром да је увек у исто одређено време морао да преда свој део дажбина спахији, није више био у ситуацији да сам одлучи када ће изнети своју

⁵⁷² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 223-224; Е.Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану*, 540.

⁵⁷³ Мера за површину земљишта, износила је приближно 10 ари. В. А.Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 228.

⁵⁷⁴ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 217.

робу на продају. У таквим условима сељаци су сами сносили ризик од неродне године или пропадања усева.⁵⁷⁵

Током друге половине XV и у XVI веку у читавом Царству било је распрострањено гајење ситне стоке, оваца, коза и свиња. С обзиром да је исламски закон забрањивао употребу свињског меса код муслимана, овца је била изузетно значајна животиња у Царству. Од ње се осим меса добијало и млеко, руно и кожа. На гајење оваца плаћала су се две дажбине *овчарина* и *торовина*. Овчарина је износила једну акчу на две овце, док је торовина током друге половине XV и у првој половини XVI века износила 3 акче, а у другој половини XVI века 5 акчи по стаду оваца, које је бројало око 300 грла. Оба намета убирана су почетком априла.

Хришћанима је упркос исламском закону било дозвољено гајење свиња и употреба свињског меса у исхрани. Плаћали су *свињарину* која је износила једну акчу на две свиње, као и тзв. божићни ресум у износу од једне акче за сваку свињу заклану за овај празник. За свиње које су се целе године налазиле на жирењу тимарнику је плаћана *жировнина* која је износила по једну акчу од једне велике и две мале свиње и по једну свињу од крда.⁵⁷⁶

У групу дажбина које су проистицале на основу коришћења државне земље спадале су и *траварина*, *пчеларина* и *млинарина*. Траварина се плаћала у вредности једних кола сена, пчеларина је износила једну акчу на сваких десет кошница или десети део вредности кошнице уколико их је било мање од десет, док је износ млинарине био различит и зависио је од тога да ли је воденица радила током целе или пола године.⁵⁷⁷

Осим ових намета који су били везани за производњу раја је била обавезна да плаћа *нијабет*. Овај термин означава спахијски приход од новчаних казни које је плаћало становништво због ситних престапа.⁵⁷⁸ На основу нама доступних

⁵⁷⁵ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 224-225; Е.Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану*, 540.

⁵⁷⁶ Е.Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану*, 541; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 214-215.

⁵⁷⁷ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 215, 217.

⁵⁷⁸ Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 358; Н.Џабановић, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 137.

података немогуће је одредити тачан износ нијабета, нити правила на основу којих је одређивана висина овог пореза. У наставку рада навешћемо податке о висини нијабета у појединим селима у Топлици 1455. године.⁵⁷⁹

село	број кућа	износ прихода	износ нијабета
Арбанаш	7	753	9
Дреновица	15	1140	17
Орли	20	1992	25
Кртог	22	1918	38
Шушмановце	24	1974	26
Мајана	47	3771	75
Лубница	95	7463	189

Подаци из табеле упућују нас на закључак да је износ нијабета, пре свега зависио од броја домаћинстава у селу, а могуће је да је одређену улогу играла и економска моћ становништва. Иако је слична ситуација када је у питању плаћање ове дажбине владала и у Дубочици, на њеном подручју је ипак могуће доћи до одређене правилности. Села са мањим бројем кућа плаћала су нијабет у износу од једне акче по домаћинству, што најбоље илуструје следећа табела.⁵⁸⁰

село	број кућа	износ прихода	износ нијабета
Ступа	4	400	4
Бобовци	5	405	5
Кобрин	6	456	6
Граховица	9	752	9
Петрила	9	1429	15
Македонче	30	2372	35
Грбовци	33	3004	37
Кутлеш	39	2850	65

Занимљиво је приметити да је село Граховица које је имало 9 кућа, плаћало нијабет у износу од 9 акчи, док је село Петрила, које је такође имало 9 кућа, нијабет плаћало 15 акчи. Разлоге за ову разлику требало би вероватно тражити у разлици у

⁵⁷⁹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3-347.

⁵⁸⁰ Исто, 3-347.

приходима који су остваривани од ова два села, односно у економској снази њиховог становништва.

На терет раје падао је и низ посебних обавеза које су заједничким именом називане *аваризи диваније* и *текјалифи урфије*. Ови државни намети су првобитно били узимани само у ратним временима, као надокнада за државне издатке, међутим временом су постали стални намети који су у знатној мери оптерећивали рају.

Власи су током друге половине XV века, па све до тридесетих година XVI века били једна од две основне друштвене групе које су се формирале у српском друштву. За разлику од раје која је морала да плаћа харач, испенцу, и бројне прописане земљорадничке дажбине, власи су у замену за вршење војне службе уживали велике пореске олакшице. Поред тога представљали су и веома значајан колонизаторски елемент за османску државу.⁵⁸¹

Педесете и шездесете године XV века обележио је миграциони талас влашких група, које су се кретале из области Старог Влаха, Подриња и Херцеговине. На њиховом челу налазили су се влашки кнезови који су са представницима османске државе уговарали услове пресељења. Османске власти насељавале су их пре свега на подручју Смедеревског санцака, који је као погранични санцак – крајиште, имао изузетан значај за даље продоре ка северу и западу. Један део влашког становништва насељен је на подручју Крушевачког санцака и према дефтеру из 1516. године у највећем броју срећу се у нахијама Крушевац, Петруш и Загрлата. Топлица и Дубочица, с обзиром да су се нашле у унутрашњости Царства, нису биле обухваћене овим миграционим таласом, па се тако власи у нахијама Прокупље, Куршумлија и Дубочица срећу тек спорадично.⁵⁸²

⁵⁸¹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санцак*, 227.

⁵⁸² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санцак*, 227-229; М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 63-64.

Први нама доступан податак о власима у Дубочици потиче са краја XV века. У питању су власи који су насељени на мезри Вијагоште. Дажбине су плаћали одсеком у износу од 60 акчи.⁵⁸³

У нахији Дубочица власи су 1516. године живели у селу Петриље и плаћали ушур одсеком у вредности од 150 акчи. Немамо податке о броју влаха који је овде живео, али на основу чињенице да је у овом селу двадесет година касније уписано свега 4 куће, 2 хришћанске и 2 муслиманске, може се претпоставити да тај број није био велики. Исте године власи се спомињу и на једној од мезри уписаној уз село Провалник, попут влаха из села Петриље и за њих се наводи да плаћају ушуре. Занимљив податак забележен је у селу Лопушња за које се наводи да су га населили номади. Међутим ови номади су добили дербенцијски статус па су повластице уживали по том основу. У селу је 1516. године забележена 71 кућа. Сличан је случај био и са селима Брод и Црна Трава, која су опустела, па се у њима насељавају номади. И ови номади су попут номада у селу Лопушња добили дербенцијски статус. У селу Црна Трава било је 1536. године 13 кућа, док је село Брод насељено номадима нешто касније па је око 1570. године бројало 22 куће.⁵⁸⁴ Када је у питању Топлица, доступан нам је податак о власима који су 1516. године живели на мезри Благовештење у нахији Прокупље. Исте године власи су насељени и на две мезре на зеамету Бали Челебије, такође у нахији Прокупље.⁵⁸⁵

Извесно је да су услови за живот влаха били повољнији у Смедеревском санцаку, као граничном санцаку, него што је то био случај у другим санцацима у унутрашњости Царства. О обавезама влаха нешто више можемо сазнати на основу пописа влаха Сјенице из 1455. године. Може се претпоставити да би положај влаха у Топлици и Дубочици могао бити сличан положају влаха Сјенице, с обзиром на то да су и једни и други живели у унутрашњости Царства. За влахе Сјенице није уписан број кућа, као ни посебан законски пропис, али се на основу наведених дажбина уочава да су за 400 черги плаћали по 25 акчи. Б.Ђурђевић наводи да под чергом треба сматрати влашку кућу, а да поменути износ од 25 акчи треба

⁵⁸³ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 136.

⁵⁸⁴ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 224, 249-250, 254, 256, 265.

⁵⁸⁵ Д.Кашић, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 106; М.Васић, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 340.

изједначити са филуријом.⁵⁸⁶ За његову тврдњу међутим, не постоји потврда у сачуваној грађи. Поред споменуте дажбине били су дужни да плаћају ушур од пољопривредних производа одсеком у износу од 9000 акчи, као и нијабет у износу од 5000 акчи. Након тога уписано је 14 черги чија је вредност била по 50 акчи, као и 25 покровца чија је вредност била 10 акчи. Нема помена о плаћању филурије, нити натуралних дажбина које су смедеревски власи плаћали за Божић и Ђурђевдан, а нису прецизирани ни услови службе.⁵⁸⁷

Тридесетих година XVI века влашки статус укинут је у Крушевачком, Смедеревском, Видинском, Зворничком и Босанском санцаку, а влашко становништво преведено је у статус раје. Ова одлука била је последица ширења територије Царства, те стога територије које остају у унутрашњости Царства губе значај који су имале као граничне области. Истовремено био је потребан новац за финансирање нових војних похода, а износ филурије коју су плаћали власи био је нижи у односу на дажбине које је плаћала раја.

⁵⁸⁶ В.Ђурдев, *О насељаванју Влада-стоћара у сјеверну Србију у другој половини XV вијека*, *Годишњак ДИ ВИН* 35, Сарајево 1984, 16-17.

⁵⁸⁷ Н.Ѕабановић, *Крајиште Иса-бегаша Ишковића*, 8; Е.Миљковић, А.Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и канунамама*, *Средњовековно право у огледалу историјских извора*, 2009, 307-308.

Категорије становништва са посебним статусом

Османска држава уводила је домаће хришћанско становништво, у свој војни систем, додељивањем повлашћеног статуса и олакшавањем обавеза. Ово становништво је било важан фактор у одбрани освојених области. Може се чинити да је држава на овај начин трпела губитке, јер су повлашћени слојеви били ослобођени плаћања бројних пореза које је раја морала да плаћа, међутим на овај начин обезбеђено је довољно становништва за насељавање и оживљавање пустих предела, а остваривана је и уштеда с обзиром да није било трошкова одржавања војних гарнизона у новоосвојеним крајевима. Повлашћени статус имали су војнуци, мартолови, дербенције, челтукчије и друге бројне групе становништва које су обављале делатности од значаја за државу.⁵⁸⁸

Војнуци – Установа војнука постојала је у српској средњовековној држави, а у османски систем уведена је непосредно након битке на Марици у време султана Мурата I. Војнуци су били лаки оклопници и у систему одбране заузимали су веома важно место. У походе су ишли наоружани копљем, штитом и оклопом. Носили су увек црна одела. Регрутовани су из редова домаћег хришћанског становништва, ситног племства и влаха сточара. Најнижа војничка јединица звала се *копље*. Копље се састојало од једног војнука и најмање два, а највише седам помоћника – *јамака*. Њихове старешине били су *лагатори* и они су бирани из редова самих војнука, што значи да су у питању хришћани. Више старешине *черибаше*, *сераскери* и врховни заповедник – *војнички санџакбег* по правилу су били муслимани.⁵⁸⁹

Војнуци су били ослобођени свих рајинских дажбина укључујући и харач. Били су обавезни да плаћају *копљарину*, намет који се распоређивао на цело копље, плаћали су и глобе за ситније прекршаје, као и овчарину. Посеђивали су тзв. војничку баштину са које нису давали десетину ни друге порезе. Ова баштина се уживала на основу службе и наслеђивао би је онај ко наследи и војничку службу. Уколико би неко други обрађивао војничку баштину био је дужан да десетину са те

⁵⁸⁸ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 239, 241-242.

⁵⁸⁹ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 242, 244; О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 162-165.

земље даје војнуку. Војнук је, у случају да обрађује и спахијину земљу, давао половину ушура.⁵⁹⁰ У случају да не испуњавају војне обавезе војници су кажњавани телесним казнама.⁵⁹¹

Прве податке о војницима у Топлици и Дубочици, налазимо у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице. Уз тимар Касима и Мухамедија стоји белешка да су становници села која припадају тимару раније били војници сељаци, те да је неким потврђен статус војнука, а да су остали сведени на статус раје и оптерећени харачом. Стога су споменуте спахије добиле на уживање само делове села односно приход од оног становништва које је постало раја. У питању су села Лудај и Шарлинце у Топлици и Спороштица и Злокућане у Дубочици, док села Радна Избик и Јаруге нису убицирана, али се може претпоставити да су се и ова два села налазила на простору нашег интересовања.⁵⁹²

Уместо умрлих, погинулих, несталих и ислужених војнука у службу су укључивани њихови синови, браћа или ближи рођаци, под истим условима као и њихови претходници. Они су у дефтерима уписивани као војничка резерва – *zevaid*. Испенцу су плаћали војничком санџакбегу, а не спахији на чијем тимару су живели.⁵⁹³

Војнички зеваиди забележени су у попису Области Бранковића 1455. године у 12 села на подручју Топлице и 3 села на подручју Дубочице. Војници су насељавали само делове ових села, која су припадала хасу Мухамед бега, субаше Лаба. На подручју Топлице то су била следећа села Доња Коњава, Горња Коњава, Доње Станце, Берковица, Младошевци, Тртог, Горње Станце, Доњи Мачар, Мало Црвенце, Чујковци, Ојахил и Младковце. У Дубочици војничка резерва живела је у селима Бања, Доњи Кобрин и Усновци. Од дажбина плаћали су само испенцу у износу од 25 акчи по домаћинству, док је удовица Влкослава која је забележена у селу Берковица плаћала 6 акчи. Ово је уједно било и једино удовичко домаћинство

⁵⁹⁰ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 243-244.

⁵⁹¹ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 165.

⁵⁹² О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 405; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 172.

⁵⁹³ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 65; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 244.

међу забележеним војнуцима. Највећи број војничких домаћинстава забележен је у селу Доња Коњава, где их је било 26, док је најмањи број забележен у селима Чујковци и Доњи Мачар где су забележене свега по 2 војничке куће. У Дубочици, у селу Усновци било је 13 војничких кућа, у селу Бања било их је 4, а у Доњем Кобрину 3.⁵⁹⁴

Међу забележеном војничком резервом јављају се и свештена лица. Они се у овим селима ипак јављају као последица локалних услова и потреба, а не по неком правилу. Тако је у селу Горње Станце, које је имало 13 војничких домаћинстава, забележен поп Радислав, а у селу Младковце (10 војничких кућа) поп Видац, затим Никола, син калојора и Рајица син калојора и његов брат Оливер. Насупрот томе у селима са највећим бројем војничких кућа Доњој Коњави (26 кућа) и Доње Станце (21 кућа) није било свештеника.⁵⁹⁵

Податке о војнуцима у Топлици и Дубочици доноси нам и дефтер из 1516. године. Те година највећи број војника јавља се у нахији Дубочица. У 55 села у овој нахији уписано је 77 копаља са 504 војника и 542 јамака. Војници су у овим селима живели измешани са осталим становништвом. Њихов број у селима појединачно кретао се од 4 војника у Влашотинцу до 21 војника колико је забележено у селима Црковница и Црнатово. У Црковници су живели само војници, а у Црнатову је било 75 кућа рачунајући и војничке домове. Село Влашотинац имало је укупно 65 кућа.⁵⁹⁶

У нахији Прокупље у 27 села било је 255 војника сврстаних у 48 копаља, док у нахији Куршумлија није било војника.⁵⁹⁷

Око 1530. године на подручју читавог санцака забележено је 1074 војника и 756 јамака. Број војника у Дубочици се 1536. године значајно смањио у односу на 1516. годину. Тако се сада у 20 села јавља свега 133 војника, од којих су њих 14 уписани као неожењени војници. Највише их је било у селу Доњи Брестовац, где су

⁵⁹⁴ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 254-258.

⁵⁹⁵ М. Мацура, *Насеља и насељеност*, 233; Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 254-258.

⁵⁹⁶ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 217, 225, 264, 265.

⁵⁹⁷ М. Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 65.

њих 17 плаћали дажбине у износу од 1000 акчи. Насупрот томе у селу Драшковце забележен је само 1 војнук.⁵⁹⁸

Смањењу броја војнука и слабљењу војничке организације у Дубочици допринела је чињеница да већ у првој половини XVI века војничке властице долазе под удар. Власт им је полако сужавала и укидала права, што је водило свођењу војнука у статус раје. Уведени су неки порези које војнуци раније нису плаћали попут харача.⁵⁹⁹ У следећој табели приказан је број војничких кућа у појединим селима, као и укупан износ дажбина које су плаћали.

Село	војничке куће	Неожењени војнуци	Износ дажбина
Белановци	10	2	1446
Бошњак	5	4	1000
Доња Гомилица	3		600
Доњи Брестовац	17		1000
Залужани	7	5	1300
Краљевац	8	1	1600
Свирци	14	2	1500
Старце	3		1000

На основу податак из табеле јасно је колико се положај војнука променио у односу на стање средином XV века, када су и дажбине војничке резерве била мање од наведених у табели. Највеће оптерећење подносили су војнуци из села Старце, где су свега 3 куће плаћале дажбине у износу од 1000 акчи. Уз помоћ доступних података нисмо у стању да објаснимо тако драстичне разлике које се јављају између појединих села. На пример 17 војничких домова Доњег Брестовца плаћали су исти износ као и 3 војничке куће села Старце.⁶⁰⁰ Може се претпоставити, иако се не може са сигурношћу тврдити, да су власти дажбине наплаћивале према броју баштина, а не према броју кућа. У прилог томе говорила би и у даљем тексту наведена белешка из 1536. године у којој се наводи да је по пет-шест војнука било на једној баштини.

⁵⁹⁸ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 217, 219-267.

⁵⁹⁹ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 66.

⁶⁰⁰ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267.

Ситуација у којој су се војнуци нашли, услед промена у њиховом материјалном положају, тридесетих година XVI века, приморала је многе од њих да напуштају своје куће и да беже у друге крајеве. Ову ситуацију најбоље илуструје једна белешка у дефтеру из 1536. године која се односи и на војнуке нахије Дубочица. Та белешка гласи овако:

*“Карамански кадија, који је раније уписивао војнуке у харач, саопштио је Порти – уточиншту среће – да ће се војнуци споменутих нахија, уписивани у харач од раније, разбежати, због тога што је већина села на тешко приступачним и каменитим местима, што су по пет-шест њих на једној баштини и што немају могућности за зараду и плаћање харача и других пристојби. На то је указана милост часном и високом наредбом да се они, након што плате харач и остале пристојбе, ослободе и опросте диванских намета и обичајних терета. На основу раније наредбе, у нови дефтер је уписано да се споменути, пошто плате харач, испенце и друге пристоје, ослободе и опросте диванских намета. Написано 1 џемази-ула 943. (16.10. 1536.) године”.*⁶⁰¹

Мере које су предузимале власти да потврђивањем старих војничких привилегија, задржи војнуке у њиховим местима и спречи растурање њихове организације нису биле довољне, тако да је војничка организација у другој половини XVI века даље слабила. Упркос томе војнуци ће се на подручју Дубочице задржати до пред крај XVI века.

У дефтеру насталом око 1570. године војнуци се јављају у свега 9 села у Дубочици. По први пут се јављају и војнуци муслимани, којих је било 25, од тога чак 24 у селу Придворица и још једно муслиманско војничко домаћинство у селу Горња Јелашница. Војнука хришћана било је 44, од чега 5 неожењених војнука, као и један лагатор који је живео у селу Вучје.⁶⁰²

Дербенције – Овом реду, чији назив потиче од речи *derbend*, што значи кланац, теснац, клисура,⁶⁰³ била је у Царству поверена брига о одржавању путева и

⁶⁰¹ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 66.

⁶⁰² О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 219-267; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 66.

⁶⁰³ А.Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 212.

безбедности саобраћаја на њима. Њихова главна дужност била је да, преко кланаца, теснаца, горских прелаза, река, безбедно преведу путнике са њиховом имовином. Они су сносили моралну и материјалну одговорност пред османским властима, уколико би се на подручју које им је додељено на чување путницима нешто догодило. У једном од закона за босански, херцеговачки и зворнички санџак се наводи: *“Ако настане штета, они одговарају својим главама и имањем.”*⁶⁰⁴ Задатак дербенџија био је и да се старају о самом путу. Проширивали су и чистили тесна и каменита места, равнали неравнине и секли дрвеће поред пута. Према потреби обављали су и низ других служби, старали се о хановима и каравансарајима на путу, обезбеђивали храну путницима и њиховим коњима. Наоружавани су штаповима, копљима, буздованима, стрелама и сабљама, а употреба ватреног оружја била је дозвољена само у изузетно опасним дербенџијама.

Дербенџије су своју службу обављале заузимајући места која су могла да представљају бусију за одметнике и разбојнике, и одатле су када спазе путнике ударили у бубањ и на тај начин их обавештавали да је пут безбедан. Дербенџијска села која су имала 30 кућа ударала су у бубањ на једном месту, она са 60 кућа на два места, а она са 90 на три места. Дужност су обављали даноноћно и у сменама.

Дербенџијску службу обављали су углавном хришћани, што се може објаснити природом саме службе. Имајући у виду да је ова служба била везана за опасна и несигурна места на путевима, која су ретко настањивали муслимани, јасно је зашто су дербенџијски статус најчешће добијала места насељена хришћанским становништвом. Служба је била наследна и није се могла напуштати.⁶⁰⁵

За своју службу дербенџије су уживале знатне пореске олакшице, као и друге привилегије. Само су харач давали у пуном, а све остале дажбине у смањеном износу. Становници дербенџијских села у Дубочици плаћали су, током XVI века, испенцу у износу од 10, а у неки случајевима 12 акчи, за разлику од раје која је плаћала 25 акчи. У умањеном износу давали су и део прихода од жита. Обично је од ожењених дербенџија узимано по пола лукна јечма и пола лукна

⁶⁰⁴ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 253.

⁶⁰⁵ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 176-183.

пшенице. Од осталих пореза плаћали су глобе и казне, свадбарину, пчеларину и још нека ситнија давања, све у смањеном износу. Значајну привилегију представљало је и ослобађање од пореза аваризи диваније и текјалифи урфије. Повећање броја дербенцијских домаћинстава у Дубочици током XVI века пратило је и повећање њихових дажбина. Тако је 530 домаћинстава 1584. године плаћало дажбине у износу који је више него три пута био већи од износа који је 283 домаћинства плаћало 1516. године. Дербенције су биле ослобођене и *девширме*, код нас познатије као данак у крви. Њихова деца нису узимана у јаничаре.⁶⁰⁶

Да би неко село постало дербенд било је потребно да се налази на опасном месту и да је угрожено хајдучијом. Након провере на терену село је проглашавано дербендом и о томе је добијало препис званичног документа. Османлије су се међутим служиле дербенцијском службом и ради насељавања пустих места. Тако су нови становници привлачени у пуста села додељивањем дербенцијског статуса. У нахији Дубочица такав је био случај са селима Црна Трава и Грделица.⁶⁰⁷

Становници већег броја села у свим нахијама Крушевачког санџака имали су статус дербенција.⁶⁰⁸ Не располажемо подацима о дербенцијским селима на подручју нахија Прокупље и Куршумлија, али немамо разлога да сумњамо да је и на подручју ових нахија била развијена дербенцијска организација.

Кроз нахију Дубочицу водили су и ту се укрштали путеви од ширег значаја за османско друштво и државу. Један такав пут повезивао је Босну, преко Новог Пазара, Вучитрна и Дубочице, са Софијом, Једреном и Истанбулом. На правцу овог пута кроз Дубочицу спомињу се дербенцијска села и локалитети: Ораховица, Бојсина, Лопушња, Црна Река, Добро Поље, Брод, Црна Трава, Гари, Луковник, Орах, Јабуковик и Кална. Овај путни правац се у Дубочици укрштао са путем који је са севера водио за Врање, Скопље и друга места на југу. Тај пут са севера се у Дубочици рачвао у два крака која су различитим правцем водила на југ. Један крак ишао је долином Ветернице, а други долином Мораве. На моравском правцу

⁶⁰⁶ М.Васић, *Дербенцијска села у Дубочици*, 32-36.

⁶⁰⁷ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 178, 180; М.Васић, *Дербенцијска села у Дубочици*, 33-34.

⁶⁰⁸ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 67.

јављају се дербенцијска села Грделица и Ораховица, а на ветерничком Новосел, Калуђерица и Волуја Глава.⁶⁰⁹

На основу одредаба о дербенцијама у Дубочици види се како је текао процес укључивања становника неког села у дербенцијску организацију. Иницијатива је долазила од локалне власти, а понекад и од самих сељака. Такав је био случај и са селом Разделница, чија је раја приступила шеријатском већу у Лесковцу са захтевом да се њиховом селу додели дербенцијски статус. Поводом овог догађаја забележено је следеће: *“Лесковачки кадија је послао извештај Високој Портии известио је да је раја по имену Разделница, која припада споменутом кадилуку дошла на шеријатско веће и (изјавила): Пошто је наше село изван дефтера и веома опасно и рискантно место, да би трговци који пролазе овим местом били потпуно сигурни, када је поново пописан вилајет, раја споменутог села је замолила да се изда часна наредба од стране Порте Среће, да се оно упише у нови дефтер као дербед, с тим да, као и остала дербенцијска села, даје десетину и обичајне пристојбе (даће), а да буде ослобођена диванских намета и обичајних терета.*

*С озиром на то, пошто је дошла часна наредба, од 18. зулкадета 992 (22.11.1584.) године, да се заведе у нови дефтер, да и споменути буду опроштени и ослобођени онако како су опроштене и ослобођене остале дербенције, то су у смислу часне наредбе уписани у нови дефтер као дербенције”.*⁶¹⁰

Постојање и пораст дербенцијских села и становништва у Дубочици у току XVI века сведочи о великој несигурности која је владала, поготово на главним путевима. У османским документима често се спомињу опасна места и пролазишта као и потреба да се та места заштите. У таква места убрајана су Лопушња, Брод, Грделица, Ораховица и друга. Цитирани текст о селу Разделница изричито наглашава потребу заштите трговаца и робе. У једном извештају који се односи на село Грделицу наводи се да су се појавили разбојници, а о њеним становницима

⁶⁰⁹ М.Васић, *Дербенцијска села у Дубочици*, 31.

⁶¹⁰ Исто, 31-32, 40.

говори се као “јатацима одметника”. Наредба Порте крушевачком санџакбегу говори о појави пљачкаша и хајдука на простору кадилука Прокупље и Лесковац.⁶¹¹

Појава хајдучије и одметништва на подручју Топлице и Дубочице свакако је била резултат појачане феудалне експлоатације српских сељака и погоршања њиховог материјалног положаја.

Мартолоси – Установу мартолоса Османско царство преузело је од Византије, а постојала је и у Србији пре пада под османску власт. Углавном су регрутовани из редова хришћана. Поред обавезе да учествују у војном походу, вршили су и помоћне војне службе попут прикупљања намирница за фронт и обезбеђивања коморе, а имали су и специјалне задатке као што су ухођење непријатеља, упад на непријатељску територију, одржавање реда и мира на одређеном подручју, сузбијање хајдучије, помоћ приликом вршења пописа као и обавеза да одржавају насељеност одређеног подручја и обрадивост земљишта.⁶¹²

Константин Михаиловић истиче да су били наоружани као и сарахори, што би значило сабљом, копљем и штитом.⁶¹³ Зна се да су на једној војној паради у Истанбулу 1575. године продефиловали са црвеним калпацима на глави.⁶¹⁴

Мартолоси су за вршење своје службе примали плату, чији је износ зависио од војног значаја и истурености места у коме су вршили службу, а која се кретала од 2 до 7 акчи дневно. Мањи део старешинског кадра је уместо плате уживао тимаре, а било је случајева да су и поседовали тимар и примали плату. Поред плате коју су мартолоси примали њихова домаћинства уживала су и читав низ пореских олакшица. Били су ослобођени харача, испенце, и пореза аваризи диваније и текјалифи урфије. Касније су испенцу плаћали у умањеном износу од 12 акчи, а поред тога, такође у умањеном износу, плаћали су и свадбарину. Попут дербенџија,

⁶¹¹ Исто, 35.

⁶¹² М. Васић, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967, 113-127; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 188-189.

⁶¹³ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 67.

⁶¹⁴ М. Васић, *Martolosi*, 69.

били су ослобођени данка у крви.⁶¹⁵ Мартолови који су се бавили земљорадњом, били су дужни да дају ушуре господару земље.⁶¹⁶

Најмања јединица мартолоса звала се *буљук* или *ода*. Бројала је до десет људи и на њеном челу налазио се *буљукбаша* или *одабаша*. На челу целокупне мартолоске заједнице у неком месту налазио се *мартолосбаша*.⁶¹⁷

Мартолови су били обавезни да уредно извршавају своје обавезе. Неизвршавање и избегавање службе повлачило је са собом строге казне. Ове казне могле су бити економске, али и физичке природе. О томе говори један документ из 1581. године који се односи на Крушевачки санџак. У њему се наређује да се мартолови који избегавају своје обавезе, похватају, окују и пошаљу у Истанбул одакле ће бити као веслачи упућени на галије. Економске казне сводиле су се на одузимање свих пореских олакшица и на свођење на статус раје.⁶¹⁸

Прва сигурна сведочанства о постојању мартолоса на подручју Топлице и Дубочице припадају периоду прве владавине султана Мехмеда II (1444-1446. године). Неколико тимара на подручју Топлице и Дубочице било је у рукама мартолоса. Тимар мартолоса Божидара и његовог брата Степана, који је касније дат муслиману Дели Илијасу, обухватао је село Губетин и доносио приход од 3337 акчи. Један тимар био је у рукама мартолоса муслимана, у питању је мартолос Хабиб. Његов тимар је како се наводи у септембру 1447. године узапћен и дат мартолосу Радославу. Овај тимар обухватао је село Прекопуце и доносио је приход 2145 акчи. Споменућемо и тимар Ивче мартолоса, који је обухватао село Кожуховица. Ово село није убицирано, али се са великом сигурношћу може претпоставити да се налазило на подручју које је предмет нашег интересовања. Приход са овог тимара износио је 450 акчи.⁶¹⁹

Овај број мартолоса не мора да буде коначан с обзиром да дефтер није сачуван у целости. На основу изнетих података може се претпоставити да су ови хришћани пружили Османлијама помоћ приликом запоседања пописаних области и

⁶¹⁵ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 189; М.Васић, *Martolosi*, 130-136.

⁶¹⁶ D.Војанић, *Turski zakoni*, 56.

⁶¹⁷ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 250.

⁶¹⁸ М.Васић, *Martolosi*, 127.

⁶¹⁹ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 389, 392-393, 395.

обавезали се да ће вршити мартолоску службу. Занимљива је и појава да муслимански тимар прелази у руке хришћана. На основу извора не може се са сигурношћу тврдити да ли је мартолоос Хабиб исламизирани хришћанин или је у питању муслиман досељеник.⁶²⁰

Османлије су приликом коначног освајања Деспотовине користили услуге домаћих мартолооса који су им служили као водичи кроз подручја која су им раније била недоступна. О томе сведочи османски хроничар Дурсун-бег који је 1458/1459. године учествовао у походу на Деспотовину. Дурсун-бег наводи како Махмуд-паша Анђеловић у жељи да преведе трупе у Угарску “*пронађе старе, лукаве неверничке мартолоосе. Обећа да им да тимаре, ако му буду калаузили за прелаз војске преко воде, где је то могуће*”.⁶²¹

Могуће је да је на исти начин свој тимар зарадио и калауз Јован који се спомиње у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице и који је држао топличка села Црвеница и Чунгула.⁶²²

Са померањем границе Царства према северу, након пада Смедерева, долази и до померања мартолооса, јер су они током XV века, у највећој мери, коришћени на граничном подручју. И Константин Михаиловић наводи да мартолооси “*особито на крајинама бивају*”.⁶²³ Мартолооси ће се задржати и у унутрашњости Царства, али ће овде њихова улога бити знатно мања у односу на мартолоосе на крајишту.⁶²⁴ У нама доступним изворима и литератури не наилазимо на податке о мартолоосима у Топлици и Дубочици током друге половине XV и у XVI веку, што наравно не значи да их није било.

Челтукчије – Овој групи становништва припадали су у XVI веку становници села која су се налазила у околини реке Топлице. Они су били ангажовани на пиринчаним пољима и као такви припадали су категорији становништва са посебним статусом. Раја која је у једном од дефтера била уписана

⁶²⁰ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 184-185.

⁶²¹ М. Васић, *Martolosi*, 40-41.

⁶²² О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 400.

⁶²³ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 67.

⁶²⁴ О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 185.

као челтукчијска раја није више могла да мења свој статус, који је био наследни, како би се осигурала производња пиринча.⁶²⁵

Узгајање пиринча захтевало је тежак физички рад, па су сељаци избегавали да се тиме баве. Држава је стога морала да их подстакне тиме што им је одобравала пореске олакшице. Њихове повластице биле су попут оних које су уживале дербенције. Неких намета били су ослобођени у потпуности, док су друге плаћали у умањеном износу. На подручју Смедеревског санџака челтукчије су биле ослобођене намета аваризи диваније, о чему сведочи и канун за Ниш 1498. године.⁶²⁶

На челу челтукчија био је старешина који се називао *раис*. У питању је, обично била, искусна особа изабрана од стране сељака. Њему је било поверено организовање посла и одржавање иригационог система. Од државе је добијао семе које је делио радницима, бринуо је да оно буде посејано на време, одређивао ритам којим ће се канали пунити водом, старао се да се на време измире обавезе према државној благајни. Старешина је имао свог писара – катиба, као и повереника – емина, а уколико је било више повереника на њиховом челу био је главни повереник – *серемин*. Међу челтукчијама је постојала одређена подела занимања, па се тако јављају радници за припрему поља, радници за копање канала, за наводњавање, као и за брање пиринча.⁶²⁷ О каналима за наводњавање бринули су *курекчије*, док су *ренџбери* били задужени за обављање пољских послова. У појединим законским одредбама јавља се и нешто једноставнија подела на: *водаре*, *пољаке* и *гумнаре*.⁶²⁸

Једна од улога челтукчија била је одржавање система за наводњавање, односно бране и канала. Овим системом обезбеђивана је вода за плављење пиринчаних поља у одређеним интервалима. Ове бране, прављене углавном од дрвета биле су подложне оштећењима, нарочито током зиме. Када би вода

⁶²⁵ Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 140.

⁶²⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 266; Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 140; М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 99.

⁶²⁷ Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 140-141.

⁶²⁸ М.Копривица, *Производња пиринча у нишком крају у 15. и 16. веку*, Браничевски гласник 8, (2012), 56.

надошла, услед бујица, бране би се квариле, а канали су се урушавали. Износи које је држава требало да плати за поправку и одржавање били су прилично велики, те је стога требало калкулисати да ли се поправка исплати или не. Бране и канали на Топлици поправљали су се обично у јесен, како би успели да преживе долазеће отапање снега и поплаве. Порта је најчешће задатак поправке поверавала неком заиму, који би онда на пословима ангажовао сељаке из села у близини Топлице. Њихова одговорност је била велика и у случају да брана пропадне због њихове кривице, морали су да надокнаде сву штету. Приходи који су стизали државној благајни са пиринчаних поља на Топлици, у другој половини XVI века, нису били високи, те су се стога државне власти премишљале да ли има сврхе поправљати брану на Топлици. О томе сведочи и следећи документ, који је Порта упутила кадији Прокупља:⁶²⁹

“Ти који си кадија Прокупља послао си писмо у коме си известио о следећем:

Из руке једног од крушевачких заима по имену Мустафа, стигла је часна заповест у којој се каже да је потребно поново обновити брану пиринчане реке Топлице, једне од нишких река, због које се [та област] не обрађује, што наноси штету падишаховој имовини. Зато су становници села донели храстовину и греде, а по нишком кадилуку су купљени радници и грађа.

Наређено је да се поменута брана под надзором поменутог заима на сваки начин поправи и да се посао заврши. У складу са царском наредбом, ове 978. године у првој декади џемзи-ул евела (1-10. 10. 1570.) приступило се [послу]. Набављени су потребна грађа и људи којима је заповеђено да приону на посао. Али, када је крај већ био близу, стигла је зима. Један део речне бране је урушила вода, а дуж реке је више места разваљено и остало незавршено. Око Невруза⁶³⁰, када је наведени заим поново затражио људе и наложио да се ради дошла је раја и рекла: “Ми нисмо способни да завршимо ову брану. Раја која је до сада стално обављала ову дужност, обављала ју је зато што је била ослобођена уобичајених пореза. Уколико ми будемо радили другачије⁶³¹ рећи ће они овако раде одвајкада и ми нећемо бити

⁶²⁹ Исто, 141-142.

⁶³⁰ Нова година према старом иранском календару, пада 22. марта.

⁶³¹ Уколико и даље не буду ослобођени уобичајених пореза.

*ослобођени ове дужности. А уколико се и ради, ми опет не можемо да обавимо посао, јер је обала ниска и урушиће се од изливања реке и опет нећемо моћи да обрађујемо земљу. Нас је мало, јер обављамо ову службу, а ипак, из године у годину нисмо ослобођени пореза и зато ако не будемо ослобођени ових пореза [то] ће бити разлог што ћемо се разбежати". Стога пошто је потребно да моја Порта среће буде обавештена о томе да ли има села која раде на брани поменуто реке и колико их је, наредио сам да се, када стигне [заповест], ти [кадија] лично побринеш око овог питања. Иди до бране поменуто реке скупа са знацима и поузданим људима и види да ли је неко ангажован око бране, колико их је и да ли има села која обављају службу на поменутој брани реке, колико је [тих] села, зар није толико села довољно за рад на брани и који је разлог што се упошљавао народ из других села. Уколико се брана обнови и поправи, које су користи за државну благајну, а шта недостаци; да ли ће расходи одговарати приходима и колики су годишњи приходи. Сазнај све по праву и истини и напиши све како јесте и јави то мојој Порти среће, а потом каква буде моја заповест, нека се у складу са њом поступи."*⁶³²

Овај документ сведочи и о веома неповољном положају у коме су се, седамдесетих година XVI века, нашле челтукчије. Њихове повластице су временом сужаване и укидане, што је довело до тога да практично буду сведени на статус раје. Морали су да узгајају пиринач, да одржавају системе за наводњавање и да уз то плаћају регуларне порезе. Због тога се један део становништва разбежао, а они који су остали покушавали су да врате изгубљене пореске олакшице. Порта је вероватно због ниских прихода са пиринчаних поља на Топлици оклевала да одобри повластице.⁶³³

Демирџије – Овој групи припадали су мајстори, који су убележени у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице. Живели су у 4 топличка села, у питању су Рудари, Куманица, Лубница и Самоково. Ова села су припадала султановом хасу, и у њима је било укупно 190 кућа. Наводи се да мајстори израђују гвоздене буздоване и топузе. Плаћали су 6000 акчи на име харача и поред тога давали су 800

⁶³² Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 142-143.

⁶³³ Исто, 142.

комада гвожђа годишње, чија је вредност процењена на 8000 акчи. Земљорадничке дажбине нису давали, а посебно је наглашено да се од њих не тражи више од предвиђеног гвожђа.⁶³⁴

Посебан статус уживали су и становници појединих места, којима је било поверено да уређују речна корита, ради спречавања поплава, да подижу и одржавају мостове. Тако су становници села Горња и Доња Стопања, код Лесковца, ослобођени диванских намета и обичајних терета, након што су се обавезали да ће прочишћавати и одржавати корито реке Ветернице и на тај начин спречавати поплаве и штете које је река наносила Лесковцу.⁶³⁵ О овоме говори текст, записан уз попис становника села Доња Стопања у дефтеру из времена владавине султана Селима II (1566-1574) који гласи: *“Река Ветерница, која протиче кроз средину споменутог града [Лесковца], током зиме плавивише од половине града; улази у свету џамиј, коју је подигао покојни, и опроштено му било, султан Бајазид-хан, лака му земља, преплави прилазе [путеве] и много пута није се могла обавити молитва петком [сита hatazi]. Када је о томе раније било саопштено, дато је од стране државе десет хиљада акчи и питање је било решено. Али споменута река се испунила песком, а у њеном кориту су никле врбе и наносила је штету као и пре. Становници споменутог града тражили су да се то изнесе и када се приступило разматрању овог питања и када је разматрана штета они су рекли: “Ако се буде очистило [корито реке] као и раније оно ће се за кратко време поново напунити и ти трошкови били би сувишни”. Након тога су немуслимане споменутог села и Доње Стопање⁶³⁶, која се налазе у близини споменуте реке рекли: “Ако будемо ослобођени диванских намета и обичајних терета [avarizi-i divaniye ve tekalif-i örfiye] преузимамо на себе обавезу да спречимо штету и зијан од споменуте реке који се наносе граду и џамији”.*⁶³⁷

На основу изнесеног, издата је наредба која гласи: *“На основу високе царске наредбе нека увек пазе и мотре штету и зијан, коју споменута река наноси*

⁶³⁴ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 385; Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 172.

⁶³⁵ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 69.

⁶³⁶ Пописивач је грешком уместо Горња Стопања, која се спомиње даље у тексту, уписао Доња Стопања.

⁶³⁷ М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 45-46.

споменутом граду и светој џамији и нека не дозволе да се наносе штета и зијан. У замену за њихову службу двадесет кућа споменутог села и Горње Стопање некабуду ослобођени и опроштени [давања] диванских намета и обичајних терета [avarizi-i divaniye ve tekalif-i örfiye]”.⁶³⁸

Према овом дефтеру насталом око 1570. године у селу Горња Стопања било је 95 кућа, а забележена су и 3 неожењена мушкарца. Приход од села износио је 7396 акчи. У Доњој Стопањи уписано је 45 кућа и петорица неожењених, а приход од села износио је 8500 акчи.⁶³⁹

Исту повластицу имали су и хришћани Куршумлије, који су се обавезали да ће изградити и одржавати мост на реци Топлици. О томе је у споменутом дефтеру записано следеће: “Сама Куршумлија се налази на јавном путу који води од Скопља и Солуна за Београд и Темшивар. Кроз њу тече вода по имену Топлица, која се у зимским данима излива. Путници ту остају по 15 до 20 дана, због тога што се не може прећи. Када су се зимије споменуте касабе обратили Прагу среће, да се обавезују да на споменутој реци изграде један мост и да га одржавају и чувају, с тим да буду ослобођени од авариза и текалифа и да се то региструје у нови царски дефтер. Пошто су они изградили споменути мост, одржавају га и пазе, за њихову службу они су ослобођени од авариза и текалифа”.⁶⁴⁰

Споменућемо овде и село Јегесин, данашње Ђерекаре, које у свом путопису из 1533. године спомиње Шепер и за које наводи да је место соколара (Des Faulconnieres).⁶⁴¹ Може се претпоставити да су становници овог села били задужени за узгајање соколова за потребе царског двора. Не располажемо нажалост подацима о правима и обавезама ових соколара, али се може претпоставити да су оне биле сличне онима које су имали јастребари у суседном Смедеревском санцаку. За њих се наводи да нису давали харач, испенцу и рајинске дажбине већ по шест одгојених јастребова. Међу соколарима је постојала подела на *јувације*, чији је задатак био да ваде младе птице из гнезда и *чакирције*, који су носили соколове у

⁶³⁸ Исто, 45-46.

⁶³⁹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 230, 238.

⁶⁴⁰ М.Васић, *Становништво крушевачког санцака*, 69-70; О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 45.

⁶⁴¹ Р.Матковић, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, 58.

Истанбул.⁶⁴² Соколари, чакирџије јављају се у Топлици и Дубочици, већ у време прве владе Мехмеда II. У питању су чакирџија Доган, шахинџија⁶⁴³ Караџа и чакирџибаша Умур. Сви су уживали тимаре и били обавезни да иду у војне походе. На основу титуле чакирџибаше Умура, може се претпоставити и да је он имао функцију старешине одређеном броју чакирџија. Приход са његовог тимара износио је 11 355 акчи и био је највећи међу споменутиим чакирџијама.⁶⁴⁴

Завршавајући разматрање о повлашћеним категоријама становништва, морамо прихватити мишљење Е. Миљковић, која истиче да положај ових група није био нимало лагодан, упркос томе што су њихови намети били знатно мањи од намета које је плаћала раја.⁶⁴⁵ У прилог томе говоре чињенице да су дербенџије, као што смо навели, за учињену штету одговарали главом и имањем, да су за мартолосе поред финансијских биле предвиђене и физичке казне и да су војнуци за не извршавање обавеза кажњавани телесним казнама. Свему овоме треба додати и да је систем повластица у читавом Крушевачком санџаку веома рано дошао на удар и да су оне све више одузимане и сужаване, што се најбоље може видети на изнетим примерима војнука и челтукџија. На основу свега може се закључити да би ове групе становништва ипак пре требало назвати, становништвом са посебним, а не повлашћеним статусом.⁶⁴⁶

⁶⁴² Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 266-267.

⁶⁴³ Шахинџија – соколар, детаљније в. А.Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 579.

⁶⁴⁴ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 386, 398.

⁶⁴⁵ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 268.

⁶⁴⁶ Д.Амедоски, *Узгајање пиринча*, 142-143; М.Васић, *Martolosi*, 127; О.Зиројевић, *Турско војно уређење*, 165; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 72.

Конфесионална структура

Током читавог периода од XIV до XVI века на простору Топлице и Дубочице већинско становништво чинили су православни хришћани. Поред њих на овом простору живели су и припадници исламске и католичке конфесије.

Средњи век био је доба верске искључивости. У складу са тиме пракса немањихке државе, као и Деспотовине касније, била је да се иноверни елементи толеришу само као изузетак, тј. у случајевима када се радило о страним трговцима, пре свега Дубровчанима, или житељима приморских градова.⁶⁴⁷ Душанов законик спречавао је веома одлучно преобраћење православног становништва у католичанство. Чланови 6. и 7. налажу да се православци, који су се покатоличили врате у православље, док 8. члан предвиђа казну за католичког свештеника, уколико неког преобрати у католичанство. На католике се односи и члан 9. који говори о полуверцу (католику) који би се оженио православком. Законик предвиђа, да уколико се он не крсти, да му се узму жена и деца и да се њима да део куће, а да се он отера.⁶⁴⁸ Уколико су се ове одредбе строго примењивале католичке парохије у Србији, могле су се увећати само придошлицама са стране и порастом католичких породица. Када је реч о католичким парохијама, које у Србији настају од средине XIII века упоредо са оснивањем рударских насеља, о њима у нама доступној литератури нема помена на подручју Топлице и Дубочице током XIV и XV века. Стога се може претпоставити да је у овом периоду, уколико их је уопште било, у Топлици и Дубочици живео веома мали број католика.

Ситуација се мења крајем XV и током XVI века, када се Дубровачки трговци, насељавају у Лесковцу и Прокупљу. У Прокупљу је основана и дубровачка колонија која ће свој врхунац доживети тек у XVII веку.⁶⁴⁹ Треба

⁶⁴⁷ Б.Храбак, *Католичко становништво у Србији 1460 – 1700*, Наша прошлост 2, Краљево 1987, 77.

⁶⁴⁸ С.Новаковић, *Законик*, 153-154.

⁶⁴⁹ Б.Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 344-345; Б.Храбак, *Дубровачка насебина у Прокупљу*, 5-17.

споменути да се дубровачки трговци спомињу током XIV и XV века у Белим Црквама, али нема података о њиховом насељавању овде.⁶⁵⁰

Католички свештеник у Прокупљу, среће се у првој половини XVI века. У питању је био Дубровчанин Франо Летунић, родом из села Блата у дубровачкој Жупи. Умро је у првој половини 1555. године, а на самрти је својој сестри Марији, која се удала у родном селу оставио 174 акче, колико је свега имао. Визитатор Александар Комуловић, забележио је у свом извештају да за Крушевац, Прокупље и Ниш постоји “викар Србије”, Дубровчанин, који иде из једног од ових места у друго и обавља свештеничку дужност са титулом бискупског заступника. Према овом извештају у споменутих местима 1584. године није било много католика. У ово време “викар Србије” био је дон Виценцо Радов, свештеник дубровачке цркве у Прокупљу. У питању је стара православна црква, у којој су османске власти дозволиле дубровачким колонистима да врше богослужбене обреде, те се стога за ову цркву одомаћио назив Латинска црква. Као што је већ наведено у Прокупљу је постојала и капела св. Петра и Павла, подигнута средствима Дубровчанина Радосава Николића.⁶⁵¹ Почетком XVII века у граду је боравио свештеник Димитрије Палиђи.⁶⁵² Као податак о броју католика у Прокупљу навешћемо, иако хронолошки излази из оквира нашег рада, да је 1610. године било 12 дубровачких домова.⁶⁵³

У османској држави народи су дељени по религији, а не по националној припадности. Султан Мехмед II омогућио је деловање и немуслиманским верским заједницама, које су називане *милетима* и на чијем челу је био њихов духовни вођа. Највећи милет у Царству био је *Рум милет* (Грчки милет), на чијем челу се налазио Цариградски патријарх.⁶⁵⁴

Царство је било пре свега исламска, теократска држава, али при томе и мултиетничка и мултирелигијска. Османлије су верским заједницама дале приличан степен аутономије и тиме створиле одређене услове за суживот.

⁶⁵⁰ Б. Храбак, *Беле Цркве*, 23-31.

⁶⁵¹ Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу*, 347.

⁶⁵² Б. Храбак, *Католичко становништво у Србији*, 85-86.

⁶⁵³ Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у Прокупљу*, 16.

⁶⁵⁴ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 268-269.

Немуслиманима је било дозвољено да буду поданици Царства уколико прихвате статус зимија. Њихова обавеза састојала се у плаћању главарине и беспоговорном поштовању закона. Сврха зимија била је успостављање превласти ислама над другим религијама у држави и довођење припадника других верских заједница у недвосмислено потчињен и подређен положај. Зимија је морао да буде обележен, тако да свима буде јасно да је његова вера “лажна” у односу на праву. У Царству није било места за безбожнике и многобошце. Статус зимије, био је условљен припадношћу признатој верској заједници. Они који нису припадали ни једној верској заједници морали су да приме ислам или да буду “предати сабљи”.⁶⁵⁵ Хришћани су толерисани у оној мери у којој њихово присуство није вређало муслимане и били су подвргнути бројним ограничењима у свим областима јавног живота. Њима је исповедање сопствене вере било дозвољено, али се том приликом нису смела вређати осећања “правоверних”, односно муслимана.⁶⁵⁶ Ово најбоље одсликава пример забране употребе црквених звона која је била на снази у читавом Царству. Лишени употребе звона, хришћани су се сналазили на друге начине. Као звоно користили су даску по којој се ударало рударским чекићем, а било је и случајева да се ударало по бронзи. Верници су на молитву позивани и тако што би неко трчао улицама и штаповима ударао по вратима кућа или гласно позивао у цркву.⁶⁵⁷

Иако призната, хришћанска вера је уколико се спомене у османским документима означавана као “лажна вера”, а хришћани су називани *џаурима* – неверницима. Такви изрази употребљавани су искључиво да би се нагласила јасна разлика између подређене и владајуће религије. Зимијама је било дозвољено да говоре својим језиком и да користе своје писмо, може се рећи да су чак и охрабривани да чувају своју традицију како би се разликовали од муслимана. Хришћанима и Јеврејима било је дозвољено да станују у свим градовима у муслиманским махалама, под условом да не сметају муслиманима, а то значи да не отварају крчме и не тргују муслиманима забрањеном робом. Ове забране нису

⁶⁵⁵ А.Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, Београд 2005, 31, 36, 45.

⁶⁵⁶ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 269.

⁶⁵⁷ О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 24.

важиле за хришћанске и јеврејске махале. Градска насеља била су упоришта османске власти и то је морало бити очигледно сваком поданику, управо из тих разлога зимијама се није дозвољавало да заузму градске војно стратешке и економске просторе, средишта насеља и најлепша места.⁶⁵⁸

Брак између хришћанина и муслиманке био је строго забрањен. Сматран је светогрђем и понижавањем ислама, јер угрожава породицу и потомство. Могућност склапања брака између муслимана и хришћанке била је остављена, али хришћанка у том случају није смела да утиче на васпитање и образовање детета. Немуслиман није смео да личи на муслимана, морао је бити обележен и својом одећом, посебним појасом или знаком распознавања. Инсистирање на разликовању по верској основи појачано је половином XVI века у време султана Сулејмана Величанственог. Хришћанима је било забрањено ношење зелене, беле и често црвене боје, као и скупе увозне одеће и обуће.⁶⁵⁹

Рад верских заједница одобравала је Порта, она је омеђавала границе њихове јурисдикције и потврђивала поглаваре. Православна црква била је призната и институционализована, што је значило да су њене старешине биле дужне да плаћају таксе за потврђивање на положају, као и годишње износе у зависности од броја верника и величине епархије. Католичко свештенство није било обухваћено овим системом, већ су за католике на територији Царства били надлежни архиепископи, митрополити или епископи православне цркве. То је значило да католички верници треба да плаћају дажбине православним црквеним старешинама. Иако овај систем није био специфичност српског подручја, већ пракса на подручју читавог Царства, у областима Пећке патријаршије стварао је извесне тешкоће.⁶⁶⁰

Након пада под османску власт подручје Топлице и Дубочице насељавају муслимани, а временом се јављају и тзв. нови муслимани, односно они који су били обухваћени процесом исламизације. Муслимани су чинили већину у градовима па,

⁶⁵⁸ А.Фотић, *Између закона и његове примене*, 44-45, 53.

⁶⁵⁹ Исто, 60, 64-66.

⁶⁶⁰ С.Ћирковић, *Католичке парохije у средњовековној Србији*, *Работници*, *војници*, *духовници*, Београд 1997, 258; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 268-270.

је тако 1516. године у Прокупљу било 164 муслиманских наспрам 122 хришћанске куће. Исте године у Лесковцу је било 126 муслиманских и 76 хришћанских кућа.⁶⁶¹ Двадесет година касније Лесковац има 95 муслиманских и 56 хришћанских кућа, да би око 1570. године број муслиманских кућа достигао 263, док је хришћанских било свега 27.⁶⁶²

На трговима је почетком XVI века број муслиманских кућа био занемарљив у односу на хришћанске. У Куршумлији је 1516. године било 100 хришћанских кућа и 19 муслиманских, а у Медвеђи 83 хришћанске и само 2 муслиманске куће. Ситуација се међутим изменила у другој половини истог века, па је око 1570. године у Куршумлији забележена 51 кућа муслимана наспрам 46 хришћанских. У Медвеђи је исте године уписано 37 муслиманских и 36 хришћанских кућа.⁶⁶³

Међу сеоским становништвом доминирали су домови православних хришћана. У Дубочици се муслимани 1516. године јављају у 66 села од 278 за колико располажемо подацима. Муслимани су у ових 66 села живели у 234 куће, што би чинило свега 2,06 % од укупно 11 335 домова колико их је убележено у 278 села. Не располажемо подацима колико је међу ових 234 домова било досељеничких, а колико домова нових муслимана. Двадесет година касније муслимани на подручју Дубочице живе у 51 селу у 216 кућа, што би представљало 3,25 % од укупно 6654 кућа евидентираних у 286 села. Од укупно 216 муслиманских кућа у 55 живели су нови муслимани. Око 1570. године број муслиманских домова бележи повећање у односу на 1536. годину. Тако их је 1570. године било у 68 села насељених у 592 куће, од којих је 61 припадала новим муслиманима. На 7670 домова евидентираних у 283 села, муслиманских домови чинили су 7,72 %. Највећи број муслиманских кућа забележен је у селу Пополинци где их је било 64.⁶⁶⁴

⁶⁶¹ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 58.

⁶⁶² М.Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 47.

⁶⁶³ О.Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 44-45; О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 250-251.

⁶⁶⁴ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 216-267.

Положај Православне цркве у Топлици и Дубочици од XIV до XVI века

Као црквена област Топлица се спомиње већ у XI веку, када је у време оснивања Охридске архиепископије, 1019-1020. године, припадала Нишкој епархији.⁶⁶⁵ Добивши Топлицу, заједно са Ибром, Расином и Рекама, Стефан Немања је у овој области подигао, у периоду између 1152. и 1166. године, а најкасније 1168. године, своје прве задужбине. У питању су манастири Св. Никола и Св. Богородица. Углед манастира Св. Николе био је велики, о чему сведочи и чињеница да је игуман овог манастира учествовао у избору и увођењу у звање архимандрита студеничког. Манастир ће свој углед сачувати до оснивања самосталне српске цркве 1219. године. Наредне године архиепископ Сава и његов брат, краљ Стефан Првовенчани формираће епископије у границама српске државе. Седиште новоформиране Топличке епископије било је управо у манастиру Св. Николе.⁶⁶⁶

Топлица је у средњовековној српској држави имала статус земље, а територија једне земље обично је одговарала духовном подручју једне епископије. Такав је био случај и са земљом Топлицом и Топличком епископијом, чије се духовно подручје пружало над Топлицом, Рекама (Пуста Река) и над Дубочицом, вероватно и над жупом Врања.⁶⁶⁷ Духовно подручје Топличке епископије пружало се, дакле, над читавом територијом која је предмет нашег интересовања.

У Пљеваљском синодику православља, који је настао између 1286. и 1292. године, налази се списак топличких епископа од оснивања епископије. Набројани су епископи: Јоаникије, Дионисије, Теодор, Јаков, Василије и Дамјан.⁶⁶⁸ У фалсификованим повељама за хиландарски пирг Хрусију, на седмом месту, наведен је топлички епископ Герасим (1301-1303. година).⁶⁶⁹ Попис српских епископа и

⁶⁶⁵ С.Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године*, Београд 1908, 33-35.

⁶⁶⁶ М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 33-35.

⁶⁶⁷ С.Мишић, *Земља*, 146; С.Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 21.

⁶⁶⁸ М.Јанковић, *Епископије и митрополије*, 151-152.

⁶⁶⁹ М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 35.

игумана у Светостефанској повељи за манастир Бањску 1316. године, наводи на петом месту топличког епископа Јоаникија.⁶⁷⁰

У време проглашења Царства и уздицања српске цркве у ранг патријаршије, 1346. године, Топличка епископија уздигнута је, попут осталих епископија насталих у време оснивања архиепископије, на ранг митрополије. Потврда о томе да је епископија постала митрополија налази се у натпису на крсту браће Стефана и Лазара Мусића, насталом између 1381. и 1389. године, на коме је убележено име и ранг топличког митрополита Јована. Претпоставља се да је митрополит Јован био брат Стефана и Лазара Мусића, који су поводом смрти њихове мајке Драгане, у монаштву Теодосије, поклонили крст њиховој задужбини Новој Павлици на Ибру.⁶⁷¹

Након митрополита Јована, веома дуго нема података о Топличкој митрополији и њеним митрополитима. Сигурно је да је територија на којој се простирала духовна власт топличких архијереја, после Косовске битке 1389. године, у бурним годинама владавине кнеза и деспота Стефана и деспота Ђурђа морала претрпети знатне промене. На митрополију и њено седиште морала се, свакако, одразити и предаја Топлице и Дубочице, од стране деспота Ђурђа, султану Мурату II као Марин мираз 1433. године.⁶⁷² Шта се у овом периоду догађало са црквом Св. Николе и њеним архијерејима остаје непознато. Имајући, међутим, у виду чињеницу да су тих година на овом простору вођене борбе против Османлија, може се претпоставити да је страдао и сам манастирски комплекс.⁶⁷³

Подаци из пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице осветљавају личност још једног топличког митрополита. У питању је, већ спомињани, митрополит Силојан, “пашин човек” односно “пашин рођак”. Приређивачи дефтера превели су оригинални термин *hiş-i paşa* као “пашин човек”⁶⁷⁴, док га Р.Тричкових преводи као “пашин рођак” што би значило да је у питању рођак тадашњег

⁶⁷⁰ Љ.Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV, Београд 1890, 10.

⁶⁷¹ Љ.Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 56, бр. 175; М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 35.

⁶⁷² Р.Ћук, *Царица Мара*, 59-62.

⁶⁷³ М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 35-36.

⁶⁷⁴ О.Зиројевић – И.Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 401.

беглербега Румелије.⁶⁷⁵ Превод Р. Тричковић прихватили су и Е. Миљковић и А. Крстић, који такође сматрају да је митрополит био у сродству са румелијским беглербегом. Не зна се ко је у време настанка пописа вршио дужност беглербега Румелије, али се зна да то није био велики везир Чандарли Халил-паша. Насупрот њему стајала је група високих османских званичника хришћанског порекла предвођена Загнос-пашом и Шехабедин-пашом, који је у време Мурата II више година био на положају беглербега Румелије.⁶⁷⁶

Митрополит је уживао тимар који се састојао од 3 села са 52 дома и приходом 4245 акчи. У питању су села Уљар, Суботица која је припадала Бовну и Микуљана која је припадала Куршумлији. Из белешке додате 1453. године сазнајемо да је митрополиту Силојану припадало и село Тркања на подручју Крушевца. Наредне године митрополиту је одузето село Уљар, које је враћено старим баштиницима, а њему је дато село Бојшумци које је до тада држао бовански субаша Синан. Поред ових села Силојановом тимару припадала је и пуста мезра Иљазофче.⁶⁷⁷ У каснијим сачуваним дефтерима који се односе на српске области не срећу се примери митрополитских, као ни тимара других црквених великодостојника.⁶⁷⁸

Не може се са сигурношћу утврдити да ли су поседи митрополита Силојана представљали његово лично властелинство које му је доживотно доделио деспот Ђурађ, или су у питању остаци поседа митрополије, који су половином XV века претворени у тимар топличког митрополита.⁶⁷⁹

Након пада Новог Брда, а самим тим и читавог јужног дела Деспотовине под османску власт 1455. године, јужне митрополије, које су до тада биле под надлежношћу Пећке патријаршије, припојене су Охридској архиепископији. У то време под јурисдикцијом самосталне српске цркве остала је северна Србија

⁶⁷⁵ Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2 (1980) 72-73.

⁶⁷⁶ Е. Миљковић, А. Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 170.

⁶⁷⁷ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 401.

⁶⁷⁸ Е. Миљковић, А. Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 170.

⁶⁷⁹ М. Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 37.

(територија на којој ће се образовати Смедеревски санџак), Босна и Херцеговина и Црна Гора.⁶⁸⁰

У средњовековној Србији црквена и државна сфера нису биле раздвојене нити је међу њима долазило до сукоба. Заједница свих верника у држави схватана је као тело којим у пуној слози управљају краљ и архиепископ, односно касније цар и патријарх. У два наврата на овим функцијама нашла су се рођена браћа. Такав однос је био у време краља Стефана Првовенчаног и архиепископа Саве I, Немањиних синова, и краља Уроша I и архиепископа Саве II, синова Стефана Првовенчаног. Братска сарадња остала је идеал, али је у стварности црква била под јаким утицајем владара. То међутим није сметало да у вршењу својих функција црква буде аутономна. Световњаци су били искључени од господарења црквама и забрањивало се да световњак суди у црквеним стварима, резервисаним искључиво за црквене судове и црквене достојанственике.⁶⁸¹ У 12. члану Душановог законика се у вези тога каже: *“И духовному длгу козмици да не суде; кто ли се најде от козмик судив духовному длгу, да плати 300 перпер; такмо црков да суди.”*⁶⁸² За световњаке је дакле била предвиђена казна од 300 перпера уколико суде у црквеним стварима. Световњаци су били искључивани из вођења манастирских економија и све су функције биле обавезно у рукама монаха. Црквена властелинства су уживала велике имунитете, што значи да су њихови поседи били ослобођени работа и дажбина владару и државним властима, као и да се управни органи нису могли мешати у управљање црквеним властелинством.⁶⁸³ О томе сведочи и Душанов законик по коме се све цркве у Царству ослобађају од *“всех работ малих и великих.”*⁶⁸⁴

Нижим степенима световних власти било је, дакле, онемогућено управљање црквеним организацијама, али је зато највиша државна власт имала право да интервенише у црквеним пословима. У прилог томе говоре и чланови Душановог законика, који штите цркву, али има и одредаба које регулишу црквену дисциплину и које цркви намећу ограничења. Члан 13. предвиђа да се прокуне и из достојанства

⁶⁸⁰ Б.Ђурђевић, *Улога цркве*, 111-112.

⁶⁸¹ С.Ђирковић, *Православна црква у српској држави*, 205.

⁶⁸² С.Новаковић, *Законик*, 155.

⁶⁸³ С.Ђирковић, *Православна црква у српској држави*, 206.

⁶⁸⁴ С.Новаковић, *Законик*, 162.

изгони онај ко је примио мито да би поставио црквеног чиновника, а исто важи и за оног који је на тај начин постављен. Ограничавањем манастирског живота, имајући у виду прилике у српској држави, бави се и члан 16. који предвиђа да се у манастиру, на 1000 кућа подложних људи који служе манастиру, храни 50 монаха. Следећи, 17. члан захтева да монаси и монахиње обавезно станују у манастирима.⁶⁸⁵ Закон је предвиђао да монаси који су родом из области у којој се налази манастир не могу остати да живе у том манастиру, већ се морају преселити у неки други манастир. Објашњење за овакав став може се тражити у претпоставци да су мештани у манастиру другачије поступали према својим рођацима и да су друге духовнике у манастиру сматрали дошљацима и гостима. Само у једном случају било је дозвољено да калуђер може живети изван манастира. Ако властелин или неко други има на свом поседу цркву, може да у ту цркву постави калуђера и да га доведе епископу, из чије је калуђер области, да га благослови. Закон је штитио подједнако монаха, свештеника или епископа, и уколико их неко опсује предвиђао је казну од 100 перпера, а ако их неко убије да се тај обеси.⁶⁸⁶

Владари су цркву везивали за себе оснивањем задужбина, којима су даровали велике поседе.⁶⁸⁷ Нажалост нису нам сачуване даровне повеље Немањиних манастира Св. Николе и Св. Богородице. Поседе у Топлици и Дубочици имали су и други манастири попут Хиландара, Св. Пантелејмона и Св. Арханђела.⁶⁸⁸

Црква је у средњовековној српској држави имала јак утицај изван уско религиозне сфере. Утицала је на доношење политичких одлука, учествујући у раду државних сабора чији су чланови, поред властеле, велике и мале, и највиших државних функционера били и архиепископ, односно патријарх, епископи и игумани великих владарских манастира. Веома значајне биле су и социјалне функције које је црква обављала у средњовековној Србији. Брак, брачни односи и брачно право били су под искључивом надлежношћу српске цркве. Након оснивања архиепископије и ширења мреже парохија јављају се накнадна венчања

⁶⁸⁵ С.Тирковић, *Православна црква у српској држави*, 206; С.Новаковић, *Законик*, 156-158.

⁶⁸⁶ Ђ.Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 144; С.Новаковић, *Законик*, 158, 175, 203.

⁶⁸⁷ Б.Ђурђевић, *Улога цркве*, 75.

⁶⁸⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 420, 478, 519, 694.

парова који су раније склопили брак по народном обичају. У време цара Душана црквени брак је био обавезан. Члан 3. прописује: *“И ниједина свадба да се не учини без венчанија; ако ли се учини без благословенија и упрошенија цркве, такови да се разлуче.”*⁶⁸⁹ У надлежности цркве спадала је и брига о сиромашнима и немоћнима. За митрополите, епископе и игумане који се оглуше о ову обавезу биле су Законом предвиђене казне.⁶⁹⁰ Црква је подстицала вернике на давање милостиње и пружање помоћи, али је и сама помагала дајући храну и пружајући уточиште онима којима је то било потребно. Манастири су често били окружени сиромасима који су добијали храну, а у појединим приликама и обућу и одећу. Поред неких манастира постојале су и посебне зграде које су пружале уточиште сиротињи.⁶⁹¹ Овим несрећницима често су се придруживали и болесни који су у манастирима тражили лека својим тегобама.⁶⁹²

Висока црквена јерархија средњовековне Србије бирала се из редова виших друштвених слојева, док се парохијско свештенство због своје велике бројности морало регрутовати из свих друштвених слојева. Зависни људи, који су живели на властеоским поседима, би када стекну образовање потребно за свештеничко звање и када буду рукоположени остајали у зависности од свог господара. Свештеник је морао имати довољно слободе и самосталности за вршење своје функције, али је као човек свога господара и даље био везан за њега и дуговао му работе и дажбине. Такав положај решен је компромисом по коме је господар био дужан да уступи свештенику *ждреб*, односно *“три њиве законите”* за издржавање. Ждреб је имање које је поп добијао на коришћење и његово држање било је у вези са вршењем свештеничке службе. Највећи број попова спадао је управо у групу која се издржавала од ждреба. Споменуте *“три њиве законите”* никако не би требало дословно схватити, већ као имање у складу са тропољним системом обраде земље, у коме се један део сејао озимом, други јаром културом, док је трећи део остављан на угару. С обзиром да је поп добијао споменути посед од господара земље, то је свакако производило одређене обавезе према њему. Ове обавезе биле су мање од

⁶⁸⁹ С.Новаковић, *Законик*, 152.

⁶⁹⁰ Исто, 163.

⁶⁹¹ К.Јиречек, *Историја Срба II*, 310-311.

⁶⁹² С.Ћирковић, *Православна црква у српској држави*, 206-207.

оних којима су били оптерећени меропси, а у њих је спадало: обрађивање винограда, давање десетка од воска, учествовање у справљању пива и можда још неки послови. Извесно је да су у складу са својим положајем били ослобођени војне службе. Уколико би свештеник узео више од прописаног поседа морао је за тај вишак да работа као и сви други људи. На овакав корак попове је могла да наведе бројност њихових породица, а имајући у виду да је већина попова потицала меропашких породица, обрађивање земље оптерећене свим обавезама није им било страно. Могуће је и да су неки попови овакву земљу морали да узму због тога што им је властелин ускратио право на ждреб. Господар је био дужан да “*храни попа по закону*”, односно да му додели прописан посед. Уколико поп не би добио овај посед могао је да се жали свом архијереју, који би опоменуо господара. У случају да господар не реагује ни на ову опомену, свештеник би био слободан да га напусти и престајале би све његове обавезе према господару.⁶⁹³

Било је нравано, и случајева када је свештеник имао сопствену баштину те стога није добијао споменуте три њиве. Већина попова баштиника потицала је из слојева властеле или властеличића. Истакнути и заслужни попови добијали су земљу од владара и Цркве, а били су и у могућности да је сами купују. Њихова свештеничка служба није битно утицала на држање земље и управљање њом. С обзиром да су углавном потицали из властеоских породица њихове баштине задржавале су оне слободе и обавезе које су имале и у власништву њихових предака, док су на поседима купљеним или добијеним од владара важила права власништва која су била регулисана повељама о куповини или поклону.⁶⁹⁴

Након формирања самосталне Српске цркве, Сава Немањић је уредио пореске обавезе попова према епископима. Дажбина коју су попови плаћали епископима као сталан годишњи доходак називана је *врховина*. Врховину су плаћали само попови и била је у вези са вршењем поповске службе. О овој дажбини у српским изворима нема пуно података, па се не може утврдити њен износ. Готово извесно је да се крајем XIV и почетком XV века ова дажбина због развоја рударства и привреде плаћала у новцу. Поред врховине попови су плаћали Цркви доходак

⁶⁹³ С.Ћирковић, *Православна црква у српској држави*, 208-209; С.Новаковић, *Законик*, 164-165; М.Копривица, *Попови и протопопови*, 177-180, 186.

⁶⁹⁴ М.Копривица, *Попови и протопопови*, 175-176.

духовни, док се у областима освојеним од Византије плаћала и *егзарштина*. У дажбине које су попови давали епископу спада и *помен*. Ова дажбина давала се у виду поклона и на добровољној бази, а њен износ био је произвољан. Представљала је више одраз поштовања и личне оданости према епископу, него реалну материјалну обавезу. Попови су поклоне давали више пута годишње и најчешће о великим празницима. Цркви је припадао и *бир*. Дајбина чије су прикупљање организовали попови у својим парохијама, а плаћали верници. Плаћана је у пољопривредним производима, а касније и у новцу.⁶⁹⁵ На основу Светоарханђеловске хрисовуље цара Душана може се закључити да је бир узиман од брачних парова и да је износио лукно жита или два динара.⁶⁹⁶

С обзиром да је свештеничко звање, поред свих ограничења, значило друштвени успон и делимично ослобођење од властелинских стега. Наметало се питање о положају свештеничких потомака, поготову оних који не би стекли образовање потребно да наследе оца као свештеници. Током времена решења су била све неповољнија по свештенике из нижих категорија становништва. У време краља Милутина положај нешколованих свештеничких потомака се одређивао према положају њиховог деде. Ако је деда био меропак и он би постајао меропак, ако је деда био сокалник и он би постајао сокалник, а ако је деда био поп он би постајао сокалник. Током XIII века, синови меропака могли су да постану свештеници уколико стекну образовање. Томе су током XIV века стављене озбиљне препреке. Тако је повеља за манастир Дечане предвиђала да поповски синови који не стекну одговарајуће обарзовање прелазе у категорију меропака, а прописивано је и да попов син може да га наследи у звању, док је за синове меропака важило да су меропси и у случају да стекну образовање.⁶⁹⁷

Положај калуђера знатно се разликовао од свештеника. Они су били везани животом у манастиру, као што је то предвиђао, спомињани 17. члан Душановог законика. Поред верских служби, њихова дужност била је и брига о манастирским

⁶⁹⁵ Исто, 120-121, 125-130, 136-137.

⁶⁹⁶ С.Мишић, Т.Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 111.

⁶⁹⁷ С.Ђирковић, *Православна црква у српској држави*, 209; М.Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880), 62. О Дечанским хрисовуљама в. П.Ивић, М.Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976; Детаљније о утицају порекла на друштвени положај попова в. М.Копривица, *Попови и протопопови*, 195-208.

добрима. Калуђери нису имали обавезу давања дажбина ни према цркви ни према држави. Из њихових редова регрутовало се више свештенство, јер су не само игумани манастира, већ и епископи на свој положај могли доћи само из редова калуђера.⁶⁹⁸

Свакако најзначајнија црква на подручју Топличке епископије, односно митрополије, била је, њено седиште, црква Св. Николе. Црква је подигнута у периоду између 1152. и 1168. године и вероватно је првобитно била одређена за гробну цркву Стефана Немање.⁶⁹⁹ О подизању цркве обавештава нас Стефан Првовенчани: “*И сврши храм Светоме, и установи у њем правило чрнцима, како да славе Господа Бога непрестано*”.⁷⁰⁰ На основу овога може се закључити да је храм добио типик по коме су живели монаси.

Архитектонски склоп грађевине указује на три различите епохе зидања. Најстарија грађевина у манастирском комплексу је црква Св. Николе. Касније је дограђена спољна припрата са два звоника. О времену зидања ове припрате и кула постоје различита мишљења. Једно је да их је подигао Стефан Немања⁷⁰¹, а према другом мишљењу подигнути су у време смештања епископског седишта у цркву, између 1220. и 1230. године.⁷⁰² У време краља Милутина, сазидана је мала капела на северној страни.⁷⁰³ Од живописа је, нажалост, остало веома мало. Остаци се могу датирати делом на крај XII и почетак XIII века, а делом у XIV век.⁷⁰⁴

С обзиром да није сачувана ни оснивачка повеља, нити касније повеље за властелинство Топличке епископије, не зна се које је поседе и привилегије имала ова црква. На основу података о другим манастирима и епископијама може се

⁶⁹⁸ Б.Ђурђевић, *Улога цркве*, 71; Детаљније о монаштву и њиховом животу в. Ђ.Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 143-151.

⁶⁹⁹ Детаљније о времену подизања цркве в. М.Чанак Медић, Ђ.Бошковић, *Архитектура у Немањино доба I*, Београд 1986, 15.

⁷⁰⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Живот Светог Симеона, Београд 1988, (Љ. Јухас-Георгиевска) 67.

⁷⁰¹ Б.Вуловић, *Црква светог Николе код Куришумлије*, Зборник Архитектонског факултета III, Св. 7, Београд 1956-57, 15-16; М.Ђоровић Љубинковић, *Ископавање комплекса Св. Николе код Куришумлије*, Археолошки преглед 10, Београд 1968, 189; М.Чанак Медић, Ђ.Бошковић, *Архитектура у Немањино доба I*, 15.

⁷⁰² Ђ.Стричевић, Б.Вуловић, *Црква Св. Николе код Куришумлије*, Старинар XII, Београд 1961, 291-292; В.Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 34; О.Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII-XV века*, Зборник за ликовне уметности МС 14, 1978, 29.

⁷⁰³ М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 34.

⁷⁰⁴ Б.Вуловић, *Црква светог Николе код Куришумлије*, 19-20.

претпоставити да је, попут других обилато обдарен селима, пашњацима и планинама, као и бројним другим привилегијама.⁷⁰⁵

Након пада Топлице и Дубочице под османску власт манастир, је сасвим извесно, изгубио бројне поседе и привилегије које је имао раније. У попису Области Бранковића 1455. године, уписана је црква Св. Николе уз коју се наводе монах Данијел, Никодин калојор и Антун калојор.⁷⁰⁶ Не може се са сигурношћу тврдити да ли се ова црква може идентификовати са нашим манастиром или је у питању нека друга црква на овом простору. Поузданија вест потиче из 1487. године, када је приход од манастира износио 155 акчи. Године 1530-1531. уписан је годишњи приход од манастира у износу од 100 акчи. У каснијим дефтерима црква се не бележи, па се може претпоставити да је средином XVI века напуштена.⁷⁰⁷

Манастир Св. Богородице подигнут је, највероватније, у VI веку, а обновљен је у време Стефана Немање. Настао је на простору рановизантијског насеља и месту средњовековне некрополе, која је датирана у периоду између X и XII века. Током обнове настао је зид са три пролаза на почетку олтарског простора и дозидани су делови наоса. Црква је триконхосне основе и њена дужа страна оријентисана је у правцу исток-запад. Апсида олтарског простора споља је тространа, а изнутра полукружна. Олтарска преграда подигнута је на месту рановизантијске цркве у време када су њени зидови већ били углавном порушени.⁷⁰⁸

Јужно од цркве откривена је већа правоугаона зграда зидана каменом, од које су се сачувале само подрумске просторије. Подрум је био поплочан притесаним каменим плочама. Источно од цркве налазе се остаци зида и мање куле, чији је под од цигле делимично сачуван.⁷⁰⁹

⁷⁰⁵ М.Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 34.

⁷⁰⁶ Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 266.

⁷⁰⁷ О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 146.

⁷⁰⁸ Д.Анастасијевић, *Откопавање Немањине свете Богородице код Куришумлије*, Старица I, Београд 1923, 47-55; Б.Вуловић, *Конзервација Богородице куришумлијске*, Саопштења 1, Београд 1956, 67-69; М.Вушковић, *Монахиња Анастасија и манастир свете Богородице у Куришумлији*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 44-45.

⁷⁰⁹ М.Љубинковић, *Ископавање комплекса Немањиних цркава – светог Николе и свете Богородице код Куришумлије у 1973. години*, Археолошки преглед 15, Београд 1973, 121-122.

Нажалост, попут манастира Св. Николе, нису сачуване даровне повеље ни за властелинство манастира Св. Богородице, тако да се може само претпоставити да је манастир био обдарен богатим поседима. У манастиру је умрла монахиња Анастасија, чије су мошти касније пренете у припрату Богородичине цркве у Студеници.⁷¹⁰

Након пада под османску власт манастир је забележен у попису Области Бранковића 1455. године, заједно са селима Вича и Мачја Стена. Убележени су монах Исаије и калојор Живосија. Давали су ушур од винограда који је износио 30 чаброва шире.⁷¹¹ Манастир се спомиње и у попису из 1487. године, уз њега је уписана једна кућа и виноград који се није обрађивао. Укупан приход од манастира износио је 947 акчи. Последњи помен манастира у османским дефтерима је из 1530-1531. године, па се може закључити да је попут манастира Св. Николе средином XVI века опустео.⁷¹²

Споменућемо и две цркве у подножју прокупачког Хисара. У питању су црква Св. Прокопија и Латинска црква.

Црква Св. Прокопија подигнута је највероватније крајем X века у време власти бугарске државе у Топлици.⁷¹³ Првобитна црква вероватно је била основе уписаног крста са куполом. Прва значајнија преправка извршена је већ почетком XI века, када је црква добила облик тробродне базилике.⁷¹⁴ Главни улаз на северној фасади водио је у припрату, из које се кроз врата на средњем и јужном броду улазило у наос.⁷¹⁵ Није утврђено коме је свецу првобитна црква била посвећена. Тек након преноса моштију палестинског мученика црква добија назив Св. Прокопија. Пренос моштију условио је изградњу гробнице уз јужни зид наоса.⁷¹⁶ Гробница се састоји из три мање засведене просторије постављене у низу. Остале

⁷¹⁰ М. Вушковић, *Монахиња Анастасија*, 45.

⁷¹¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 307.

⁷¹² О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 61.

⁷¹³ Г. Милошевић-С. Ђурић, *Црква св. Прокопија*, 99.

⁷¹⁴ Исто, 96-97, 99.

⁷¹⁵ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Археолошка истраживања Хисара, Каталог изложбе*, ТОК, Прокупље 1984, 9-10.

⁷¹⁶ Г. Милошевић-С. Ђурић, *Црква св. Прокопија*, 84, 99.

поправке и преградње су познијег датума и потичу из XVIII, XIX и XX века.⁷¹⁷ Овим поправкама црква је изгубила много од свог средњовековног изгледа.

У османским дефтерима црква се помиње 1575-1576. године, настањују је два лица, од којих је један владика. Приход од имања износио је 150 акчи. Десетак година касније забележен је приход од свега 50 акчи.⁷¹⁸

Нешто северније од цркве Св. Прокопија налази се “Латинска” или “Југ Богданова црква”. Изграђена је у XIV веку, а у време османске власти служила је Дубровчанима као гробљанска црква.⁷¹⁹ Народно веровање да је цркву подигао Југ Богдан тешко је доказати. Назив “Латинска црква”, црква је добила у XVI веку када је у њој док су је Дубровчани користили обављано богослужење на латинском језику.⁷²⁰ Фреске “Латинске цркве” поуздано се датују у време између 1340. и 1360. године, на основу чега њену градњу можемо још прецизније сместити у прву половину XIV века.⁷²¹ Црква је једнобродна грађевина димензија 3 x 5 m. У току археолошких истраживања дошло се до резултата који говоре о континуитету овог култног места. Испод средњовековне цркве откривени су трагови ранохришћанске цркве и античког храма. Од античког храма сачувани су источни и делом западни зид.⁷²²

На подручју средњовековног Лесковца било је подигнуто неколико цркава. Темељи једне од њих откопани су у источном подножју Хисара. Данашња црква св. Илије изграђена је на месту неке раније богомоље. На основу сачуваних капитела може се претпоставити да потиче из рановизантијског периода. Могуће је да се и Богородичин манастир, споменут у запису из 1453. године, налазио у Лесковцу.⁷²³

Српска православна црква остала је, након пада српских земаља под власт Османлија, једина национална институција око које се народ окупљао. У

⁷¹⁷ Г. Милошевић, *Цркве у подножју Хисара у Прокупљу*, Зборник радова Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1999, 165.

⁷¹⁸ О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 170.

⁷¹⁹ П. Петровић, *Латинска црква*, 6.

⁷²⁰ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 104.

⁷²¹ Д. Тасић, *Животопис средњовековне цркве у Прокупљу*, Зборник за ликовне уметности 3, (1967), 128.

⁷²² Г. Милошевић, *Цркве у подножју Хисара*, 166.

⁷²³ С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици*, 68; Љ. Васиљев, *Помен Лесковца у рукописном службанику*, 16; М. Стојић, Ј. Пешић, С. Јовић, *Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар*, 30.

организационом смислу налазила се под пуном контролом централне власти и без сагласности Порте није могао бити изабран ниједан патријарх, митрополит или епископ. У унутрашње уређење цркве држава се није мешала, већ је само утврђивала износ дажбина које су цркве и манастири, односно њихови монаси били дужни да плаћају, као и одговорности свештенства. Дажбине које је црква била дужна да плаћа држави називале су се *пешкеш* и *кесим*. Пешкеш је био дажбина утврђеног износа за сваку патријаршију и сваку њену епархију. Пратио је све персоналне промене како на епархијским катедрама, тако и на султанском престолу и морао је бити плаћен пре добијања новог или обнове старог берата. Кесим је био годишњи данак који је црква у одређеном року морала да плати државној благајни.⁷²⁴

У расположивим османским пописима убележени су углавном манастири, док су помени цркава веома ретки. Сматра се да цркве нису бележене у пописима из фискалних разлога, јер нису поседовале имање, те стога за њих није било прописано плаћање дажбина. Манастири се у дефтерима уписују под два назива: манастир (*manastir*) и црква (*kilise*). У оба случаја ради се о манастирима јер се уз њих уписују и њихова имања са којих се убирају дажбине.⁷²⁵ Такав је био случај са манастиром Св. Богородице у нахији Дубочици који је уписан као црква. Уписан је иза села Свињарице па би га можда требало тражити на том подручју. Приход од овог манастира износио је 1530. године 154 акче.⁷²⁶

Будући да су најчешће били далеко од градских, па и од сеоских насеља, манастири су у најмањој мери били изложени удару османских власти према немуслиманским културним објектима. Зато не треба да чуди велики број српских средњовековних манастира који су опстали током дугог периода османске окупације.⁷²⁷

⁷²⁴ Р.Тричкових, *Српска црква средином XVII века*, 66, 75; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 277-278.

⁷²⁵ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 279.

⁷²⁶ О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 65.

⁷²⁷ О.Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 68.

Током друге половине XV и читавог XVI века на подручју нахије Дубочице османски дефтери регистровали су 49 манастира, док је на подручју Топлице убележено 48, од тога 41 у нахији Прокупље и 7 у нахији Куршумлија.⁷²⁸ Међу овим манастирима највећи приход узиман је од Немањине задужбине Св. Богородице. Овај манастир је 1487. године забележен са приходом од 947 акчи. Уз манастир Св. Богородице код села Слатина у Дубочици убележен је 1516. године приход од 917 акчи. На примеру овог манастира могу се пратити и значајне осцилације у приходима са манастирских имања током XVI века. Већ 1530. године приход је пао на 785 акчи, да би у пописима из 1575/76. и 1584. године износио свега 100 акчи. Већи приход забележен је 1575/76. и уз манастир Св. Тројице код села Разгојна у нахији Дубочица, износио је 700 акчи. Исти приход забележен је 1530. године и уз манастир Св. Боровац у Дубочици.⁷²⁹ Остали пописани манастири доносили су мање приходе од својих имања.

Манастири су као што се може видети сачували своја имања, иако су она значајно смањена у односу на период српске средњовековне државе. Неки манастири плаћали су десетак са својих имања, док су други плаћали дажбине одсеком, што је представљало одређену повластицу. Не може се на основу доступних податак утврдити на основу чега је установљена оваква подела.⁷³⁰ Тако је дажбине одсеком плаћао манастир Св. Арханђео код Медвеђе у Дубочици. Манастир је први пут у дефтеру споменут 1516. године. Око 1570. године убележен је митрополит Макарије заједно са још једним калуђером, одсеком су плаћали дажбине у износу од 100 акчи. Дажбине је одсеком, 1536. године, у износу 150 акчи, плаћао и манастир Св. Јована Претече код села Јањуша у нахији Дубочица. У нахији Прокупље дажбине су одсеком током четврте деценије XVI века плаћали манастир у близини села Дреновац и манастир Св. Николе код села Церовице, у износу од 200, односно 100 акчи. Износ од 100 акчи одсеком је плаћао и манастир код села Белогоште у истој нахији.⁷³¹

⁷²⁸ О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 39-207.

⁷²⁹ Исто, 61, 63, 67, 196.

⁷³⁰ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 283.

⁷³¹ О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 43, 50, 95, 111, 152.

Попут Немањиних задужбина Св. Николе и Св. Богородице које су опустеле половином XVI века, било је и других манастира који су остали пусти током истог века и чија су имања често настављали да обрађују становници околних села, а било је и случајева када су она прелазила у руке Османлија. Такав је пример манастира Ваведење Пресвете Богородице код села Губетин у нахији Прокупље. Овај манастир се први пут спомиње у дефтеру из 1530. године када је приход од манастирског имања износио 120 акчи. Шест година касније манастирско имање обрађивали су становници села, а за узврат су плаћали 70 акчи. У каснијем времену манастир, односно његово имање, уживао је неки османски феудалац. Попис настао око 1570. године наводи да је манастир у време пописивања опустео и да је претворен у ливаду, па су га уживали наследници поменутог феудалца, а дажбине су плаћали одсеком. Уписно је седам ливада. Десетак година касније за шест ливада плаћали су 7000 акчи.⁷³²

Монаси су припадали повлашћеном слоју становништва и у највећем броју случајева били су ослобођени плаћања харача, као и многих других ванредних намета. На основу податка из пописа Области Бранковића сазнајемо да су монаси манастира Св. Богородица давали само ушуре од винограда, и да су дакле, били ослобођени плаћања испенце и других пореза. Монаси манастира Дреновац у нахији Прокупље били су такође ослобођени ових намета. О томе нам сведочи белешка која је у истоветном садржају уписана у дефтере 1536. и око 1570. године, која гласи: *“Манастир Дреновац, припада Прокупљу. У рукама монаха споменутог манастира постоје царске наредбе од султана Мурата хана и од газизије султана Мехмеда хана, по којима они не дају харача, испенце и других пристојби. Сада (такође) не дају хараче и испенце. Уместо ушура они стално годишње дају своје спахији 200 акчи, тако да се више ништа не тражи”*. Наведени износ плаћан је одсеком, а до 1583. године повећан је за 50 акчи. И у суседном Смедеревском санцаку било је сличних примера, тако су монаси манастира Љубостиња били ослобођени плаћања испенце одмах након османског освајања. Међутим, њима је

⁷³² Исто, 71.

ова повластица укинута већ 1476. године и наређено је плаћање испенце у пуном износу.⁷³³

За разлику од монаштва, положај парохијалног свештенства није се у фискалном погледу разликовао од статуса обичне раје. У пописима се често среће одредница поп, али она је имала само сталешки, а не и правни значај. Вероватно су попови имали одређени углед у селу, те је то разлог што се у дефтерима бележе са овом ознаком. Са становишта фискалне политике није било разлога за њихово посебно бележење.⁷³⁴ Према попису Области Бранковића, 1455. године, уписано је 15 свештеника у 54 села у Топлици, док је у 21 селу у Дубочици уписано свега 4 свештена лица. Ни у једном селу није убележено више од једног свештеника. Најмање село са уписаним свештеником било је топличко село Доња Дубница, где је убележен поп Кузма, бројало је свега 9 кућа. У селу Лубница, које је бројало 95 кућа уписан је поп Никола. Споменућемо и топличка села Мајана и Кртог, као и села Петрила и Седлар у Дубочици. У овим селима није забележен свештеника, али се у Мајани, Кртогу и Петрили наводи одредница син попа, док је у Седлару убележен Давид брат попа. Ове одреднице наводе нас на закључак да су у споменутим селима живели свештеници, који су највероватније преминули у годинама пре пописа. У селу Добриновци у Дубочици не наводи се име свештеника, већ је убележена само одредница о његовом социјалном статусу поп, сиромаш. У следећој табели изнећемо податке о селима у којима су живели свештеници.

Село	кућа	удовица	домаћинстава	приход спахији	свештеник
Топлица					
Ратај	19		19	1751	поп Степан
Нармица	17	1	18	1224	поп Јован
Долња Раковица	44		44	5554	поп Никола
Горње Станце – део села	13		13	325	поп Радислав
Младковце – део села	10		10	250	поп Видац
Лубница	87	8	95	7463	поп Никола

⁷³³ А.Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*, Београд 2000, 12; Н.Надџибегич, А.Надџић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 307; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 72; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 287.

⁷³⁴ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 287.

Шушмановце	23	1	24	1974	поп Дамјан
Долња Дубница	9		9	594	поп Кузма
Вича	35		35	3583	поп Васиљ
Орли	20		20	1992	поп Степан
Мошковце	23	2	25	2022	поп Влкашин
Хрсовце	16	2	18	1459	поп Радин
Брбури	27	1	28	2412	поп Петак
Долњи Бресци	40		40	3386	поп Богдан
Горња Дубница	30	1	31	2369	поп Јованиш
Дубочица					
Кутлеш	37	2	39	2850	поп Влкослав
Ивахње	29	1	30	2533	поп Оливер
Добриновци	20		20	1973	поп, сиромах
Грбовци	32	1	33	3004	поп Милко

На основу података из табеле може се рећи да су свештеници живели, са изузетком села Долња Дубница, углавном у већим селима. Треба напоменути и да су села Горње Станце и Младковце само делимично пописана и да је број домаћинстава у тим селима био већи. Било је међутим и већих села попут Луковца са 33 куће и Мајане са 47 кућа у којима није било свештеника.⁷³⁵ Може се претпоставити да су ова села, као и друга мања села која нису имала свештенике, делила свештеника са неким од околних села у којем је свештеник живео.

У ондашњим приликама свештеници су вршили службу Божју, водили рачуна о поштовању празника, проповедали, венчавали, крстили и сахрањивали своје парохијане. Село се недељом и празницима окупљало пред црквом или крај гробља уколико цркве није било, ради верских и сеоских ствари. У тим приликама свештеник се старао не само о вери већ и о елементима духовности који нису били религиозни. Све то му је, као једином члану сеоске заједнице који се бавио непривредним занимањем, повећавало углед и значај у селу.

Поред ових обавеза имали су и обавезе у производњи и давањима спахији као и сваки други старешина куће. Али, тешко да је поп Никола из села Лубница, у којем је било 95 кућа, поред својих верских дужности, могао да обавља и ратарске послове. Његове обавезе према спахији морало је делом преузети његово

⁷³⁵ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 175, 242, 243, 244, 245, 249, 254, 256, 258, 259, 260, 270, 280, 283, 293, 304, 306, 307, 308, 309, 332, 337, 340.

домаћинство, а делом и само село, у зависности од економске снаге и износа давања спахији. Вероватно је то био један од разлога да два или више малих села имају заједничког свештеника.⁷³⁶

Расположиви подаци, нажалост, не омогућавају нам да стекнемо потпуну слику о броју свештеника и распрострањености њихових парохија, на подручју Топлице и Дубочице у другој половини XV и током XVI века.

Значајно питање које се поставља је да ли су и под којим условима, након пада српске Деспотовине под власт Османлија, могле да се подижу нове цркве и манастири, као и питање обнављања старих и порушених богомоља. Познаваоци исламског права – *факихи*, били су сагласни да би требало забранити немуслиманима изградњу цркава уколико нису постојале у време пре освајања. У неколико царских заповести из друге половине XVI века, наређује се рушење цркава подигнутих упркос забрани. У једном случају за градитеља се уколико је починио и друге преступе предвиђа смртна казна. Важан извор за ова питања су *фетве* – правна мишљења или одговори на неко религиозно-правно питање, које издају муфтије. У фетвама са краја XVII и почетка XVIII века наводи се да је само у подручјима у којима уопште нису живели муслимани понекад била дозвољена изградња цркве. Цркве које су једном претворене у џамију нису се више никада смеле користити као цркве. У мешовитим насељима била је забрањена изградња цркава. Фетве су предвиђале и протеривање хришћана из махала у којима живе заједно са муслиманима уколико почне да опада посета џамији. Уколико цркве постану рушевине било је дозвољено извршити њихову поправку или обнову старог стања.⁷³⁷

Дакле, градња цркве била је дозвољена само у случају да је црква већ постојала на том месту пре доласка Османлија. Уверивши се из постојећих старих повеља или на основу сведочења двојице муслимана да је црква постојала раније,

⁷³⁶ М.Мацура, *Насеља и насељеност*, 222-223; Н.Надџибегич, А.Надџич, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 259.

⁷³⁷ О.Зиројевић, *Звоник*, 164-165.

кадија је издавао дозволу за градњу. После тога на црквиште би излазила комисија састављена од муслимана која би тачно одредила обим и величину преправки.⁷³⁸

Тако су на темељима старијих сакралних објеката подигнути манастири Св. Богородице Ваведења и Св. Јована у близини села Јањуша код Лесковца. Женски манастир Св. Богородице Ваведења подигле су 1499. године монахиње Ксенија, Теофана, Марта и Марија. Претпоставља се да су припадале породици Кантакузин и да су у питању сестре, удовице или кћери чланова породице који су страдали 1477. године. Подигнути манастир је једноставна једнобродна грађевина са првобитном припратом и једноставном споља и изнутра полукружном апсидом, засведена полуобличастим сводом.⁷³⁹

Мушки манастир Св. Јована подигнут је око километар и по даље од манастира Св. Богородице. На основу записа у наосу сазнајемо да је храм посвећен Св. Јовану Претечи и Крститељу и да га 1517. године подижу Андроник Кантакузин и његова браћа, у време игумана Теодосија, за владавине султана Селима. Попут цркве Св. Богородице и црква Св. Јована је једнобродна грађевина са великом споља и изнутра полукружном апсидом засведена полуобличастим сводом. Цркву је августа 1524. године, у време игумана Луке, живописао извесни Петар из Софије. Западни део је поново живописан 1693. године у време игумана Јована и спахије Алајбега. Манастир је уписан у дефтеру из 1516. године у село Јањушу са три баштине. Две деценије касније овде су живела два калуђера, приход од њих износио је 150 акчи и плаћан је одсеком. У попису из 1575/76. године уписан је само приход у истом износу. Црква је горела 1788. године као и за време првог и другог српског устанка.⁷⁴⁰

После вести о Топличкој митрополији и митрополиту Силојану, у изворима дуго времена нема помена о црквеној организацији у Топлици. Тек 1532. године у саборским актима охридског архиепископа Прохора, у време сукоба са смедеревским епископом Павлом, спомиње се белоцрквански митрополит

⁷³⁸ С.Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965,

⁷³⁹ С.Марковић, *Јањушки манастири*, 253-255.

⁷⁴⁰ С.Марковић, *Јањушки манастири*, 250-253; О.Зиројевић, *Цркве и манастири*, 111.

Пахомије.⁷⁴¹ Није познато када су топлички митрополити почели да носе назив белоцрквански. Помен Беле Цркве, сведочио би да је седиште митрополије било и даље у манастиру Св. Николе и да је некадашња Савина епископија наставила да живи у тешким условима османске окупације и у границама Охридске архиепископије.⁷⁴²

Након обнове Пећке патријаршије 1557. године у њеним оквирима нашло се и подручје Топлице и Дубочице. Пећкој патријаршији припале су тада све српске земље које су биле под влашћу Османлија. Српски народ, осетио се спојеним у једној организацији која је била његова рођена, која је радила и бринула се о њему и његовој духовности и пружала наду и утеху. Патријарх је имао право суђења у брачним и чисто грађанским споровима тако да се народ није скоро ни појављивао пред османским државним судовима. Спорови пред патријархом и црквеним лицима пресуђивани су, углавном, према Душановом законнику и према обичајном праву што је подстицало одржавање националне традиције и националног осећања. У народу се јавља веровање да се у Пећкој патријаршији продужио континуитет његове физички нестале државе.⁷⁴³

⁷⁴¹ Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459-63 до 1557. г.* Глас СКА CVI, Београд 1923, 118.

⁷⁴² М. Јанковић, *Топличка епископија и митрополија*, 37.

⁷⁴³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 219, 224.

Исламизација

Процес исламизације није подразумевао само проверавање већ је како наводи Е. Миљковић сезао: “у сферу идејно-политичких, културно-цивилизацијских, друштвено-економских и етнодемографских односа”. Централна власт била је заинтересована да у границама Царства живи што више муслимана, који би представљали ослонац у спровођењу државне политике, ипак процес исламизације био је интензивнији у централним областима Царства него на периферији. Политика привидне толеранције према хришћанском становништву давала је добре резултате у погледу стања насељености појединих области, јер тамо где је долазило до присилне исламизације дешавало се да читаво становништво једне регије разбежи и да за њим остане пуста земља од које држава није имала користи. Овакав став имао је своје утемељење у Курану, који учи да зимије не треба насилно проверавати.⁷⁴⁴

Да би хришћанин прешао у ислам било је довољно да изговори *шехаду* – сведочанство вере и да тај чин посведоче двојица муслимана. У овом процесу било је често лажног сведочења и подметања из различитих разлога. Уколико појединац изговори оно што се сматрало довољним, начин на који је до тога дошло, милом, силом или преваром није био битан. Изговорене речи се нису могле повући. Овде се крије правна контрадикција. На једној страни стоји порука из Курана да се муслимани не смеју насилно проверавати, а са друге стране правно ограничење да нико не може одбацити ислам, макар под очигледном присилом изговорио очигледне фразе. Понекад је примање ислама био једини начин да се избегне смртна казна, која је била предвиђена за зимије који отворено увреде исламску веру. И у овом случају било је притисака и лажних оптужби. Појединци су радије бирали смрт, него промену вере. *Девширма* (данак у крви) представљала је пример насилне исламизације, осим у случајевима када су родитељи желели да предају дете. Изузимајући данак у крви у укупном броју проверених случајеви присиле били су маргинални, као и случајеви када је примање ислама произишло из

⁷⁴⁴ Е.Миљковић, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору у првом веку османске владавине*, 342-343.

искреног усвајања исламске догме. Најважнији подстицај била је могућност успона на социјалној лествици, било обезбеђивањем положаја у војничком сталежу, било у оквиру занатско трговачког слоја раје у градском друштву.⁷⁴⁵

Исламизација се у највећој мери на простору читаве југоисточне Европе одвијала међу становништвом градских насеља, која су била носиоци исламске културе и цивилизације. Градови на српском етничком простору доживели су промене које се не огледају само у промени њихове етничке и верске структуре, него и у промени материјалне и духовне основе културног развоја. Након османског освајања уништено је наслеђе домаће словенске културе, која се развијала на латинској и византијској основи. Доласком Турака, у градовима почињу да доминирају облици оријентално-муслиманске културе. Исламизација је играла значајну улогу и у процесу претварања српских тргова у оријенталне касабе.⁷⁴⁶ Пример такве трансформације су и Беле Цркве (Куршумлија).

У сеоским насељима на српском етничком простору исламизација је током XV века представљала спорадичну појаву и њен ток био је сличан у свим областима. Крајем XV века исламизација ће на територији данашње Босне и Херцеговине добити знатно шире размере, него у осталим српским земљама.⁷⁴⁷

Када је реч о исламизацији домаћег становништва на балканским и другим просторима, треба рећи да тај процес није био ни брз ни једноставан. У њему је било више етапа у којима су нови муслимани покушавали да сачувају везе са старом вером. Најдрастичнији облик било је криптохришћанство, односно двоверје, а најраспрострањенији тзв. “незавршена исламизација”. У првом случају тајно су следили хришћанске прописе, док су у другом случају јавно чували старе празнике и обичаје уз коришћење дотадашњег “неверничког” језика. Између ова два случаја тешко је повући јасну границу. Прелаз на ислам био је постепен и обично је водио кроз двоверство, многи двоверци дочекали су тако и сам крај Османског царства, да би се тада вратили својој вери или остали у новој. О распрострањености двоверја сведочи и фетва из 1568. године која предвиђа најстрожу казну за све оне који су

⁷⁴⁵ А.Фотић, *Између закона и његове примене*, 46-50.

⁷⁴⁶ Е.Миљковић, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору у првом веку османске владавине*, 344, 349.

⁷⁴⁷ Е.Миљковић, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору*, 383.

примили ислам, а наставили и даље да се придржавају хришћанства. То значи да су се пред османским властима декларисали као муслимани, а да су наставили да иду у цркву, жене се у цркви и крштавају децу. Имали су два имена, једно хришћанско којим су се служили у кругу породице и друго муслиманско којим су се служили на јавним местима.⁷⁴⁸

Иако о томе нема потврде у изворима, сасвим је могуће да је случајева двоверја, било и на простору Топлице и Дубочице.

У процесу исламизације важан део конверзије представљало је и узимање новог имена будући да је оно било формално обележје новог муслиманског идентитета конвертита. Конвертити су, у складу са Мухамедовим учењем који је препоручивао само она имена која нису у супротности исламском догматиком, посезали за арапским религиозним именима (Мехмед, Ахмед, Али, Хасан, Хусеин) или куранским именима (Ибрахим, Исмаил, Јусуф). У дефтерима је ради поузданије идентификације уз име новог муслимана бележено и име оца. Оно је могло бити двојако: или се бележило хришћанско име оца, или се у циљу прикривања хришћанског порекла наводи *bin Abdullah* (син роба божјег). Синови Абдулаха јављају се од самог почетка османске владавине на Балкану и њихов број временом ће расти.⁷⁴⁹

Прве трагове исламизације на подручју Топлице и Дубочице могуће је пратити већ од средине XV века. Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице пружа нам податке о исламизираним тимарницима који су уживали поседе на овом подручју. Тако су убележени као тимарници Сулејман, син ковача Богдана, затим ага син Алексин и Јусуф, син Тодора Музака.⁷⁵⁰ Како је у питању сумарни попис, није нам познат број исламизираних становника који су остали у статусу раје, међутим на основу података из каснијих пописа, када је тај број остао занемарљив, може се претпоставити да је исламизација захватила само мањи део ситне српске властеле која је желела да задржи одређене привилегије у оквиру османског

⁷⁴⁸ О.Зиројевић, *Исламизација на јужнословенском простору*, 5-6.

⁷⁴⁹ О.Зиројевић, *Конвертити – како су се звали*, 63-65.

⁷⁵⁰ О.Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 388, 389, 392.

тимарског система.⁷⁵¹ Као потврду ове констатације можемо навести и чињеницу да у деловима Топлице и Дубочице, који су 1455. године пописани у области Бранковића, готово да и не наилазимо на трагове исламизације. Једини пример забележен је у селу Луковац, где је уписан Радица син Потурића.⁷⁵² Јасно је на основу ове белешке да је Радицин отац примио ислам, међутим на основу доступних података не може се о томе ништа детаљније рећи. Могуће је да је и међу уживаоцима тимара било оних који су прешли на ислам, али о томе немамо конкретних података, док међу сеоским становништвом, сведеним на статус раје, још увек није забележено присуство нових муслимана, што не би требало да чуди имајући у виду да су ове територије тек освојене од стране Османлија.

Трагови исламизације јављају се у селу Бонинци у Дубочици које је 1498. године било у потпуности насељено муслиманима, имало је 16 кућа. Међу становницима забележени су Ширмерд конвертит, затим Илијас конвертит и Исмаил син Абдулаха, конвертит.⁷⁵³ На основу изнетих података, јасно је да су у питању нови муслимани.

Процес исламизације одвијао се у градовима Крушевачког санџака током читавог XVI века. Овај процес постао је нешто интензивнији тридесетих година истог века. Томе је допринело померање граница османске државе далеко на север, као и учвршћивање и стабилизација прилика у крајевима попут Топлице и Дубочице, које су Османлије раније освојиле. У прилог појачаној исламизацији у градовима ишла је и чињеница да су се градови од доласка Османлија развијали као муслиманска насеља и да су у њима уз подршку и под заштитом власти јачале муслиманске верске, просветне, културне, добротворне и друге институције. Ове институције су својом активношћу подстрекавале исламизацију. У питању су џамије, месциди, мектеби, медресе, вакуфи и бројне друге институције којих је било и у Лесковцу, Куршумлији и Прокупљу. У градовима је постојала и муслиманска, верска и световна, интелигенција, која је сасвим извесно агитовала код домаћих хришћана да пређу на ислам. На другој страни хришћанима је у

⁷⁵¹ Е.Миљковић, А.Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици*, 173-174.

⁷⁵² Н.Нађибегич, А.Нађић, Е.Ковачевић, *Oblast Brankovića*, 309.

⁷⁵³ М.Васић, О.Зиројевић, А.Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 137.

градовима било онемогућено да имају и одржавају сличне институције, које би их окупљале, повезивале и одржавале у старој вери. Такве институције би се могле успешније одупрети деловању исламских институција, група и појединаца. Треба споменути и да је прелазак на ислам значио и добијање грађанских права у османској држави, из чега је произилазио читав низ привилегија које су хришћанима морале бити привлачне.⁷⁵⁴ Стога не треба да чуди, што се број муслиманских домова у Куршумлији око 1570. године више него двоструко повећао у односу на 1516. годину и што је у дефтеру насталом око 1570. године међу муслиманима убележено 16 синова Абдулаха, односно конвертита.⁷⁵⁵ Узимајући ове чињенице у обзир не треба да чуди што су се Прокупље, Куршумлија и Лесковац, као најзначајнији градови Топлице и Дубочице, током XVI века развијали као муслиманска насеља у којима је број муслиманских житеља превазилазио број хришћана.

Попут градова процес исламизације одвијао се и у селима Топлице и Дубочице. Њиме је био обухваћен релативно мали број становника, али не и мали број села. У нахији Прокупље 1516. године у 43 села било је 118 муслиманских кућа, у нахији Куршумлија у 3 села 5 кућа, а у нахији Дубочица у 73 села 270 кућа.⁷⁵⁶

У другој половини XVI века у нахијама Прокупље, Куршумлија и Дубочица у готово истом броју села број муслиманских кућа је удвостручен у односу на 1516. годину. Тако се у нахији Дубочица око 1570. године бележи у 68 села 592 муслиманске куће, од којих се за 61 кућу наводи да је исламизирана. Уз имена једног броја исламизираних лица изричито се наводи да је реч о новим муслиманима (*nev müslim*). Такав је случај забележен око 1570. године у селу Горњи Слишани где је било 17 муслиманских кућа, од којих се за три куће наводи да су у питању нови муслимани. Највећи број муслиманских кућа у Дубочици 1516. године забележен је у селу Влашотинац где их је било 22. Двадесет година касније број муслиманских домова у овом селу пао је на 12, да би их око 1570. године било 36. Село Бродиловица, уз које је уписано и друго име Ахмедбег, бројало је 1536.

⁷⁵⁴ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 58-59.

⁷⁵⁵ О. Зиројевић, *Најраније турске вести о Куршумлији*, 44-45.

⁷⁵⁶ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 59.

године највише муслиманских домаћинстава, било их је 19, док је хришћанских кућа било свега 4. Око 1570. године у овом селу живели су само муслимани у 22 куће.⁷⁵⁷

Имајући у виду чињеницу да је 1516. године Бродиловица била мезра која се обрађивала споља, може се претпоставити да је ово село било одређено за насељавање оних који су примили ислам, па су се иселјавали из својих села у којима су били у мањини и насељавали у она у којима је муслиманско становништво било бројније. Постоји чак и једна султанска наредба са почетка XVI века у којој је речено да су нови муслимани неког села, уколико су у мањини, у случају да сметају осталом становништву, дужни да се иселе.⁷⁵⁸

Као што смо истакли, у другој половини XVI века повећава се број муслиманских домова у нахијама Прокупље, Куршумлија и Дубочица. У Дубочици највећи број муслиманских кућа око 1570. године имало је село Пополинци, где их је било 64 наспрам 7 хришћанских. Ово село 1516. године имало је 10 хришћанских и свега 1 муслиманску кућу. У селу Пертате убележено је исте године 55 муслиманских кућа, као и 10 нежењених муслимана, хришћанских кућа било је 75, а убележено је и 8 кућа у којима су живели Цигани, који су такође примили ислам. Присуство мујезина и хатиба указује на постојање муслиманске богомоље у селу.⁷⁵⁹

Споменућемо и сеоски трг Медвеђу који је 1516. године имао 2 муслиманска дома и 83 хришћанска. У другој половини века овај однос био је 37 муслиманских и 36 хришћанских кућа. Попут села Пертате и у Медвеђи су убележени мујезин и хатиб, што би указивало да је и овде било муслиманских верских објеката.⁷⁶⁰

На основу већ спомињаних података о броју муслиманских домова у Дубочици, који су 1516. године чинили свега 2,06 % укупног броја сеоских домаћинстава, а око 1570. године 7,72 %, може се закључити да исламизација није

⁷⁵⁷ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 216-267; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 59.

⁷⁵⁸ М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 60, В. напомену 91.

⁷⁵⁹ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 254, 255; М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 60.

⁷⁶⁰ О.Зиројевић, *Лесковац и његова нахија*, 250-251.

у значајнијој мери продрла у села у Дубочици.⁷⁶¹ С обзиром на исте околности у којима су се развијале нахије Прокупље и Куршумлија нема разлога да сумњамо да и у овим нахијама исламизација није значајније продрла. Као главни фактор који је спречио масовну исламизацију сеоског становништва требало би истаћи српску цркву која је још увек била снажна и активна. Треба споменути и да су сеоске заједнице биле знатно компактније и хомогеније и да су биле везане за немањихку традицију, која је остала у народном сећању. Приликом тражења разлога зашто је у току првих векова османске власти у српским земљама изостало масовно проверавање не сме се занемарити ни да је порески систем био заснован на разлици између муслимана и немуслимана. Да су сви балкански хришћани прешли на ислам Порга би имала велики губитак.⁷⁶²

У директној вези са исламизацијом била је и институција девширме, код нас познатија као данак у крви. Данком у крви прикупљала су се деца из хришћанских породица која су превођена у ислам и која су постајала султанови робови. Из њихових редова уздизали су се државни достојанственици и војне старешине. Од данка су били изузети јединци, како земља не би запустела, градска деца, као и деца из појединих села са полувојничким задужењима. Царски службеници, посебно постављени за ту намену, долазили би у село и издвајали сву мушку децу од седам до двадесет година и међу њима бирали оне најразвијеније. У исту област се, у зависности од потребе, залазило сваке треће до седме године.

Хришћани су да би спречили одвођење своје деце прибегавали драстичним методама. Женили су децу стару осам или девет година, одводили су их у планине, па чак их и сакатили. Они имућнији ослобађали су своје синове давањем мита.⁷⁶³ На другој страни не сме се занемарити ни чињеница да су поједини хришћани, у тешким условима живота какви су владали, желели да дају децу османском освајачу, сматрајући да им на тај начин обезбеђују бољу и сигурнију будућност.

Иако не располажемо конкретним подацима о прикупљању данка у крви у Топлици и Дубочици, сасвим је сигурно да данак није заобишао ове крајеве. Попис

⁷⁶¹ Исто, 216-267.

⁷⁶² М.Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 60; Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 300.

⁷⁶³ Е.Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак*, 302-303.

области Крушевца, Топлице и Дубочице пружа нам податке о тројници *ичоглана*. Ичоглани су представљали хришћанску децу која су узета као данак у крви и која су у Истанбулу и Једрену припремана за различите службе. У дефтеру је убележен тимар Караџе, ичоглана који је држао топличка села Средњу Костеницу, Доњу Костеницу и Горњу Бресницу. Убележен је затим тимар Кара Ахмеда ичоглана. Овом тимару припадала су села Доња Речица, Горња Речица, Држановац, Јасеница и Орљане у Топлици, као и дубочичко село Маховица. Тимару ичоглана Карађоза припадало је топличко село Коњуша.⁷⁶⁴ На основу доступних података не може се рећи из којих су крајева тројица ичоглана водила порекло. Извесно је само да су након проверавања и припреме за службу добили поседе на подручју Топлице и Дубочице.

⁷⁶⁴ О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 397, 398-399, 414.

Закључак

У другој половини XII века као део своје удеоно кнежевине Стефан Немања добио је на управу жупу Топлицу. Његове поседе на граници према Византији увећао је цар Манојло I, доделивши му Дубочицу која се природно настављала на његову област. Након Немањиног повлачења са власти 1196. године Дубочица је остала у саставу области којом је као Немањин наследник управљао његов млађи син Стефан Немањић, док је Топлица припала области коју је на управу добио његов старији син Вукан. Током XIII и XIV века Топлица и Дубочица биће у саставу српске средњовековне државе, да би се након распада Царства 1371. године нашле у оквиру Моравске Србије кнеза Лазара, а затим, током XV века и у оквиру Деспотовине. Деспот Ђурађ Бранковић је, удајући своју кћер Мару за султана Мурата II, уступио као мираз почетком 1433. године Топлицу и Дубочицу. Ове области остаће под османском влашћу све до 1451. године када их је султан Мехмед II, ослободивши Мару харема, вратио деспоту. Под српском влашћу међутим, остале су свега три године, пошто их је Мехмед II у току свог похода на Деспотовину заузео 1454. године. За становништво Топлице и Дубочице те године почело је вишевековно ропство, које ће трајати све до ослободилачких ратова 1876-1878. године.

Османски освајачи су 1455. године основали Крушевачки санџак. У састав овог санџака ушле су нахије Прокупље, Куршумлија и Дубочица. Територија ових нахија простирала се од источних падина Копаоника на западу и Јанкове клисуре на северозападу до Јужне Мораве, Бабичке горе, Суве планине и српско-бугарске границе на истоку, док се на југоистоку пружала до планина Кукавица и Чемерник. Северну границу чинила је планина Јастребац, а јужну планине Гољак и Радан.

На освојеном подручју Османлије су увеле нови управно-административни поредак што је проузроковало промене и у дотадашњим односима на земљи. Уведен је тимарски систем, а земљишни поседи су у зависности од прихода које су доносили дељени на тимаре, зеамете и хасове. Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице пружа нам податке о свега шест тимара који су били у рукама хришћана.

У Дубочици је 1455. године забележено пет хришћанских тимара, на којима се као уживаоци јављају чак двадесетчетворица спахија. У другој деценији XVI века у Топлици их је било 11 наспрам 156 муслимана тимарника и 13 заима. Већи број хришћана спахија забележен је у нахији Дубочица где их је било 53 наспрам 176 муслимана тимарника и 10 заима. Тридесетих година истог века број хришћана спахија нагло се смањује на подручју целог Крушевачког санџака, а значајну улогу у смањењу њиховог броја морао је играти и процес исламизације.

Током читавог посматраног периода сеоска привреда била је доминантна у односу на градску, што свакако не треба да чуди када се има виду да је сеоско становништво било далеко бројније од градског. И за време српске средњовековне државе, а и након пада под османску власт основна грана привреде била је пољопривреда. У највећој мери су гајене житарице, и то: пшеница, јечам, овас, просо, раж, сумјесица и суражица. Значајно место у пољопривредној производњи припадало је гајењу винове лозе, а од индустријских биљака гајени су лан и конопља. Посебна важност придавана је у средњовековној Србији пчеларству. Зависни људи плаћали су десетак на пчеле. Мед се користио у исхрани као замена за шећер, а восак је служио за прављење свећа. Турци су на сваких десет кошница узимали по једну акчу.

Ограничене могућности за стварање и проширивање обрадивих површина у појединим крајевима, као и богатство пашњака определили су један део становништва да као своју основну делатност уместо земљорадње прихвати сточарство. Треба наравно споменути да је било села у којима се становништво бавило и земљорадњом и сточарством. Гајена су говеда, коњи, овце, козе и свиње.

Сеоска привреда обухватала је и делатности појединих занатлија. Они су се као и остало становништво бавили пољопривредном производњом, а подмиривали су и потребе сеоског становништва за појединим занатским производима. Међу занатлијама било је говедара, ковача, крчмара, седлара, штитара и других занимања.

Градска и сеоска привреда биле су у значајној мери повезане, односно градска привреда сводила се на трговину производима произведеним на селу. Поред трговине у градовима се одвијала и одређена занатска делатност. О

Прокупљу и Лесковцу као трговачким центрима током XVI века сведоче подаци о одржавању недељне пијаце, као и годишњег вашара у оба града. Важна улога у трговини припала је дубровачким трговцима, који су у Прокупљу основали и своју насеобину. Трговина је у градским центрима османске државе била регулисана прецизним законским одредбама, а трговало се житарицама, пшеницом, јечмом, зоби, медом, сољу, сиром, маслинама, уљем, рибом, воћем, поврћем, стоком, дрвима, вином.

Са доласком Турака у градовима се развијају занати оријенталног порекла, којима су се углавном бавили муслимани. Занатлије су били организовани у еснафе и радили су ручно у својим малим радионицама.

У рудницима средњовековне Србије вадило се злато, сребро, гламско сребро, бакар, олово и гвожђе. На простору Топлице и Дубочице није било великих рудника каквих је било у другим крајевима, али је сасвим извесно да се на овом подручју током читавог периода од XIV до XVI века одвијала рударска производња. Од двадесетих година XV века Беле Цркве су играле важну улогу као трг у функцији копаоничког рударства.

Сеоска насеља представљала су доминантан тип насеља у Топлици и Дубочици, као и на читавом српском етничком простору. Нашавши се у унутрашњости Османског царства, далеко од ратних операција сеоска насеља на подручју Топлице и Дубочице могла су неометано да се развијају. Тако је 1516. године просечана величина сеоских насеља у Дубочици износила нешто мање од 42 куће. Овај број ће се у току наредних двадесет година готово преполовити, а разлоге за ово смањење броја домаћинстава треба тражити у епидемијама заразних болести и иселавању становништва у друге области. Поједина села, попут дербенцијских, уживала су специјалан статус, а њихово становништво било је дужно да врши одређену службу у корист државе.

Градови од значаја за нашу тему развијају се у време кнеза Лазара. Ту пре свега мислимо на Прокупље, Лесковац и Копријан, а вероватно је у ово време обновљен и Скобаљић град. Ово је време када опасност од напада Турака на државу кнеза Лазара постаје све реалнија, па су градови у складу са тиме морали да одговоре војним потребама времена у коме су настали, да пруже уточиште

становништву, али и да истовремено представљају и привредне центре своје околине. Падом под османску власт Лесковац и Прокупље развијају се у градове оријенталног типа.

Најзначајнији трг у Топлици биле су Беле Цркве (Куршумлија), које се јављају најпре као манастирски трг, а затим и трг у функцији копаоничког рударства. Са доласком османских освајача претварају се у оријенталну касабу. На простору Дубочице као пазарно место јавља се Медвеђа у којој се током XVI века одржавао недељни пазар и панађур.

Османски дефтери, иако су настали првенствено из фискалних разлога, за сада су једини начин да се макар приближно одреди број становника појединих области у другој половини XV и током XVI века. Иако је понекад веома незахвално вршити процене броја становника појединих области, према неким прорачунима у топличким селима пописаним у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице живело је нешто преко 13 000 становника. Тридесетих година XVI века процењени број становника у нахији Прокупље износио би око 30 000 док би у нахији Дубочица било око 33 000. Подаци из пописа Области Бранковића омогућавају нам да нешто више сазнамо и о самој структури породице у области која је предмет нашег интересовања, па тако на основу добијених резултата можемо рећи да је највећи био број инокосних породица, а затим братских породичних заједница. На трећем месту налазе се очинске, док је број рођачких заједница био занемарљив.

У средњовековној Србији као посебан друштвени слој издвојила се властела, која се од осталих издвајала својом моћи, утицајем, богатством и пореклом. Насупрот њој стајало је зависно становништво које се разликовало по својим правима и обавезама. Овој групи припадали су меропси, сокалници, отроци, ратаји, као и људи посебних занимања попут ловаца и пчелара. Посебну групу потчињеног становништва чинили су власи. Доласком Турака српски народ подељен је у читавом Царству на две основне групе, рају и влахе. Поред ових основних група у Топлици и Дубочици се јављају и групе са специјалним статусом, које су се бавиле делатностима од посебног значаја за државу, а за узврат су уживали пореске олакшице (војнуци, дербенције, мартолови, челтукчије, соколари).

Када је у питању етничка структура становништва Топлице и Дубочице у периоду од XIV до XVI века може се рећи да је у сеоским насељима живело готово искључиво српско становништво. У градовима је владало право етничко шаренило па се у њима јављају Срби, Турци, Цигани, исламизирани припадници других народа Балканског полуострва и Дубровчани.

У верском погледу огромну већину становништва чинили су православни хришћани, а поред њих јављају се и припадници исламске и католичке конфесије. Католичко становништво чинили су Дубровачки трговци, док је продор ислама започео са доласком османских освајача. Муслимани, међу којима је било и конвертита, се у сеоским насељима јављају у веома малом проценту. Тај проценат износио је у Дубочици 1516. године 2,06 %, а око 1570. године муслимани су чинили 7,72 %. Другачија ситуација владала је у Прокупљу и Лесковцу где су муслимани чинили већину. Током XVI века однос хришћанских и муслиманских породица мењао се у корист муслимана и на трговима Медвеђи и Белим Црквама (Куршумлији).

Након оснивања самосталне српске цркве 1219. године, основана је Топличка епископија чије ће седиште бити у манастиру Св. Николе. Њено духовно подручје пружало се и над жупом Дубочицом па је тако читава област која је предмет нашег истраживања била под јурисдикцијом Топличке епископије. У време уздицања српске цркве на ранг патријаршије 1346. године Топличка епископија уздигнута је на ранг митрополије. Падом јужног дела Деспотовине под османску власт 1455. године Топличка митрополија припојена је Охридској архиепископији. Под окриљем Пећке патријаршије наћи ће се поново после њене обнове 1557. године, али овога пута под именом Белоцркванска митрополија.

На основу изнетих података о броју муслиманских домова у сеоским насељима у Дубочици у XVI веку може се јасно закључити да исламизација није у значајној мери продрла на ово подручје. Као главни фактор који је спречио масовну исламизацију треба истаћи српску цркву која је још увек била снажна и активна и која је у народу чувала немањићку традицију.

SUMMARY

In second half of XII century, Stefan Nemanja received, as a part of his Dukery, area of Toplica to administer. His estates near Byzantium border were enlarged by Emperor Manojlo I, who gave him the bordering area of Dubočica. After Nemanja's retreat from power in 1196, Dubočica remained within estates governed by Nemanja's younger son Stefan Nemanjić, while Toplica was included in estates governed by older son Vukan. During XIII and XIV century, Toplica and Dubočica were within Serbian Medieval State, and after fall of the Empire in 1371, they were embraced in Morava's Serbia of Duke Lazar and later, in XV century, in Despotat. Despot Djuradj Branković gave, when marrying his daughter Mara to Sultan Murat II, Toplica and Dubočica as a dowry, in 1433. This areas would stay under Ottoman management until 1451 when Sultan Mehmed II released Mara from harem and gave territories back to Despot. Anyway, they remained only three years under Serbian management, since Mehmed II took them back by force, during his military campaign on Despotat in 1454. For inhabitants of Toplica and Dubočica, a long time slavery began, which was to last until Liberation Wars 1876-1878.

Ottoman conquerors established Sandžak of Kruševac in 1455, with Nahijas of Prokuplje, Kuršumlija and Dubočica involved. That territory stretched from eastern side of Kopaonik on the west and Janko's Gorge on northwest, to South Morava, Babička gora, Suva planina and Bulgarian border on the east, and to mountains of Kukavica and Čemernik on the southeast. Northern border was Jastrebac mountain, and southern Goljak and Radan.

On conquered territory Ottomans brought new administrative order, which caused changes in real estate and land relations. System of Timars was introduced, and land was divided to Timars, Zeamets and Has' depending on income they would produced. Register of areas of Kruševac, Toplica and Dubočica tells us that only six Timars were held by Christians. In Dubočica in 1455 five Christian Timars were recorded, with 24 Spahias as users. In second decade of XVI century in Toplica were 11 Spahias and 156 Muslim Timarniks and 13 Zaims. Larger number of Christian Spahias was recorded in

Nahija of Dubočica, 53, opposed to 176 Muslim Timarniks and 10 Zaims. In third decade of the same century, number of Christian Spahias suddenly dropped in Sandžak of Kruševac, and process of islamization must had played an important role.

During the period at question, rural economy was dominant over urban, due to much larger number of rural inhabitants. During Serbian Medieval State, and also after the fall under Ottoman domain, main part of economy was agriculture, particularly wheat, barley, oat, millet, rye, sumješica and suražica. Important segment of agriculture was grapevine, and industrial plants – linen and hemp. Special care in Medieval Serbia was paid to the beekeeping. Tenth part tribute on bees was submitted. Honey was used as replacement for sugar, and bee wax for candles. On every ten beehives, Ottomans were submitted one akča.

Limited possibilities for creating and increasing the cultivated land, and quantity of pastures, directed the population in certain areas toward cattle farming instead of agriculture. Of course, there were villages with inhabitants involved in both activities. Most often breeds of cattle raised were beef, horses, sheep, goats and pigs.

Rural economy included certain handcrafts. Craftsmen were engaged in agriculture just like the rest, but also practiced crafts and supplied particular products to community. There were cowherds, blacksmiths, inn keepers, saddle makers, shield makers, etc.

Urban and rural economies were linked in many ways – urban economy actually was all about trading with rural economy products. Beside trade, handcrafts were present in towns as well. Prokuplje and Leskovac were mentioned as trade centers with regular weekly market and annual country fair. Merchants from Dubrovnik, important for these activities, even had their own settlement in Prokuplje. Trade in towns of Ottoman Empire was controlled by precise regulations, and objects of trade were mostly wheat, barley, oat, honey, salt, cheese, olives, oil, fish, fruit, vegetables, cattle, wood, wine.

With arrival of the Turks, development of many crafts of an oriental origin took place in towns, practiced mostly by Muslims. Craftsmen were organized in Esnafs, pursuing hand work in their small workshops.

Mines in Medieval Serbia were exploited for gold, silver, glam silver, copper, lead and iron ore. In the area of Toplica and Dubočica, there were no big mines like in

other areas, but it is certain that during whole period from XIV to XVI century mining activities were conducted. From second decade of XV century, Bele Crkve was set as market square of Kopaonik area mining.

Villages were dominant type of settlement in Toplica and Dubočica, just like in the whole of Serbian ethnic territory. Positioned deep in interior of Ottoman Empire, away from war operations, village settlements in Toplica and Dubočica could develop undisturbed. An average size of village settlement in Dubočica in 1516 was a little less than 42 houses. In next 20 years, this number would go almost one half down, and reasons for this decrease of households are epidemics of contagious diseases and movement of inhabitants to other areas. Some villages, like Derbendžijas, were granted a special status, and were obligated to conduct a certain services for the State.

Towns of importance for our exploration theme, were developed during the reign of Duke Lazar. Before all, we mean Prokuplje, Leskovac and Koprivan, and probably the restoring of Skobaljić Grad took place in that period. At the time, threat of Turks' attack on Duke Lazar's State was more and more realistic, so towns had to answer the military needs, to provide sanctuary for population, and to be local centers of economy as well. After the fall under Ottomans domain, Leskovac and Prokuplje developed as the towns of an Oriental type.

Most important market place in Toplica was Bele Crkve (Kuršumlija), a monastery square at first, and market square for Kopaonik's mining later. With arrival of Ottoman conquerors it became an oriental village. In the area of Dubočica, in XVI century, Medvedja was recorded as a market place, with weekly market and country fair.

Ottoman Defters, formed mainly for fiscal reasons, were the only way to determine, even approximately, population number of certain areas in second half of XV century and during XVI century. Although sometimes is very unrewarding to estimate population number of some territories, according to certain calculations and records, in villages in areas of Kruševac, Toplica and Dubočica, dwelled a little more than 13.000 inhabitants. For the third decade of XVI century, estimated population number of Nahija Prokuplje would be around 33.000. Recorded data from Branković territories give us insight to the very structure of family, in terms of our concernment, so, according to results, we can say that the largest number of families were single and self-sufficient,

followed by brothers' family alliances. On the third place were fathers' family alliances, while the number of cousins' alliances was negligible.

In Medieval Serbia, Vlastela separated as a social cast, distinctive for its power, influence, wealth and origin. Opposed to it, there were dependant inhabitants, diverse in rights and obligations. That group involved Meropsi, Sokalnici, Otroci, Rataji and people of specific professions, such as hunters and beekeepers. Special group of submitted population was Vlasi. Under Turks, Serbian people in whole empire were divided in two basic groups, Raja and Vlasi. Beside these basic groups, in Toplica and Dubočica there were a special status groups, engaged in activities of specific importance for the State, and in return they were granted tax allowances (Vojnuci, Derbendžije, Martolosi, Čeltukčije, Sokolari).

When it comes to ethnical structure of population of Toplica and Dubočica from XIV to XVI century, it could be said that village areas were populated almost entirely by Serbs. Ethnical variety was in towns, where you could find Serbs, Turks, Gypsies, Islamized members of other Balkans people, and citizens of Dubrovnik.

Regarding religion, vast majority of population were Orthodox Christians, and beside them there were members of Islamic and Catholic confessions. Catholic population consisted mainly of Dubrovnik merchants, while Islam came with Ottoman conquerors. Muslims, together with convertites, in village areas were very rare. Percentage in 1516 in Dubočica was 2,06 %, and around 1570 was 7,72 %. Different situation was in Prokuplje and Leskovac, where Muslims were majority. During XVI century, ratio between Christian and Muslim families was changed in favor of Muslims, in market squares in Medvedja and Bele Crkve (Kuršumlija) as well.

After establishing Independent Serbian Church in 1219, Episcopacy of Toplica was founded, with the seat in St. Nicolas monastery. Its spiritual domain included Dubočica, so the whole area, as a object of our exploration, was under jurisdiction of Episcopacy of Toplica. When Serbian Church was ascended to the rank of Patriarchy, Episcopacy of Toplica was ascended to the rank of Arch Episcopacy. After falling of southern part of Despotat under the Ottomans in 1455, Arch Episcopacy of Toplica was appended to Arch Episcopacy of Ohrid. It will find itself under domain of Patriarchy of

Peć after its recovery again in 1557, under name of Arch Episcopacy of Bela Crkva this time.

According to the data on number of Muslim households in rural areas in Dubočica during XVI century, it could be easily concluded that there were not many of Islamized inhabitants in this territory. As a main factor causing that, we must emphasize the role of Serbian Church, which was still strong and active, keeping the tradition of Nemanjićs alive in people.

РЕЧНИК

авариз – општи назив за читав низ посебних обавеза којима је била задужена раја, прво су даване у ванредним приликама, као накнада државних издатака, а касније постају сталне дажбине.

акинџија – припадник лаке коњице састављене од Турака и домаћег хришћанског и муслиманског земљорадничког становништва, ова коњица је својим упадима и харањем припремала османска освајања.

акча – сребрни новац, први пут кован у Османском царству у време султана Орхана, тежио је између 0,965 и 1,1 грама али је његова тежина временом опадала.

аскер – војска, војник.

аспра – в. акча.

аиџија – занатлија који држи кухињу, кувар.

баждарина – дажбина која се може сматрати порезом на трговински промет.

беглербег – заповедник највеће војно-управне јединице – беглербеглука.

берат – владарски декрет, указ, повеља којом се одређеном лицу поверава дужност која са собом повлачи права и приходе или дозвољава бављење одређеном професијом.

бозаџија – занатлија који прави и продаје бозу.

буљук – мањи одред плаћеничке војске (јаничара, мартолосо) у градским посадама редовно се састојао од десет људи.

буљукбашиа – заповедник мањег одреда плаћеничке војске.

вакуф – задужбина, завештање у добротворне сврхе, покретна или непокретна имовина завештана у добротворне сврхе или намењена издржавању задужбина до судњег дана.

вилајет – област под управом једног бега, који је одговоран за безбедност, ред и мир и заштиту становништва на њеном тлу, област којој се знају границе

војнук – припадник посебног војног реда, регрутован најчешће из домаћег хришћанског становништва.

војнучки санџакбег – врховни заповедник војнука.

газа – свети рат против неверника.

девширма – данак у крви.

демирџија – ковач, гвожђар.

дербенџије – становници који су чували кланце, клисуре, мостове и све остале несигурне и опасне пролазе на путевима, за ову службу уживали су мање или веће пореске олакшице.

дефтер – списак, попис, свеска, тефтер.

дунум – површинска мера за њиве, винограде, поља, ливаде, која отприлике износи 1/10 хектара.

емин – повереник, извршни орган власти коме се поверавала одређена временски ограничена служба са тачним упутствима како је треба извршити. Емин је обављао попис становништва неке области, сакупљао харач или неки други владарски приход.

заим – спахија који поседује зеамет.

зеамет – врста старешинског тимара чији годишњи приход износи између 20 000 и 99 999 акчи.

зеваид – војничка резерва из које се попуњавао ред војнука.

зимија – немуслимански поданик Османске царевине, раја.

имам – свештеник који предводи заједничке молитве, главни службеник муслиманске богомоље.

испенџа – лични рајински порез који је плаћала хришћанска раја своме господару.

ичоглани – хришћанска деца узета као данак у крви која се у Истанбулу и Једрену припремана за различите државне службе.

јамак – помоћник.

јаничари – посебна пешадија у Османском царству основана у XIV веку, били су прва стајаћа војска у Европи, њихови редови попуњавани су заробљеницима, а од 1402. године сакупљањем здраве хришћанске деце.

јувација – врста соколара, вадиле су мале птиће из гнезда.

кадија – шеријатски судија.

кадилук – подручје под јурисдикцијом једног кадије.

казаз – занатлија који израђује и продаје гајтане и предмете за одело и коњску опрему.

кајим – вакуфски службеник који се старао о одржавању чистоће, опреме и осветљења у џамији.

кала – већа тврђава саграђена од чврстог материјала, снабдевана кулама и опасана бедемом.

калауз – водич.

канун – закон који на основу свог ауторитета доноси султан у складу са шеријатским правом.

капиџија – вратар, градски или дворски стражар.

каплуџа – врста жита.

каравансарај – место где су се налазила коначишта за учеснике каравана на њиховом дужем путу.

касаба – муслиманско насеље, чије се становништво претежно бави градском привредом, да би насеље добило статус касабе морало је имати грађевине које му дају муслиманско обележје.

катиб – писар, подређен емину и са њим постављен на исту службу.

кејл – мера за житарице која је у различитим деловима Царства имала различиту тежину.

кесим – годишњи данак који је црква у одређеном року плаћала државној благајни.

килич – минимум прихода који је спахији доносило војничко лено.

Куран – муслиманска света књига, која по исламском веровању садржи божју објаву, објављену преко Мухамеда.

курекчије – људи који у бринули о одржавању канала за наводњавање на пиринчаним пољима.

лагатор – нижи заповедник војнука.

лукно – српска мера за житарице коју су прихватили Турци.

мартолови – посебан род османске војске, били су посада по тврђавама, граничари, шајкаши у речној флоти, за своју службу примали су плату.

мевлана – почасна титула за учењаке и филозофе, стављала се испред имена.

медра – мера за вино која се употребљавала у европском делу Царства.

медреса – верска школа у коју се уписује по завршеном мектебу.

мезра – зиратно земљиште, селиште, сејалиште.

мектеб – основна верска школа.

месџид – муслиманска богомоља, мала махалска џамија.

муариф – џамијски службеник који у току молитве помиње име добротвора дотичне џамије.

мујезин – џамијски службеник који објављује да је време за молитву и позива на молитву.

муката – годишња закупнина која се даје за некретнину узету у вишегодишњи закуп, и сама некретнина која је издата под мукату назива се мукатом.

мулк – добро у пуној приватној својини појединца, које се могло завештати, продати или поклонити.

мусала – место на коме муслимани неког града или вароши под отвореним небом колективно клањају бајрамску молитву.

мутанчија – занатлија који прерађује кострет и продаје своје израђевине.

мутевелија – управитељ вакуфа.

муфтија – свештеник највишег ранга у једној области, задужен за издавање фетви.

нахија – најнижа управна јединица у Османском царству, улазила је у састав санџака.

нијабет – приход од новчаних казни и глоба које је плаћало становништво због ситних преступа.

ода – најмања јединица у свим родовима плаћеничке војске.

одабашиа – заповедник оде.

паланка – мање утврђење изграђено од слабог материјала, дрвета или земље.

панађур – годишњи вашар, сајам.

папуџија – занатлија који израђује папуче.

пашмакчија – обућар, папучар.

пешкеш – поклон, дажбина за сваку патријаршију и сваку њену епархију која се плаћала приликом персоналних промена како на епархијским катедрама тако и на султанском престолу.

Порта – османска влада.

раја – поданици султана који су се бавили земљорадњом и другим невојничким занимањима.

ренџбери – радници задужени за обављање пољских послова на пиринчаним пољима.

ресум – општи назив за новчане таксе и дажбине које су се плаћале у османској држави.

саларија – назив за додатну нешерџатску дажбину на житарице и вино која се давала поред обавезне десетине, износила је најчешће 1/40.

санџак – војно-управна област у Османском царству под заповедништвом санџак-бега.

санџак-бег – управник санџака.

сапунџија – занатлија који производи и продаје сапуне.

сарач – зантлија који производи и тргује предметима од коже.

сејиди – потомци пророка Мухамеда који су уживали одређене економске повластице.

сераскер – војни старешина, заповедник већих војних похода када су султани престали да руководе војним походима.

силахдар – дворјаник на двору султана и намесника провинција који је носио делове господаревог оружја и додавао му га по потреби.

спахија – поседник тимара, био је дужан да као коњаник учествује у војним походима, господар земље и раје на тимару.

субаша – старешина градског насеља, мање области или групе људи, задужен за одржавање реда и безбедности на повереној територији или међу повереним људима.

султан – цар, владар.

тахвил – преносно писмо, пренос тимара са једног спахије на другог.

тимар – војно добро чији је приход износио мање од 20 000 акчи годишње, а чије је уживање било условљено војном службом и одржавањем унутрашње безбедности и надзора над становништвом које је на тимару живело.

ћехаја – помоћник и први сарадник разних османских функционера.

ћурчија – занатлија који производи и тргује крзеним предметима.

ушур – дословно: десетина, десетак, натурална дажбина од производа са земље која се обрађивала.

факих – познаваоц исламског права.

фетва – правно решење или упутство дато у облику одговора како да се реши извесно шеријатско питање.

филурија – основни порез који су давали власи Балканског полуострва, износио је један златник и узимао се од сваке влашке куће.

халваџија – занатлија који производи и продаје халву, посластичар.

хамам – јавно купатило у муслиманским земљама.

харач – трибут, главарина, годишњи трибут османских вазала.

хас – апанажно добро или приход султана, везира, санџак-бега или неког другог великодостојника, чији је годишњи приход износио преко 100 000 акчи.

хатиб – свештеник који држи хутбу (проповед приликом заједничких верских обреда петком и бајрамом).

хисар – мање утврђење саграђено попут кала од чврстог материјала, али без кула и бедема.

чакириџија – узгајивач ловачких соколова, за своју службу уживао је одређене повластице.

челтукчија – оризар, сељак који се бави гајењем пиринча.

черибаша – војни старешина разних војничких и полувојничких друштвених редова.

чифт – комплекс обрадивог земљишта у поседу муслиманске породице који се могао обрадити једним паром волова.

џебелија – оклопник, коњаник кога је феудалац са собом водио у рат или слао као замену. Сваки спахија који је са свог тимара имао годишњи приход од 1000 акчи био је и сам џебелија.

џемат – верско-социјална или територијална група, веће јединице на које су се делили поједини војни родови.

џизја – лични порез или трибут, главарина коју плаћају сваке године сви за рад способни немуслимани, ако нису због одређених услуга држави тог пореза ослобођени.

шахинџија – соколар.

шербедар – пехарник.

шехада – сведочанство вере, хришћанин би прешао у ислам оног тренутка када би је изговорио, а гласила је: “Нема другог бога осим Алаха, Мухамед је Божји посланик”.

шехер – веће градско насеље, насељено претежно муслиманима, морало је имати више џамија и других установа које карактеришу муслиманско насеље.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Бертрандон де ла Брокијер , *Путовања преко мора*, превео и коментарисао Миодраг Рајачић, Београд 1950.

Васић Милан, Зиројевић Олга, Стојановски Александар, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992.

Vasić Milan, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor*, POF 28-29, Sarajevo 1980.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 2007, (Ј.Калић).

Данилови Настављачи, превод Ј.Мирковић, Стара српска књижевност 7, Београд 1989.

Динић Михаило, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957.

Дџугосии Joannis, *Historiae Polonicae, Libri XII, Cracoviae* 1877.

Зиројевић Олга, Ерен Исмаил, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)*, Врањски гласник 4 (1968).

Ивић Павле, Грковић Милица, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

Ковачевић Љубомир, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV, Београд 1890.

Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, В.Јагић, Гласник СУД 42, (1875).

Летопис попа Дукљанина, Београд – Загреб 1928 (Ф. Шишић).

Matković Petar, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 56, Zagreb 1881.

Matković Petar, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62, Zagreb 1882.

Miklosich Franc, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.

Милићевић Ђ. Милан, *Краљевина Србија*, Београд 1973.

Милојевић Милош, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).

Михаиловић Константин, *Јаничарове успомене или Турска хроника* /превод и предговор Ђорђе Живановић/, Споменик САН СВП, Београд 1959.

Мишић Сениша, Суботин Голубовић Татјана, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.

Мишић Сениша, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве св. Николе у Псачи манастиру Хиландару*, Стари српски архив IV (2005).

Новаковић Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 2004.

Новаковић Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.

Новаковић Стојан, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године*, Београд 1908.

Орбин Мавро, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006.

Свети Сава, *Сабрана дела*, Београд 1998, (Т. Јовановић).

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, Београд 1999, (Ј. Јухас-Георгиевска).

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи, Живот Светог Симеона*, Београд 1988, (Ј. Јухас-Георгиевска).

Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1982.

Стојановић Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.

Трифунковић Ђорђе, Бјелогрлић Весна, Брајовић Ирена, *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986.

Hadžibegić Hamid, Handžić Adem, Kovačević Ešref, *Oblast Brankovića opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1972.

Šabanović Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

ЛИТЕРАТУРА:

Алексић Владимир, *Прокупље*, Лексикон градова и тргова средњевијековних српских земаља, Београд 2010.

Алексић Владимир, *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Амедоски Драгана, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, Историјски часопис 57, Београд 2008.

Амедоски Драгана, *Узгајање пиринча на Топлици*, Белопаланачки зборник 3, (2007).

Анастасијевић Драгутин, *Отац Немањин*, Београд 1914.

Анастасијевић Драгутин, *Откопавање Немањине свете Богородице код Куришумлије*, Старица I, Београд 1923.

Благојевић Милош, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992.

Благојевић Милош, *Државна управа у српским средњевијековним земљама*, Београд 2001.

- Благојевић Милош, *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, ЗРВИ 35, Београд 1996.
- Благојевић Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.
- Благојевић Милош, Медаковић Дејан, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000.
- Благојевић Милош, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, Зборник Филозофског факултета 18-1, Београд 1994.
- Благојевић Милош, *Планине и паињази у средњовековној Србији*, ИГ 2-3, (1966).
- Благојевић Милош, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник за историју Матице српске 20 (1983).
- Благојевић Милош, *Средњовековни забел*, ИЧ 14-15, 1965.
- Благојевић Милош, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989.
- Благојевић Милош, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997).
- Бобић Мирјана, *Куће, породице и задруге*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001.
- Богдановић Синиша (Симеон), *Порекло Стевана Немање*, ЛМС 142 (1885).
- Божих Иван, *Доходак царски*, Београд 1956.
- Бојанин Станоје, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005.
- Војанић Душанка, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.
- Бркић Никола, *Градско подручје Прокупља у XV веку*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Васиљев Љупка, *Помен Лесковца у рукописном службанику из 1453. године?*, Лесковачки зборник 29, Лесковац 1989.

Васић Милан, *Дербенџијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник X, Лесковац 1970.

Васић Милан, *Лесковац у XVI вијеку*, Годишњак друштва историчара БИХ XVII, Сарајево 1969.

Vasić Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967.

Васић Милан, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972.

Веселиновић Андрија, *Држава српских деспота*, Београд 2006.

Вуловић Бранислав, *Конзервација Богородице куришумлијске*, Саопштења 1, Београд 1956.

Вуловић Бранислав, *Црква светог Николе код Куришумлије*, Зборник Архитектонског факултета III, Св. 7, Београд 1956-57.

Вушковић Марија, *Монахиња Анастасија и манастир свете Богородице у Куришумлији*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Грковић Милица, *Антропонимија и топонимија*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001.

Грујић Радослав, *Краљица Теодора мати цара Душана*, Гласник скопског научног друштва, Књ. 1, Св. 2, Скопље 1926.

Грујић Радослав, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5, 1955.

Даничић Ђуро, *Рјечник из књижевних старина српских I-II-III*, Београд 1864.

Дероко Александар, *Средењевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Димитријевић Сергије, *Грађа за проучавање Лесковца и околине*, св. I, Лесковац 1952.

Димитријевић Сергије, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу*, Наше стварање, Лесковац 1955.

Динић Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1964.

Динић Михаило, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд 1970 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978).

Ђорђевић Драгутин, *Црква св. Јована Крститеља у Вучју*, Лесковачки зборник 36, Лесковац 1996.

Ђорђевић Јован, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, Годишњица Николе Чупића 22, 1903.

Ђурић Војислав, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.

Ђурђев Бранислав, *О насељаванју Влаха-стоčара и сјеверну Србију и другој половини XV вијека*, Godišnjak DI ВИН 35, Сарајево 1984.

Ђурђевић Бранислав, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963.

Ђурђевић Бранислав, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964.

Enciklopedija Jugoslavije III, Zagreb 1958.

Ерцеговић Павловић Славенка, Костић Десанка, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд 1988.

Зиројевић Олга, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992.

Зиројевић Олга, *Исламизација на јужнословенском простору*, *Двоверје*, Београд 2003.

Зиројевић Олга, *Конвертити – како су се звали*, Подгорица 2001.

Зиројевић Олга, *Крушевачки санџак у светлости турског пописа из 1530/31 године*, Лесковачки зборник 8, Лесковац 1968.

Зиројевић Олга, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23, Лесковац 1983.

Зиројевић Олга, *Лесковац у 15. и 16. веку*, Лесковачки зборник 9, Лесковац 1969.

Зиројевић Олга, *Најраније турске вести о Куршумлији*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000.

Zirojević Olga, *Palanka*, *Vojno-istorijski glasnik* 1, Beograd 1970.

Zirojević Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd 2009.

Зиројевић Олга, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974.

Зиројевић Олга, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

Илијић Никола, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999.

Inaldžik Halil, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Beograd 2003.

Историја српског народа I-II, Београд 1994.

Јанковић Ђорђе, *Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку*, Лесковачки зборник 31, Лесковац 1991.

Јанковић Марија, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

Јанковић Марија, *Топличка епископија и митрополија у средњем веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000.

Лиречек Константин, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959.

Лиречек Константин, *Историја Срба I-II*, Београд 1990.

Јовановић Јован, *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, Лесковачки зборник 9, Лесковац 1969.

Јовановић Јован, *Лесковачко поречје*, Лесковачки зборник 12, Лесковац 1972.

Јовановић Јован, *Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања, други део (посебни)*, Лесковачки зборник 17, Лесковац 1977.

Јовановић Јован, *Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања (општи део)*, Лесковачки зборник 15, Лесковац 1975.

Јоцић Мирослава, *Резултати истраживања Скобаљић града*, Лесковачки зборник 31, Лесковац 1991.

Калић Јованка, *Европа и Срби, Средњи век*, Београд 2006.

Калић Јованка, *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби - средњи век, Београд 2006.

Кандић Оливера, *Куле-звоници уз српске цркве XII-XV века*, Зборник за ликовне уметности МС 14, 1978.

Каниц Феликс, *Србија, земља и становништво II*, Београд 1985.

Катић Реља, *Медицина код Срба у средњем веку*, Посебно издање САНУ, књ.СССХ, 12, Београд 1958.

Катић Реља, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.

Кашић Душан, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972.

Ковачевић-Којић Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*. Београд 2007.

Ковачевић-Којић Десанка, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.

Ковачевић Десанка, *Средњовековни катуни по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963.

Ковачевић Љубомир, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900).

Копривица Марија, *Добрич поље у средњем веку*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Копривица Марија, *Копријан*, Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља, Београд 2010.

Копривица Марија, *Попови и протопопови Српске цркве у Средњем веку*, Ниш 2012.

Копривица Марија, *Производња пиринча у нишком крају у 15. и 16. веку*, Браничевски гласник 8, (2012).

Костић Михајло, Трајковић Томислав, *Винарце*, Лесковачки зборник 4, Лесковац 1964.

Костић Михајло, *Да ли је средњовековни град Копријан данашњи Курвинград*, Лесковачки зборник 7, Лесковац 1967.

Крстић Александар, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија, Крушевац 2007.

Кузмановић-Цветковић Јулка, *Археолошка истраживања Хисара, Каталог изложбе*, ТОК, Прокупље 1984.

Кузмановић-Цветковић Јулка, *Прокупље град светог Прокопија*, Прокупље 2006.

Кузмановић-Цветковић Јулка, *Средњевековно утврђење у Прокупљу*, Зборник радова Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1999.

Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља, Београд 2010.

Љубинковић Мирјана, *Ископавање комплекса Немањиних цркава – светог Николе и свете Богородице код Куришумлије у 1973. години*, Археолошки преглед 15, Београд 1973.

Максимовић Љубомир, *Србија и методи управљања Царством у XII веку*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000.

Марковић Мирослав, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933.

Марковић Срђан, *Јањушки манастири*, Лесковачки зборник 17, Лесковац 1977.

Мацура Милош, *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво Области Бранковића, Београд 2001.

Мацура Милош, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд 2001.

Мацура Милош, *Османски феудализам*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001.

Miklosich Franc, *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862.

Милојевић Србобран, *Историја Лесковца у средњем веку*, Лесковачки зборник 27 (1987).

Милошевић Гордана – Ђурић Срђан, *Црква св. Прокопија у Прокупљу*, Старице Н.С. 38 (1987).

Милошевић Гордана, *Цркве у подножју Хисара у Прокупљу*, Зборник радова Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1999.

Миљковић Ема, *Беле Цркве*, Лексикон градова и тргова српских средњевековних земаља, Београд 2010.

Миљковић Ема, Крстић Александар, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.

Миљковић Ема, *Историографија о Србима под турском влашћу*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010.

Миљковић Ема, *Муслиманство и богумилство у историографији*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Историјски институт САНУ, Београд 1995.

Миљковић Ема, Крстић Александар, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444/1445. године*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Миљковић Ема, *Опширни дефтер смедеревског санџака из 1476. године*, ИЧ 38, Београд 1991.

Миљковић Ема, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: Могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме – часопис за друштвене науке, Ниш 2010.

Миљковић Ема, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору: ток исламизације у сеоским насељима у првом веку османске владавине*, Црквене студије 7, Ниш 2010.

Миљковић Ема, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору у првом веку османске владавине: градска насеља као носилац исламске културе и цивилизације (на примеру Смедеревског санџака)*, Црквене студије 6, Ниш 2009.

Миљковић Бојанић Ема, *Путописи и историјски извор: Београд у XVI веку, Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003.

Миљковић Бојанић Ема, *Смедеревски санџак 1476-1560*, Београд 2004.

Миљковић Ема, Крстић Александар, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама, Средњовековно право у огледалу историјских извора*, 2009.

Миљковић Ема, *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, Београд 2001.

Miljković Ema, *The beginning of islamization in Serbia, Bosnia and Herzegovina, Balkanistic Forum 1*, Blagoevgrad 1995.

Михаљчић Раде, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.

Михаљчић Раде, *Отроци*, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995.

Михаљчић Раде, *Селишта, Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995.

Мишић Сениша, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV – XVI век*, ИЧ 39 (1992).

Мишић Сениша, *Градови и тргови српског средњег века*, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010.

Мишић Сениша, *Дубрава*, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.

Мишић Сениша, *Земља у држави Немањића*, *Годишњак за друштвену историју* IV/2-3 (1997).

Мишић Сениша, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998.

- Мишић Синиша, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
- Мишић Синиша, *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- Мишић Синиша, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005.
- Мишић Синиша, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, САНУ, Београд 2011.
- Мишић Синиша, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија, Крушевац 2007.
- Мишић Синиша, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987).
- Мишић Синиша, *Српска историографија о средњем веку на размеђи миленијума (1990-2009)*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010.
- Мишић Синиша, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003.
- Мишић Синиша, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.
- Мишић Синиша, *Црквине и црквишта - неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007.
- Мргић Јелена, *Проучавање историјске географије српских средњовековних земаља (1990-2009)*, Домети српске историографије у последње две деценије, Београд 2010.
- Новаковић Реља, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд 1967.

Новаковић Стојан, *Град, трг, варош*, Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002.

Новаковић Стојан, *Земљиште радње Немањине, историјско-географијска студија*, Годишњица Николе Чупића 1 (1877).

Новаковић Стојан, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у српској историји XIV-XV века*, Годишњица Николе Чупића 3, 1880.

Новаковић Стојан, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002.

Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд 1998.

Павловић Будимир, *Социјално-епидемијске прилике у Области Бранковића средином XV века*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001.

Петковић Сретен, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965.

Петровић Петар, *Латинска црква, Археолошка истраживања Хисара*, ТОК, Прокупље 1984.

Пириватрић Срђан, *Византијска тема Морава и “Моравије” Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997).

Пириватрић Срђан, *Самуилова држава*, Београд 1997.

Поповић В. *Путонис др Брауна*, Гласник историјског друштва у Новом Саду 7, Нови Сад 1934.

Поповић Марко, Милошевић Гордана, *Живот на селу*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004.

Поповић Марко, *Црква Св. Прокопија у Прокупљу*, Старице 53-54, (2003-2004).

Поповић Михаило, *Mara Branković, Eine Frau zwischen dem Christlichen und dem Islamischen Kulturkreis im 15. Jahrh.*, Wiesbaden 2010.

Рашевић Мирослав, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ IV, Београд 1966.

Руварац Иларион, *Прилози к објасненију извора српске историје*, Гласник СУД 49, 1881.

Савић Олга, *Географски положај Лесковца*, Лесковачки зборник 2, Лесковац 1962.

Skok Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971.

Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 2002.

Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992.

Спасић Душан, *Средњовековна Дубочица – богата и многољудна земља*, Лесковачки зборник 39 (1999).

Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд – Бања Лука 1999.

Срећковић Панта, *Историја српског народа I*, Београд 1884.

Срећковић Панта, *Немањина Дубочица*, Гласник СУД 70 (1889).

Стојановић Љубомир, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459-63 до 1557. г.* Глас СКА CVI, Београд 1923.

Стојић Милорад, Пешић Јулијана, Јовић Смиља, *Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу*, Лесковачки зборник 47, Лесковац 2007.

Стојковић Живан, Стојичић Слободанка, Ракић Хранислав, *Историја Лесковца*, Београд 1992.

Стричевић Ђорђе, Вуловић Бранислав, *Црква Св. Николе код Куршумлије*, Старинар XII, Београд 1961.

Танасијевић С. Тихомир, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља*, Прокупље 1961.

Тарановски Теодор, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд 2002.

Тасић Душан, *Животопис средњовековне цркве у Прокупљу*, Зборник за ликовне уметности 3, (1967).

Todorov Nikolai, *La ville balkanique aux XV – XIX siecles, developpement socio-economique et demographique*, Bucarest 1980.

Томовић Гордана, *Два старосрпска натписа из Косаничке Раче*, Мешовита грађа Miscellanea, Нова серија књ. XXVII (2006).

Томовић Гордана, *Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз векове, Котор 1997.

Томовић Гордана, *Топлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000.

Трајковић Драгољуб, *За историју средњовековне Дубочице*, Лесковачки зборник 5, Лесковац 1965.

Трајковић Драгољуб, *Немањина Дубочица, од најстаријег времена до ослобођења од Турака*, Београд 1961.

Трајковић Драгољуб, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4, Лесковац 1964.

Требјешанин Радош, *Манастирски поседи у лесковачком крају од 1219. до 1878. године*, Лесковачки зборник 25, Лесковац 1985.

Трифуноски Јован, *Географске карактеристике средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963.

Тричковић Радмила, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2 (1980).

Ћирковић Сима, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997.

Ћирковић Сима, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974.

Ћирковић Сима, *Православна црква у српској држави*, Работници, војници, духовници, Београд 1997.

Ћирковић Сима, Ковачевић-Којић Десанка, Ћук Ружа, *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад 2002.

Ћоровић Љубинковић Мирјана, *Ископавање комплекса Св. Николе код Куршумлије*, Археолошки преглед 10, Београд 1968.

Ћоровић-Љубинковић Мирјана, *Прокупачки налаз српског средњовековног накита*, Зборник народног музеја 1 (1958).

Ћук Ружа, *Царица Мара*, ИЧ 25-26 (1978-1979).

Филиповић Миленко, *Структура и организација средњовековног катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963.

Фотић Александар, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, Београд 2005.

Фотић Александар, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*, Београд 2000.

Фотић Александар, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанпашевића*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992.

Hadžibegić Hamid, *Glavarina u Osmanskom državi*, Sarajevo 1966.

Храбак Богумил, *Беле Цркве – Манастирски трг сребра копаоничких рудника у XIII-XV веку*, Куршумлија кроз векове: Зборник радова са научног скупа Пролом Бања – Београд (1996), 2000.

Храбак Богумил, *Дубровчани у Дубочици и Лесковицу у феудално доба*, Лесковачки зборник 41 (2001).

Храбак Богумил, *Дубровачка насеобина у Прокупљу*, Врањски гласник 23, 1990.

Храбак Богумил, *Католичко становништво у Србији 1460 – 1700*, Наша прошлост 2, Краљево 1987.

Hrabak Bogumil, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1957.

Храбак Богумил, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века*, Историјски гласник 1-2, Београд 1951.

Цветковић Милош, *Стефан Немања и Дубочица*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Цветковић Никола, *Прилог Сергија Димитријевића археолошким истраживањима лесковачког краја*, Лесковачки зборник 15, Лесковац 1975.

Чанак Медић Милка, Бошковић Ђурђе, *Архитектура у Немањино доба I*, Београд 1986.

Шабановић Хазим, *Управна подјела југославенских земаља под турском владавином до карловачког мира 1699. године*, Сарајево, 1952.

Šafarik Pavol Jozef, *Slovanské starožitosti II*, Praha 1863.

Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Шкриванић Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

Шуица Марко, *Приповести о српско – турским окршајима и “страх од Турака” 1386. године*, ИЧ 53 (2006).

Биографија

Никола Бркић рођен је у Нишу 22.11.1982. године. У родном граду завршио је Основну школу “Свети Сава” и Гимназију “Бора Станковић”. Основне студије историје завршио је на Филозофском факултету у Нишу, где је 2007. године дипломирао на тему *Ниш у Бечком рату*. У школској 2008/2009. години уписао је докторске студије историје на Филозофском факултету у Нишу. Учествовао је на научном скупу Стефан Немања и Топлица, одржаном у Пролом Бањи 14-16. маја 2010. године, где је наступио са радом *Градско подручје Прокупља у XV веку*.